

ISSN 2788-659X

ASTANA ARHIVI
MEMLEKETTİK MEKEME

ARHIV HABARŞYSY

3
2024

Дүние тану, білімге талпыну әрбір адамның есейген дәуірінен аңсап қараған түбегейлі ісінің бірі болып келеді. Егер бұл талпыну болмаса, әрбір адам білімге, еңбекке үңіле қарамаса, тек аңша қарын тойдырып, ұйқымен уақыт өткізсе, ешбір ілгері басу – өрлеу де болмас еді.

Әлкей МАРҒҰЛАН

ISSN 2788-659X

АРХИВ ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК,
АҚПАРАТТЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ

№ 3 (15) /2024

2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығады

ВЕСТНИК АРХИВА

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ,
ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (15) /2024

Издается с 2021 года ежеквартально

Астана, 2024

ҚҰРЫЛТАЙШЫСЫ:

«Астана қаласының мемлекеттік архиві» мемлекеттік мекемесі

Бас редакторы:

Бимолдин Ж.Б.,
Астана қаласының Мемлекеттік архивінің директоры, т.ғ.м.

Редакциялық кеңес мүшелері:

Есіркеп С.З.	Астана қаласының Тілдерді дамыту және архив ісі басқармасының басшысы
Сыдықов Е.Б.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, тарихшылардың ұлттық конгресі басқармасының төрағасы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Қышқашбай Т.Ә.	п.ғ.д., профессор, МАНПО академигі, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Қойгелдиев М.Қ.	ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығының директоры
Әбжанов Х.М.	ҚР ҰҒА академигі, Қазақ ұлттық аграрлық университетінің «Рухани жаңғыру» гуманитарлық зерттеулер орталығының директоры
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, «Қазақ газеттері» ЖШС-нің Бас директоры
Аяған Б.Ғ.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары
Қабылдинов З.Е.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры
Көкебаева Г.К.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының дүние жүзі тарихы бөлімінің меңгерушісі
Алпысбаева Г.А.	т.ғ.д., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің профессоры
Гумаров Ф.Л.	т.ғ.к., Қазан федералдық университеті Халықаралық қатынастар институтының аймақтану және цифрлық гуманитаристика кафедрасының доценті
Мынбай Д.К.	т.ғ.к., Мемлекет және қоғам қайраткері
Годовова Е.В.	т.ғ.д., Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының профессоры
Мусабалина Г.Т.	т.ғ.д., МАНПО академигі, ҚазҰЖҒА корреспондент-мүшесі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры
Шілдебай С.К.	т.ғ.к., Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің директоры
Сатаева С.А.	т.ғ.к., Қазақстан Республикасының кинофото және дыбыс жазбалар архиві директорының орынбасары
Маликова С.З.	т.ғ.к., Солтүстік Қазақстан облыстық Мемлекеттік архивінің директоры
Исахан Ғ.Т.	Астана қаласы мемлекеттік архивінің Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы қызметінің басшысы, жауапты редактор

Редакцияның мекенжайы:

010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы, М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 119, 134). E-mail: info@gosarhiv.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде 14.10.2020 тіркелген, тіркеу № KZ04VPY00027990

УЧРЕДИТЕЛЬ: Государственное учреждение «Государственный архив города Астана»

Главный редактор: **Бимолдин Ж.Б.,**
Директор Государственного архива города Астана, м.и.н.

Члены редакционного совета:

Есиркеп С.З.	Руководитель управления по развитию языков и архивного дела г. Астана
Сыдыков Е.Б.	д.и.н., профессор, академик НАН РК, председатель Национального конгресса историков Казахстана, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Қышқашбай Т.А.	д.п.н., профессор, академик МАНПО, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Койгелдиев М.К.	академик НАН РК, директор научно-исследовательского центра «Айтылған тарих» КазНПУ им. Абая
Абжанов Х.М.	академик НАН РК, директор Центра гуманитарных исследований «Рухани жаңғыру» Казахского национального аграрного университета
Қамзабекұлы Д.	академик НАН РК, Генеральный директор ТОО «Қазақ газеттері»
Аяган Б.Г.	д.и.н., профессор, заместитель директора Института истории государства МНВО РК
Кабылдинов З.Е.	д.и.н., профессор, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова МНВО РК
Кокебаева Г.К.	д.и.н., профессор, заведующая отделом всемирной истории Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова МНВО РК
Алпысбаева Г.А.	д.и.н., профессор Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина
Гумаров Ф.Л.	к.и.н., доцент кафедры регионоведения и цифровой гуманитаристики, Института международных отношений Казанского федерального университета
Мынбай Д.К.	к.и.н., государственный и общественный деятель
Годовова Е.В.	д.и.н., профессор кафедры истории России Оренбургского государственного педагогического университета
Мусабалина Г.Т.	д.и.н., академик МАНПО, член-корреспондент КазНАЕН, профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Шілдебай С.К.	к.и.н., директор Центрального государственного архива Республики Казахстан
Сатаева С.А.	к.и.н., зам. директор Центрального государственного архива кино-фотодокументов и звукозаписи Республики Казахстан
Маликова С.З.	к.и.н., директор Северо-Казахстанского государственного архива
Исахан Г.Т.	Руководитель службы научно-исследовательской и информационно-разъяснительной работы Государственного архива города Астана, ответственный редактор

Адрес редакции:

010000, г. Астана, Сарыаркинский р-н, ул. М. Ауезова, дом 3
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (вн. 119,134). E-mail: info@gosarhiv.kz»

Зарегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 14.10.2020 № KZ04VPY00027990

© Государственный архив города Астана

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ЗЕРТТЕУЛЕР. МАҚАЛАЛАР. ІЗДЕНІСТЕР

ТАРИХ МЕТОДОЛОГИЯСЫ, ТАРИХНАМА және ДЕРЕКТАНУ

<i>Мыңбай Д.</i> Сіз Түркістанда болдыңыз ба?	6
<i>Негимов С.</i> Сәтбаев планетасы	11
<i>Қышқаишбай Т.А.</i> Қазақ өнерінің мифтік-діни үлгісінің принциптері және парадигмалық мүмкіндіктері	32
<i>Альжанова Р.С.</i> Военно-управленческая деятельность батыров в традиционном казахском обществе в XVIII-XIX веках	47
<i>Сатаева Ж.А.</i> Қазынасын халқы сүйген қаламгер	53
АРХИВТЕР СӨЙЛЕЙДІ	
<i>Нұрпейіс Т.Ә., Баяхметов С.У.</i> Дала дипломатиясының көрнекті өкілдері – қазақ билері	62
<i>Годовова Е.В.</i> Дневник Джона Кэстля как исторический источник	69
<i>Баяхметова С.С.</i> Исторический образ К. Касымова как военного, политического и административного руководителя казахов в первой половине XIX века	74
<i>Сейітқали Д., Адиев Қ.</i> XX ғасырдағы Шешен халқының депортациясы және Қазақстан халқының рухани, гуманитарлық көмегі туралы	79
АРХИВ ІСІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ және ІС ЖҮРГІЗУ	
<i>Құлмухамбетова Г.С.</i> Жеке құрам бойынша құжаттарды қалыптастыру және істердің құндылығын сараптау бойынша негізгі ұғымдар	93

БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ СЫН

<i>Махат Д.А.</i> Академик Х.М. Әбжановтың көп томдық шығармалар жинағы жарық көрді	96
Оқу залының қорына келген ғылыми-танымдық жаңа түсілімдер	103

АҚПАРАТ және ХРОНИКА

ӘЛЕМ АРХИВТЕРІНЕН

Inspiring outcomes from the International workshop on archives in China	107
Fida 2025 call for projects: finalize your proposals and make a difference	110
FAN VIRTUAL COLLOQUIUMS ON ARCHIVAL MATTERS 2024 / SEPTEMBER	112
80 лет Центральному государственному архиву кинофотофоно документов Республики Таджикистан	113

ОТАНДЫҚ және ЕЛОРДАЛЫҚ АРХИВТЕРДЕН

Астана қаласының мемлекеттік архив ұжымы ұйымдастырған «Тарих таңдаған Астана» атты фото-құжаттар көрмесі	115
На площадке у «Байтерека» развернулась праздничная фотовыставка	117
Ақынның жеке тектік қоры ашылды	119
Москвада Қазақстан-Ресей архивтерінің бірлескен көрмесі ашылды	121
«Абай сыры» интеллектуалды сайысы	123
Мәслихат депутаттары Астана қаласы архивінің жұмысымен танысты	124
АРХИВ ЖӘНЕ БОЛАШАҚ ҰРПАҚ	125

Дархан Мыңбай

Түркістан облысының құрметті азаматы

СІЗ ТҮРКІСТАНДА БОЛДЫҢЫЗ БА?

Туған еліміздің әрбір азаматына, түркі дүниесінің кез келген адамына осы сұрақты қоюдың еш сөкеттігі жоқ деп санаймыз. Құдайға шүкір, атажұртқа, байырғы киелі жерге, қазақ хандығының тарихи ордасына ат басын бұрғандар күн сайын артып келеді. Сонымен бірге, әлі бармаған, бара алмаған туған-туысқанға, бауырлас-тамырласқа айып тағудан да аулақпыз.

Алайда, Қытай еліне сапар шеккен адам әйгілі қорғанына соқпай кетпейді. Сол елдің символдық мәні бар көрнекті жері, әлемнің сегізінші ғаламаты деп есептеледі. Әйгілі көсемі Маоның: «Ұлы Қытай қорғанында болмасаң, сен нағыз қытай емессің...» деп қайрап, қиындықтан қорықпауды, мақсатқа қол жеткізе білуді үгіттегені белгілі. Сондай-ақ, «Қорғанға бір рет шықпаған еркек еркек емес!» дейтін де сөз бар. Нағыз отаншыл ер, әрине, міндетті түрде өзгелерді өзімен бірге ала шығады. Ойлап қарасаңыз, мұнда шынайы жарнама да, екі жарым мың жылдан астам тарихы бар ғажайып құрылысқа деген құрмет те, отансүйер сезім де бар.

Ал түркі жұртының ортақ мақтанышы – Түркістан шаһарындай қара шаңырақ киесін оны көрмей-білмей, сезіну, ұғу мүмкін емес. Халқымыз Әзірет Сұлтан деп аялаған Қожа Ахмет Ясауидан бастап, талай әулие-машайықтардың, түркі-қыпшақ-қазақ ақсүйектерінің, жақсы-жайсаңдарының әзіз сүйектері қойылған Түркістанға жаңарған кезеңінде бір рет бармау – үлкенді-кішілі замандасқа сын деп білеміз. Бұл – қарапайым мәдениет дәстүрі болуға тиіс.

Мұны жүрек қалауымен, ықыласпен орындау, жалғастыру – елтанудың, имандылықтың алғышарты.

Түркістан қаласын облыс орталығы етіп жариялаған тарихи шешімді алғаш естігенде, отандастарымыз ақ түйенің қарны жарылғандай сүйіншілеп, Жаратқанға шүкіршілік айтты.

Тәуелсіз еліміздің рухани астанаға бет бұруы жақсылыққа баланды. Бұл рухани дәстүрімізді, бірлігімізді бекемдеп, ырысымызды арттырды, маңдай тердің өтемін молайтты.

Түркістандықтардың қуанышын ерекше еселендірді. Жеті атасы Әзірет Сұлтанды әз тұтып, қадірлеген ел өңірлері одан сайын шаттанды. Ғасырлар бойы ата-баба аманатындай болған арман-тілектің орындалғанына мың-миллиондаған көрші-қоңсыларымыз, түркітілдес бауырларымыз да қуанды. Мұндай маңызды қадамға әлем жұртшылығы да көз тігіп отыр.

Жалпы, қазақ үшін Түркістан – қаладан да, облыс орталығынан да биік, асқақ әрі кең ұғым. Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаев тарихи жарлыққа қол қойған уақытта: «Тарихы бай, тағылымы терең Түркістанның еліміз үшін орны бөлек. Түркістан – қазақ елінің рухани жүрегі, ұлтымыздың көптеген қабырғалы тұлғалары мәңгіге жай тапқан қасиетті қала. Осында жерленген 164 әйгілі тұлғаның 21-і ел басқарған хан-сұлтандар, 30-дан астамы қол бастаған батырлар, сөз бастаған билер. Түркістан тарихы – күллі қазақтың тарихы» деген еді.

Ал 2019 жылы Президенттік қызметін осы киелі мекенге тәу етуден бастаған Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Түркістанның барлық түркі халықтары үшін қастерлі қара шаңырақ, құтты орда және аңсарлы атажұрт екендігін еске салып: «Біздің мақсатымыз – түркі әлемін ХХІ ғасырда маңызды экономикалық және мәдени-гуманитарлық кеңістіктің біріне айналдыру. Түркі өркениетін жаңғыртуды, ең алдымен, Ясауи мұрасы мен қасиетті Түркістанды әлемге танытудан бастауға шақырамыз», – деді.

Ұлы дала елінен шыққан әлемдік ғұлама Әбунасыр әл-Фарабидің: «Дұрыс әрекет мақсатқа жеткізер жолды дұрыс таңдаудан басталады» деген дана сөзі елдіктің темірқазық бағдарын меңзесе керек.

Иә, сіз не үшін тарихи, рухани астанаға баруға, оны көруге тиіссіз?

Өйткені, Түркістан – байырғы қазақ жерінде екі дүние обал-сауабын түсінетін тәлімді мекен.

Түркістан – әрбір отандас, әрбір мұраттас, әрбір тамырлас үшін киелі.

Түркістан – түркі жұртының рухани қазан-ошағын сақтап қалған қара шаңырағы. Ал қара шаңырақ – түп-тамырға адалдық, адамгершілік пен ар-намыстың отауы, имандылық пен дәстүрдің өресі, тәлім мен тәрбиенің, білім мен өнердің ошағы, бардың баяндысы, жоқтың жоқшысы.

Түркістан – ұлт тарихының бір ұстыны, руханияттың алтын діңгегі, береке-бірліктің адалбақаны, екі дүние алдындағы жауапкершіліктің іргетасы.

«Мың өліп, мың тірілген» Қазақ елі, түркі жұрты қашанда азаттықты кие тұтқаны белгілі.

Осы қасиетті қалада егемен мемлекетіміздің бауырлас, тілдес, діндес елдермен жаңа заманға сай ынтымақтастық, достық байламы жасалды. Ер түріктің бесігі қайта тербеліп, қазақтың құтты құшағы айқара ашылды. Өрісіміз кеңейді, қанатымыз жайылды.

Түркістандағы Қ.А. Ясауи атындағы Қазақ-Түрік университеті – Тәуелсіздікпен тетелес. Мұнда 25-тен аса түркітілдес этнос ұл-қызының оқуы – үлкен мақсат-мұратты арқалаған ұлттық және ұлысаралық жоба. Қайталанбас архитектура үлгісі - әлемге әйгілі Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, хан-сұлтандар мен батыр-билердің сағанасы, пантеон іспетті ешкімді бейжай қалдырмайды.

Бүгінгі Түркістан мен тарихи Түркістанды салыстыру танымдық тұрғыдан маңызды. Дей тұрғанмен жаңа ұрпақтың міндеті – өткеннің ғибратты тұстарын жаңа заман контекстінде лайықты көрсете алу. Сонымен бірге тарихи шаһарларды жаңғыртудың өркениетті концепциясы болуы шарт. Біздіңше, жаңарған Түркістан осы бағытты қатаң, жүйелі бағыт ұстанып отыр. Мұны көріп-білу үшін, әрине, бүгінгі облыс орталығын – тарихи қаланы көріп, тамашалаған дұрыс.

Өзгерген, түрленген сыртқы келбеті бір бөлек, экономикалық, әлеуметтік, мәдени әлеуеті, халықаралық туризмнің болашағына көп мүмкіндік туғызылып, батыл жобалар қолға алынған.

Шындығында, ол бұрын қандай еді, қазір қалай?

Бұрын шаршап-шалдыққан, дәурені өткен кейіптегі қала қазір мүлдем басқа мегаполиске айналып, көріктеніп түрленіп келеді. Жасампаздық рух жұрттың еңсесін көтеріп, жаңа тынысын ашқандай. Қайтсе де «жаңа жеңбек, ескі көнбек» деген. Ең бастысы – қала тұрғындары мен облыс орталығына келген меймандардың көзқарасы, сана-сезімі өзгере бастады. Жастар «түркі елдерінің рухани астанасы» деген атқа лайық білім алып, харакеттенуге бел байлап отырса, еңбек жасындағылар қоғам мен қауымға пайдалы жұмысқа араласа бастаған. Жаңа кәсіп үйрену мен керек істі оқу мен меңгерудің маңызы артып келеді. «Жүк түйеге келмейді, түйе жүкке келеді» деген аталы сөздің астарын да күні-түні атқарылып жатқан нақты, болымды жұмыстар мен толымды өзгерістер, халықтың көңіл қанағаты ұқтырғандай.

Маңызды жарлық жарияланған шақта түгел түркінің төрі – ежелгі Түркістанды енді “рухани жаңғыру қаласы” ретінде көргіміз келгенін жазғанбыз. Әрине, ұсыныс, тілек айтуға әркімнің шамасы жетеді, ал шаһарды заманға лайық түлету - нағыз ерлердің ісі екенін мойындамасқа лажымыз жоқ.

Аз уақыт ішінде атқарылған мың сан шаруаны, төгілген тердің нәтижесін көп іздеу қажет емес. Ол көзге ұрып, тамашалауға, зиярат етуге сұранып-ақ тұр.

Ең әуелі бізге ұнағаны - Фараб кітапханасы. Ол - Түркістанның кешегісін бүгінімен жалғап, ертеңіне көз салуға мүмкіндік беретін мәнді нысан. Мұнда жинақталған, әлі де жиналатын көне кітаптар мен орнатылған заманауи құралдар - кемелденудің бір көзі. Өз заманында төрткүл дүниенің тетігін түгел білген ғұлама, ақын Қожа Ахмет Ясауидің “Нағыз ғылым иесін көрсем, бас иіп тағзым етер едім” дегені қазір де көкейкесті.

Бабаларымыздың асыл мұратынан бастау алған білім қазынасы соңғы үлгіде жасақталыпты. Кірсеңіз, қайта шыққыңыз келмейді.

Бірінші қабатта Fab-lab орналасқан. Мұнда кітапқұмар қауым бір-бірімен кездесіп, бас қоса алады. Төменгі қабатта ғылыми-зерттеу орталығы, яғни негізгі кітап сақтау қоймасы орналасқан. Бұл жерде өте сирек кездесетін кітаптар мен манускриптер сақтаулы. Сонымен қатар, мұндағы зерттеу орталығы құнды дүниелерді құнттаумен бірге бүлінген жерлерін қайта қалпына келтіріп, цифрландырады. Кітапханада алған білімді іске жарату мүмкіндіктері ұсынылады. Заманауи технологияларды қолдана отырып, өнер туындысын жарыққа шығару үшін дыбыс жазу студиясы, бұйым өндіруге арналған алуан түрлі шеберханалар мен қолөнер дүкендері ұйымдастырылған. Тағы бір ерекшелігі – көнерген құжаттар мен кітаптарды қалпына келтіретін Орталық Азиядағы жалғыз цех осында жұмыс істейді. Сондай-ақ, жасанды зерденің көмегімен тарихи кітаптар мен материалдардың үлкен дерекқорын қалыптастыратын өндірістік зертханасы іске қосылған. Әзірге елімізде теңдесі жоқ, бірегей кітапхананы көргіңіз келсе, Түркістанға тура тартыңыз.

Рухани мәдени орталықты «Vizit» орталық, «Ұлы дала» орталығы, Ясауи музейі, Түркістан музыкалық драма театры, еліміздегі тұңғыш Халықаралық туризм және қонақжай университеті, «Hampton by Hilton» қонақ үйі, тағы басқа маңызды нысандар толықтырып тұр.

Соңғы жылдары бүкіл түркітілдес елдер үшін орны бөлек қала қайта өрлеудің арқасында дамудың жаңа деңгейіне қадам басты. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне келіп, зиярат етушілерге қолайлы жағдай туғызу мақсатында оның аумағы жаңаша мәнермен толық абаттандырылған. Рәбия сұлтан бегім кесенесін, тарихи орын – Күлтөбені қалпына келтіру-жөндеу жұмыстары ерекше бақылауға алынған.

Одан басқа, ел игілігіне берілген «Конгресс холл» көпсалалы кешені, «Ақжайық» өнер мектебі, Оқушылар сарайы, «Алатау медиа» орталығы, «Rixos Turkestan» қонақ үйі, «Керуен сарай» кешені, «Жібек жолы», «Парасат» саябақтары мен су айдындары, Ботаникалық бақ, дендропарк заман талабына сай қаланың өзіндік кескін-келбетін аша түскен.

Негізінен коммуникация, жерасты жұмыстарын, жол тармақтарын реттеуге көп мән берілгені аңғарылады. Құрылысшылардың тілімен айтқанда, барлық жұмыстардың сексен пайызы сәтті жобалау, төменгі құрылыс тізбектерінен өту – асу алғаннан да асып түсетін көрінеді. Ал оның кейінгі кезеңдері қол байламайды, қарымды іске тек қарқын қоса береді.

Кез келген құрылыс салу үшін әуелі концептуальды көзқарас қалыптастыру маңызды. Осы тұрғыдан қарағанда, Орталық Азияда теңдесі жоқ, атақты зерттеушілердің бағалауы бойынша Ая-София мешітімен ыңғайлас кесене ғимаратына қатысты барлық халықаралық ережелер мен қағидалар сақталған. Қаланың жеті бұрышынан қарасаң да киелі орынды жанарыңа жақындата түсетіндей кеңістік қарастырылған. Жалпы әлемде, соның ішінде шығыс елдерінде мұндай киелі, қасиетті орындар бау-бақшамен, саялы бақпен, гүлзармен, көгалмен көмкеріліп жатады. Осы бағытта жасалған жұмыстар көз қуантады. Тарихи Әзірет Сұлтанның ауқымы, аурасы мен әсер-қуаты (энергетикасы) даралана, айшықтала түскен. Әйтпесе, көліктен түсе сала кесене ішіне ене салсаңыз, ойыңызды да жиып үлгермейсіз, тереңіне бойлай алмайсыз. Шыққанда да солай, дұға-тілектер бағышталған тұлғалар мен әулиелердің әруағы қолдап, сенім ұялаған ниетіңізге сол жердің ауаны табиғи жарасым тауып жатса, оңашадағы ой-арманыңыз да хақпен үйлесімделмек. Міне, енді зияратшылардың осындай сырлы сәттерді бастан кешуіне, мейлінше әсер алуына толық мүмкіндік бар десе болады.

Иә, Түркістанның жаңа дәуірі басталды. Бүгінде өсіп-өнемін деген мемлекет үшін дәрежесі ерекше, дүние жүзіне танымал, өз халқы тәу ететін киелі, рухани орталықтарының болуы соншалықты жаңалық емес. Алайда бұл жасампаздықтың елге ғана емес, өңірге, тіпті әлемге жақсылық әкелетінін ойласаңыз, толайым табыстың әсері еселене түседі.

Қазір көз алдымызда тәуелсіз еліміздің жаңа шежіресі жазылып жатыр. Сонау 1872 жылы генерал Кауфман «Түркістан альбомын» арнайы әзірлетіп, Ресей империясы патшасына сыйлық ретінде ұсынғанын тарихтан білеміз. Соның түпнұсқасы, басқа да бірегей құжаттардың бәрі қазір Санкт-Петербургтегі шығыстану музейінің қорында, енді бірқатары көршілес елдердің мұрағаттарында шашырап жатыр. Осы жағдайларды ескеріп, түркі дүниесінің рухани астанасының қазіргі жай-күйін, келбетін ашып көрсету үшін арнайы тарихи-құжатты, сондай-ақ, Қазақстан азаматтарының отансүйер сезімі мен ерен еңбегін бейнелейтін, түркітілдес бауырластардың тілеуқорлығын паш ететін кино түсірілсе, жаңа заманның «Түркістан альбомы» жарық көрсе, келешек ұрпаққа орайлы аманат болар еді.

Атқан таңдай ақиқат: түркітілдес мемлекеттердің одағы ең әуелі руханият арқылы бекемделмек. Ол – ортақ яки үйлескен білім мен ғылым, мәдениет пен өнер, тіл мен дін, дәстүр мен салт, тарихи тұлғалар мен оқиға-құбылыстар. Бұл ретте жыл сайын өткізіліп тұратын дәстүрлі білім, өнер, спорт жарыстарының орны бөлек. Түркістан саммиті, Түркістан форумы, Түркістан симпозиумы, Түркістан конференциясы, Түркістан конкурсы, Түркістан семинары – әлем өркениеті тоғысындағы жаңа да жасампаз сұхбаттасу алаңдары. Осы аяда Әлемдік және дәстүрлі дін көшбасшыларының басын қосатын үрдіс секілді неге Түркістанда түркітілдес елдердің дінбасылары жиналып, келісетін маңызды тақырыптар таппасқа? Дүние жүзі түркітанушылары ғылымның кез келген маңызды мәселесін Түркістан конференцияларында талқылауына да мүмкіндік көп. Бүгінгі Түркістан – әлемдік сын-қатерлерді реттеудің, ауқымды елдік істерді жүйелеудің айнасы.

Жаңа дәуірдің көкейкесті мәселелері осылай айқындалып, істің барысында кеңесіп шешіледі. Бұған да дәуірге лайық бірлік, мүдделестік, ықпалдастық, ең бастысы – тарихи тәжірибе керек.

Жаңа да әділетті Қазақстанның Түркістаны осы салмақты көтере алады. Осыған орай, биылғы тарихи сайлау алдында Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: «Біз киелі шаһарды рухани және тарихи елордамыз десек, дұрыс пайым болатынына күмәнім жоқ. Сондықтан Үкімет таяу арада Түркістан қаласына осындай мәртебе беру мәселесіне қатысты лайықты шешім қабылдайды деп ойлаймын. Қастерлі шаһар көне заманнан бері ұлттың ұясы, қазақтың қара шаңырағы болып келеді. Түркістан осы мәртебелі міндетін қазір де абыроймен атқарып отыр. Сол себепті, мен ата жолын ұстанып, Ұлттық құрылтайдың келесі отырысын Түркістанда өткізуді ұсындым. Онда ел болашағына қатысты өзекті мәселелерді талқылаймыз» дегені отандастарымызға үлкен ой салуға тиіс.

Ғұламалардан қалған сөз бар: «Өз заманымен ғана өмір сүретіндер заманы өткенде жетім болып қалады». Арқа төріндегі Астана, әйгілі тұран-түркі өркениеттері тоғысындағы тарихи, рухани орда – Түркістан Қазақстанның өткенді, бүгінді, болашақты сабақтастырған жаңа дәуірін айқындайды.

Серік Негимов

филология ғылымдарының докторы, профессор
negimov@mail.ru

СӘТБАЕВ ПЛАНЕТАСЫ

Аңдатпа. Б.Биыл Қазақстан көрнекті геолог-ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдық мерейтойын атап өтеді. Мақалада автор қазақ халқының даңқты ұлы Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың қоғам өркендеуі үшін өзін толығымен адамдарға берген ғалым мен адамның ең жақсы қасиеттерін бейнелеген негізгі жетістіктерін ашады. Оның өмірі мен қызметі еліміздің қалыптасуы мен дамуының ең қарбалас жылдарымен, соғысқа дейінгі Алғашқы бесжылдықтармен, Ұлы Отан соғысының қиын жылдарымен, соғыстан кейінгі халық шаруашылығын қалпына келтірумен сәйкес келді.

Түйін сөздер: Ғалым-геолог, Қазақ Ұлттық Ғылым Академиясы, энциклопедиялық білім, тарих, мәдениет.

Бүтін бір халықтың, тұтас бір ұлан-байтақ қазақ даласының, қазақ елінің дүниетанымдық, даналық, ұлылық, ізгілік, көшбасшылық, елшілдік, мемлекетшілдік қасиеттерін болмысына дарытып, философиялық көзқарасын жетілдіріп, ғылым-біліммен, өнермен, орасан отаншылдық рухымен мұздай қаруланып-қуаттанып, қайратты, ғибратты, ұйымдастырушылық, жаңашылдық іс-қимылдарымен, тапқырлық өнегесімен, мемлекетіміздің тарихы мен тағдырына, абыройы мен беделіне өлшеусіз үлес қосқан, заманынан озып туған Қаныш Имантайұлы Сәтбаев еді. Ол – XX ғасырдағы қазақ ғылымының атасы, ұлт айбары, даналық пен мейірбандықтың туы, «толық адамның» тұп-тура өзі.

Ақыл-ой алыбының нәтижелі көркем ісі, үлгілі жүрісі, өнегелі сөзі, білім-білігі, ілімі, ұшқырлық, зейінділік, зеректік қабілеті қашанда жалынды, отты, жігерлі, ойы мен қиялын, жүрегі мен сүйегін құштарлық билеп-кернеген өмірінің балауса көктемінде, жастық дәуренінде қалыптасатыны аян. Білімпаздың оқу, үйрену жолдарын бір мезет бағдарлап-шолып өтейік.

1911 жылы Павлодардағы 2 кластық орыс-қазақ училищесінде оқыған. 1914-1918 жылдарда Семей мұғалімдер семинариясында білім алған. 1918 жылдың күзі мен 1919 жылдың күзінің аралығында екі жылдық мұғалімдер курсына жаратылыстану пәнінен дәріс оқыған. 1920 жылдың наурызынан бастап 1921 жылдың қыркүйегіне дейін Баянауыл ауданында халық сотының төрағасы лауазымын атқарған. Елдің дәстүрін жетік білетін әулие-пірлердің дуалы сөздеріне ыждаһаттық танытқан Қаныш Сәтбаев абыз ақсақал Жаяу Мұсаға амандасуға барыпты. Сонда Жаяу Мұса жайдарыланып, шабыттанып: - Қаныш, шекең торсықтай екен, халқымыздың данасы боларсың, тағы да оқы, оқи бер, қыздырманың қызыл тілі түпке жетеді, одан сақ бол! – деп, алтын оттай жайнаған жігіттің гауһарына ақпейілмен ақ батасын береді.

Ақ алмастай жарқылдап, арғымақтай аңқылдап, ақ дариядай толқындап-сарқылдап, ақиық қырандай саңқылдап байтақ жұртқа өнеге, өнер шашқан кемел оқымыстының ғылымның қия шыңына өрмелеп ұмтылуына, білім қорын жинақтауына, жан-жақты ізденістеріне шамырқанған шалқыған шабытпен еңбектенгеніне 1921-1926 жылдарда Томск технология

институты тау-кен факультетінде оқыған кезеңі нақты дәлелдейді. Мысалы, қазба байлықтар, тау-кен өнері, Сібір геологиясы, тау-кен өндіру ісі, кеніш механикасы, кәсіби гигиена және еңбекті қорғау, экономика дейтін пәндер бойынша лекциялық жазбалар барынша ғылыми-теориялық деңгейімен, толық, терең, бай мәліметтерімен назар аударады. Сондай-ақ тау-кен өнері жайында арнаулы курстың және Жезқазған аймағының минералдық қорлар туралы лекциялары бар. Сонымен қатар этнология хақындағы (лектор А.К. Иванов) дәрісте мұның археологиямен, антропологиямен, социологиямен, тілмен байланысы әңгімеленіп, мәуелі пікірлер өрбітілген. (ҚР Мемлекеттік орталық архиві. Қор 2057, Тізбе 1, Іс 1061)

Студент Қ.И.Сәтбаев халық тілінің, білімінің, тәжірибесінің ну орманында өскеніндіктен, этнологияның да мәнісін байыптаған.

Екінші. Студент Қ.И. Сәтбаев метрология мен геологиялық пәндер бойынша лекцияларының конспектісіне мән берейік: 1. Тау-кен барлау ісі, 2. Маркшейдерлік өнер, 3. Петрология, 4. Тарихи геология, 5. Жылу техникасы, 6. Электротехника, 7. Ағылшын тілі, 8. Геодезиялық зертхана, 9. Гидравлика, 10. Палеонтология, 11. Қолданбалы механика және сапалы талдау (ҚР Мемлекеттік орталық архиві. Қор 2057, Тізбе 1, Іс 1059)

Бұл ғылымның күре тамырларын баяндайтын лекциялық конспектілер жүздеген парақтардан түзілген. 1924-1925 оқу жылында Қ.И. Сәтбаев ағылшын тілін оқыған. (ҚР Мемлекеттік орталық архиві. Қор 2057, Тізбе 1, Іс 1060)

Жемісті жылдар жайында Қ.И. Сәтбаев былайша толғанады: «1921-1926 годы прошли в обстановке напряженной и увлекательной учебы. За эти годы мною был переведен на казахский язык учебник алгебры для полной средней школы, который был передан в 1924 году Казнаркомпросу. Годы учебы в Томске я жил на средстве госстипендии, а в последний год (1926) на спецстипендии выделенную Семипалатинским Облисполкомом в размере 50 руб. в месяц.» (ҚР Мемлекеттік орталық архиві. Қор 2057, Тізбе 1, Іс 1073)

Жомарт мінезді, тура сөзді, шыншыл Қ.И.Сәтбаев жер-жиһанға мәшһүр шағында ұстазы В.А.Хохловқа: «Мен студенттік жылдарымнан бастап өзімнің ұстаздарым қалай жұмыс істесе, солай жұмыс істеуді арман еттім» депті.

Томск технология институтының ұстаздар қауымының ең бір басты қағидаты – білікті, майталман, шебер өндіріс командирін, ғылымның өрен ұйымдастырушысы, ғылым мен өркениеттің тізгінін тең ұстайтын теңдессіз мәдениетті, әдепті, мейірбан халық қызметкерін тәрбиелеп шығару. Ендеше, осындай бір тәлімгерлік мектептің өкілі – Қаныш Сәтбаев. Қ.И. Сәтбаевтың ардақты ұстазы, Сібір геологиясының, стратиграфиясының, петрографиясының, металлогениясының білгірі М.А.Усов (1883-1939) еді. Студент Қ.И. Сәтбаев М.А. Усовтың үйінде бір жыл тұрды. Ол 1921 жылдың Әлімхан Әбеуұлы Ермаковпен үш жарым ай бойы Баянауыл өлкесін аралаған-ды. Аңыз педагог М.А.Усовтың телегей тәжірибесі, дария білімі, даналық жаратылысы бөлекше еді!

Шешендік пен шеберлікті, білгірлік пен сезімталдықты тең ұстаған әлеуеті жоғары теңдессіз ұстаздың тәлімін көрген Қ.И. Сәтбаев пен И.И. Боктың: «Профессордың аузынан шыққан әрбір сөз шәкірттерін таң-тамаша сезімге бөлейтін: таңғажайып тілмарлығы; қандай да бір күрделі және жаратылыс құбылыстарын қарапайым да ұғынықты тілмен қызықтырып түсіндіруі; сөзіндегі логикалық тұтастық; ғылыми тұжырымдары мен болжамдарының мығым дәлелденіп, жинақы бейнелеуі; ең аяғы дәріскердің өзгеше ізеттілігі мен терең мәдениеті де тыңдаушыларын елітіп, айтып тұрған әңгімесіне еріксіз сендірер еді. Оның дәрістерінде ешқандай лирикалық шегіністер, жалған сөйлеу, айтып тұрған мәселелерінен бөгде жайттарға ауытқулар болмайтын... Сөзінің уақыт мөлшеріне дәлме-дәл жүйеленгендігі соншалық – әрбір тарау яки бөлімді бітірген кезінде үзіліске шақырған қоңырау үні естілетін. Бірде-бір сөзді артық айтпау, бірде-бір минутты зая жібермеу – дәріскерлік мәнері». (Сәрсек М. Шығармалары. т.4. Қазақтың Қанышы. Астана, «Фолиант», 2015. 136-137 беттер.)

М.А.Усовтың металлогениялық кемеңгерлік идеяларын Қ.И. Сәтбаев өзінің тәжірибесінде толық пайдаланып дәлелдеді.

1942 жылы Кремль қабырғасында СССР Мемлекеттік сыйлығын тапсыру салтанатында сөйлеген сөзінде Қ.И. Сәтбаев: «Для исследователя нет ничего дороже, как видеть осуществление плоды своего творческого труда». «Осуществление грандиозного размаха индустриализации Джезказганского района, проведение железной дороги мощных и цветущих индустриальных узлов Республики – окрыляли мою работу и помогали моему росту, как исследователя и инженера.» (ҚР Мемлекеттік орталық архиві. Қор 2057, Тізбе 1, Іс 1103)

1941 жылдың 22 ақпанында Кремльде үкімет наградасымен марапатталу сәтінде: «Более двухсот лет Казахстан являлся колонией царизма. За этот долгий период в двести лет Царское правительство смогло геологически изучить 6% территории Казахстана. Остальные 94% оставались в виде совершенно неисследованных гигантских «белых» пятен. К XX – летнему юбилею Казахстана советским геологам удалось изучить уже 80% территории Казахстана.» (ҚР Мемлекеттік орталық архиві. Қор 2057, Тізбе 1, Іс 1099).

Отанының бақытты келешегін кеңінен терең ойлайтын, кемел болжайтын көсем пікірлі Қаныш Сәтбаевтың: «Қазақстан – табиғи байлықтардың бай қоры», «Біздің табиғатымызды қорғау, жер қойнауын қорғау – қасиетті іс» дейтін Мәңгілік елдің жарғысындай, бойтұмарындай ұстайтын киелі сөзі бар.

М.А.Усовтың ақылымен 1923 жылдың жаз айларында М.П. Русаков басқарған Бетпақдаладағы геологиялық экспедиция жұмысына қатысып, өңірдің беймәлім сырларына қанығады. Орталық Қазақстанның геологиялық құрылымындағы метаморфикалық жыныстарының жайын жақсы біледі. Жалпы, жер сырына жіті үңіледі. Білімге үйір дала баласы топырақ қасиетіне де епті, сұңғыла. Мәселенки, қарағайдың қара жерден өзіне алар қорегінің ең бір құнарлысы – кальций. Кальций таста жеткілікті. Ол тастың өзін талғажау етіп, жақпардың өзін жарып-шағып шығып, жапырағын Күнге жаяды екен-ау. Жаратылыстағы себепті байланыстар, беймәлім дәнекерлер – жас инженер-геологтың көңіл айнасында.

Жақсыға үйір Қ.И. Сәтбаевты Кереку көшесінде қыран мінезді ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров бірден танып, шүйіркелесіп сұхбаттасады. Пәтеріне үш рет шақырып, өзі оқып жүрген Карл Маркстың «Капиталындағы» күңгірт түсінбеген тұстарын («Капитал. Критика политической экономии. Том 1. Процесс производства капитала. С.–Петербург, издания Н.П.Полякова, 1872.) сұрап отырған.

1922 жылы Вашингтонда ағылшын тілінде басылған геология бойынша журналдарды да зерделеп оқыған. (ҚР Президентінің архиві. Қор 309-НЛ, тізбе 1, 1 с 155. 62 парақ). Дәл осы оқу жылында-ақ қолданған.

Сана-зердесі, ой өресі, қиял дүниесі ерте оянып, ерекше жетіліп, тұйғындай түлеген студент Қ.И. Сәтбаев «Оқытушы деген кім?» дейтін танымдық-тарихилық байыптамасында («Таң», 1925 жыл, март, №1. 67-70 беттер) XX ғасырдың 1-ші ширегіндегі сорпадай сапырылысқан қазақ қоғамындағы оқытушыға деген әлеуметтік-саяси көзқарас, сонымен қатар шын мәніндегі оқытушының тұлғасы, болмысы, тәртібі, мәдениеті, білімі қандай болу керектігі жөнінде түбірлі ойлар, жанды пікірлер туындатады. Нақты айтқанда, озық ойлы, азат та озат пікірлі оқытушының басты қасиеті, өнегелі қағидаты – 1) «таза жол», 2) «таза ынта», 3) «таза тер», 4) «таза білім», 5) «жақсы мінез», 6) «жақсылық іс». Бұлар жас қайраткер, санаткер Қ.И. Сәтбаевтың білгірлікпен көрсеткен жіктемесі. Әрі қарай оның ойлау деңгейі, білім дәрежесі, тәжірибесі, жазу шеберлігі соншалықты қызықтырып, тәнті етеді. Авторға сөз берейік: «адам баласы жаумен жағаласарда қаруланған әскердей әр түрлі өнермен қаруланады. Сондықтан қанша заман бастан кешсе, соншама ылғи ойлауда, іздеуде, табуда ілгері басуда». Он сегіз мың ғаламның ғаламаты мен ғажайыптары қандай өлшеусіз екені де ескерілген: «Жаратылыстың ушығына жеткізбейтін, қаншалық көп сыры болса, сонша тарау білімі бар».

Ол оқытушының шынайы, жанды болмысын былайша айқын пайымдайды: «Осы білімді адам баласына ететін, өсіретін, адам баласына анық адам атын кигізетін адамдарды оқытушы деп атайды».

Ілгерілеудің, өркендеудің, өре өрлеудің басты кейіпкері – оқытушы. Сыры да, ұыры да сан сипаты саналы, ойлы, отты, өнегелі, көшелі, ісі көркем санаткер. «Өмір ілгері баспақ, білім жүзінде үздік, ілгері жүрген жұрттың оқытушылары да ілгері, өнерлі, әдісті. Мұндай жұрттар істің негізіне көз салып, оқытушыларын басқадан артық құрметтейді, бірінші орын олардікі болады, қазақша айтқанда, бұла болады».

Оқытушының ұлық қасиеттері мынадай: «Ер қосы жүре түзелер» дегендей, «қиындыққа шыдаса, сонда ғана ынтасы мен талабы жанбақ, қалаған биігіне жетпек».

«Жаратылыстың сом, домбал қалпынша берген адам заты жан кешіп, жақсы ұстаның дүкенінен істеліп шыққан нәзік, сүйкімді сұлу нәрселері сықылды түрлендіріп шығаратын жалғыз оқытушы, оқып жүрген жас баланы өзіндей түрленген адамдармен жаратылысқа ие болу жолына жарысқа қосатын – оқытушы, сондықтан адам өз басын қадірлесе, алдымен оқытушыны қадірлеуге міндетті екендігі осыдан шығады».

Оқытушы – халық қызметкері болғандықтан, елдің тұрмыс-тіршілігімен, көзқарасымен әдет-ғұрпымен есептесу жөн. «Жүк түйеге келмейді, Түйе жүкке келеді», дегендей, оқытушы елге икемденуге, жақындауға керек еді, біздің оқытушылар бұл жерден табылмады. Елдің сезімін, білімін, әдетін, тұрмысын естен шығармай, ойға қатты тоқып, істің негізіне тіреулі қылық керек еді».

Өз кәсібіне, ісіне үстірт, жүрдім-бардым, ықылассыз қарау, өзін де, өзгені де нәуетек ететін былайша жеткізеді: «Бұл оқытушылардың шалалығы, білімге анық кіріспегендігі, саясатқа соқырлығы, қолға бір жапырақ қағаз алып, тұнық жатқан елге тұтқиылдап шауып, бәрін 20-ы жылғы болған милициядай, елдің үрейін ұшырып, «Істесең де істейсің, істемесең де істейсің» деушілер өткен жылдар түгіл, бүгінде де толып жатыр».

«Шалағайлық әдісін қолдану елді біржола қасқыр шапқан қойдай үркіту, білім беру орнына білімнен қуумен бір есеп емес пе?!»

«Адам сүю жолымен өз айналасына үйір қылу, бауырына тартуға міндетті».

«Жақсылық іс адамды қол бұлғап шақырмайды. Жан иесі жақсылықты өз сезімімен сүйіп, өз бетімен керек қылып, жақсылыққа жабырламақ балға, тәттіге қонған, үймелеген масадай тоймақ. Жақсылық негізі – білім».

Оқу жолы «кіршіксіз таза жол», «таза ынта, таза терді ғана сүйетін игі мақсатымыз біздің».

«Елге жақсы мінез, таза білім, басқа тұрмыстарына керек жеріне еңбек сіңірсек» «түпкі ойымызға жетуімізге кедергі аз болады».

Жас болса да ынта, жігер, талабы тегеуірінді, «ғылым жолында ізденіп іс қылған, данышпандық жол ашқан» (Әлихан Бөкейханов оралымы) яғни дәріс оқыған, халық соты болған, «Алгебра» оқулығын жазған, геологиялық барлау экспедициясына қатысқан, замана зиялыларымен кеңескен Қ.И. Сәтбаевтың ой қуатын танытады. Оның төте жазумен жазған қолжазбасы ҚР Президентінің архивінде сақтаулы.

Ұлт мұраты жолында үздік ұйымдастырушылық, төтенше қайраткерлік, жойқын алапат қаһармандық еңбегімен, сый-құрметімен, ізгілік-ілтисыпатымен әділетті, киелі де, қызылкөз ала ниет қауымды да мойындатқан топжарған тарланбоз Қ.И. Сәтбаев Қазақ ССР ғылым академиясының Тұңғыш Президенті лауазымына тағайындалған еді. Замана желі қалай соқса да кейде әлемге әйгілі ғұлама Ұлықбектің «Кімде-кім барлық ғылымға жетік болса, медресені сол басқарады» деген сөзі рас-ау!

Халық ақыны маңғыстаулық Сәттігүл Жанғабылов (1876-1966):

Мол дарын бір бойыңды қоныстаған,

Кең ойлы, өршіл арман қарыштаған.

Халқыңның ғылымына қам жасаған,
 Сен бейне жарық жұлдыз, Қаныш балам!
 Саңлақ ой сарабдалдық санаулысы,
 Жүрегі жалын атқан – алаулысы! –

деген екен.

Ғылым тірегі мен халық тілеуінің алтын жамбысы ғасыр перзентінің өміріндегі ең бір тарихи оқиға – СССР Жоғарғы Кеңесі депутаттары делегациясының құрамында 1947 жылдың 13 наурызы мен 11 сәуірі аралығында Великобританияға Лордтар Палатасы мен Қауымдастық Палатасының шақыруымен баруы. Делегация жетекшісі ВЦСПС пен СССР Жоғарғы Кеңесі Ұлттар Кеңесінің төрағасы В.В.Кузнецов және жазушылар А.А. Фадеев, К.М. Симонов, К.М. Бажан, В.Т. Лацис, ұшқыш-сынақшы М.М. Громов, ВКП(б) ОК сыртқы саясат бөлімінің бастығы М.А. Суслов, академиктер П.А. Шария, Н.И. Мухелишвили, ақын С.В. Векилов. Ұзын саны 20 қайраткер.

Қ.И. Сәтбаевтың «СССР Жоғарғы Советі депутаттары делегациясының 1947 жылдың 13 наурызынан 11-ші сәуіріне дейін Англияда болғаны туралы есебінде» Британия парламентінің қос палатасының шақырғаны және жоспарды ағылшын үкіметі жасағаны, көмір шахталарында, металлургия өндірістерінде, машина жасау, тоқыма фабрикаларында болғаны баяндалады. Және де СССР-мен мәдени байланыстар ұйымдастыру қоғамының мүшелерімен, ағылшын-кеңес, шотланд-кеңес ұйымдарымен кездесу көзделгенін көрсеткен. Сондай-ақ ағылшын парламентінде, ағылшын портында, Лондон графтық кеңесінде, «Кодак» фотоаппарат фабрикасында, Лондон университетінде, Британ музейінде, Король қоғамында, оқу және азық-түлік министрлігінде, 1902-1903 жылдарда В.И. Ленин тұрған ауданда, электр жабдықтары, болат құю, металлургия зауыттарында болған. Жалпы, Ньюкасл, Шеффилд, Кардифф, Манчестер, Оксфорд, Кембридж, Стратфорд, Коветри, Эдинбург және Глазго дейтін әйгілі шаһарларында болғанын тәптіштеп жазған.

Ағылшын елінің саяси жүйесі, сыртқы саясаты, экономикасы, ғылымы, мәдениеті, көркемөнері, СССР-ге көзқарасы (түрліше әлеуметтік топтардың), әкімшілік басқару тәртібі, лейбористік үкіметі, Қауымдастық және Лорд палаталарының қызметі, ағылшын бұқаралық ақпарат құралдарының жай-жапсары, елдімекендердің хал-ахуалы, тұрмысы, әл-ауқаты, шотландықтар мен ағылшындардың арасындағы ұлттық антагонизм (шотланд мәдениеті мен тілін кемсіту), зиялылар қауымы турасында бағалы мәліметтерді келтіреді.

Ньюкасл қаласының мэрі, лорд-лейтенант, лейборист Чарльз Травельян, Эдинбург қаласының мэрі (аты-жөні жазылмаған), ағылшын парламентінің ескі көзі, шотланд, лейборист Кирквуд, Англияның Премьер-Министрі К.Р.Эттли, профессор Уэбстер, жазушы Бернард Шоу пікірлері де ескерілген.

СССР Жоғарғы Советі депутаттары делегациясын Уинстон Черчилль Иден мен Элиотпен бірігіп қабылдағанын да айтып өткен. (ҚР Президентінің Архиві, Қор – 309-НЛ, Тізбе 2, Іс 167). Есеп орыс тілінде жазылған (1-қосымша), мәшіңкеге басылған, көлемі 19 бет.

Сәтбаев құбылысы – ғұламалық тереңдік пен планеталық ойлаудың шынайы үйлесімі. Мұның нақты айғағы, айнасы – Сәтбаев планетасы. Астрофизиктердің анықтауынша, бұл – Марс пен Юпитердің аралығында қозғалып, Күнді 3 жыл, 4 ай мерзімінде айналып шығады. Яки Күннен санағанда 4-ші және 5-ші планетаның арасында. Диаметрі 11 шақырым. Сыртқы сұлбасы ойлы-қырлы, бұрышты, түсі қарасұр. Орбиталық элементтері есептелген. Бұл планетаны СССР ҒА Қырым астрофизикалық обсерваториясының аға ғылыми қызметкері Н.Черных тауып, сонан соң АҚШ-тың Кембридж қаласындағы Смитсонов институтында орналасқан Халықаралық планета орталығы мақұлдаған. «Көкке бір кісі ұшады, етегіне мың кісі сияды» дегендей, бекзат байтақ жұртымыз да, Ұлы Даламыз да Сәтбаевтың қаһармандық құдіретті еңбегінің арқасында ғарышта ұшып жүргендей.

Отчет К.И. Сатпаева о пребывании делегации депутатов Верховного Совета СССР в Англии с 13 марта по 11 апреля 1947 г.

Апрель 1947 г.

«Делегация депутатов Верховного Совета СССР ездила в Англию по приглашению обеих палат Британского парламента с ответным визитом.

Программа пребывания делегации в Великобритании была разработана английским правительством до приезда делегации явно с таким расчетом, чтобы как можно больше загрузить делегатов официальными приемами и показом им специально подготовленных объектов и тем самым затруднить делегации ознакомление с истинным положением вещей в Англии, оградить ее от общения с широкими массами трудящихся и в то же время создать видимость стремления правительства показать делегации страну возможно более широко.

Делегация внесла в программу ряд существенных исправлений. По требованию делегации взамен некоторых парадных приемов и встреч в план было включено посещение угольных шахт, предприятий металлургической, машиностроительной и текстильной промышленности.

Мы настояли на том, чтобы в плане были предусмотрены встречи делегации с членами Общества культурных связей с Советским Союзом, членами Англо-Советского общества, с деятелями Объединенного комитета помощи Советскому Союзу, Шотландско-Советского общества, а также с профсоюзными работниками. Делегация отказалась от поездки на Бермудские острова, исходя из того, что подобная поездка заняла бы не менее двух недель. Кроме того, указанные острова, насчитывающие всего 30 тыс. чел. населения, занимающегося, главным образом, обслуживанием туристов, поддерживаются в состоянии, пригодном для показа гостям и ни в малейшей степени не характерны для английских колоний.

Депутаты прежде всего ознакомились со столицей. В Лондоне делегация в полном составе или группами посетила: Совет Лондонского графства, английский парламент, лондонский порт, фабрику фотоаппаратов «Кодак», министерства продовольствия и просвещения, Лондонский университет, Королевское общество, Британский музей, побывала в одном из районов Лондона, где жил в 1902-1903 гг. В.И. Ленин. Кроме Лондона, делегаты группами посетили города: Ньюкасл, Шеффилд, Кардифф, Манчестер, Оксфорд, Кембридж, Стратфорд, Ковентри, Эдинбург и Глазго.

Делегаты посетили в Ньюкасле завод электрооборудования «Рей Ролл», в Шеффилде - сталелитейные заводы «Фирст и Браун» и заводы «Английской сталелитейной корпорации» (быв. Виккерса), в Кардиффе - шахту Пеналта, в Эдинбурге - шахту «Комри Коллари», в Глазго - металлургический завод «Клайд Бридж стил ворк» и судостроительный завод «Джон Браун и Ко», в Манчестере - текстильную фабрику.

Необходимо отметить, что наше посещение промышленных предприятий правительственные чиновники стремились организовать таким образом, чтобы делегация не имела практической возможности общаться с рабочими. Посещение заводских цехов часто совпадало с обеденными перерывами. Иногда делегации показывали цеха и в рабочее время, но такие, где мало было рабочих или производственные процессы (плавка или прокат металла) исключали возможность разговаривать с рабочими. Делегация всюду «обслуживалась» под видом переводчиков оравой английских разведчиков, в присутствии которых рабочие, естественно, не могли откровенно разговаривать. Рабочие, стихийно группировавшиеся при появлении делегации, искусно рассеивались.

Хозяева принимали все меры к тому, чтобы по возможности скрыть от делегатов истинное положение в стране, не гнушаясь при этом и «потемкинскими» методами. Так, например, во время посещения детского сада в районе Финсбери (Лондон) одна старушка сказала: «Вы бы посмотрели, что здесь творилось в субботу. Чистили и мыли, чтобы как-нибудь скрыть ужасную грязь. Заведующая детским садом несколько месяцев просила у муниципалитета линолеум застелить полы в помещении сада. Неизвестно, сколько бы еще времени она просила его, если бы не ваш приезд».

В г.Глазго группе делегатов была устроена инсценировка показа «рабочих жилищ». Около одного из больших домов неожиданно остановился наш автобус и нам предложили посмотреть «рабочие квартиры». Один из депутатов сказал, что, пожалуй, этого не следует делать, так как неудобно тревожить жильцов. На что последовал ответ: «Вы об этом не беспокойтесь, жильцы уже предупреждены и будут рады вас видеть. Часть депутатов направилась в дом. Квартира, в которую их ввели, оказалась действительно удобной и чистой. Но, как выяснилось, в ней жил не рабочий, а какая-то спортивная «звезда». Квартира явно была специально отремонтирована, так как один из депутатов испачкался неуспешной еще высохнуть краской. Между прочим, даже в шахте вблизи Эдинбурга нам не удалось избежать опасности вымазаться в белилах, которыми была выкрашена вагонетка, предназначенная для перевозки делегатов.

Для делегации было «организовано» посещение танковой школы, армейской школы физической подготовки и королевской военной академии в Сэндхерсте. Кроме того, делегаты посетили школу авиаспециалистов в Холтоне (вблизи Лондона) и Портсмутскую военно-морскую базу.

Обширная программа визита в Холтонскую школу авиаспециалистов, включающая в себя показ высшего пилотажа на истребителях с ракетными двигателями, скользких полетов, высадки парашютных десантов и т.д., рекламировалась в печати, как выполненная. На самом же деле из-за плохой погоды была выполнена только незначительная часть этой программы.

При посещении Портсмутской военно-морской базы ранее намеченная программа была совсем аннулирована со ссылкой на сильный ветер, которого на самом деле не было. И наш визит был ограничен осмотром бывшего флагманского корабля Нельсона «Виктория» и весьма беглым ознакомлением с учебным линкором «Хау».

В районе Глазго нам предложили посмотреть современный аэродром Приствик. Показ этого аэродрома состоял в том, что нас провезли на автобусе по взлетным дорожкам и затем предложили завтрак. В момент осмотра на аэродроме не было даже самолетов.

Несмотря на все «мероприятия» хозяев, делегация все же встречалась, помимо официальных лиц, с представителями различных кругов английского населения - рабочими, интеллигенцией, деловыми кругами и лидерами тред-юнионов.

Об отношении различных слоев английского общества к СССР.

В рабочих массах, несмотря на систематическую антисоветскую пропаганду, усиленно проводимую английским правительством через печать и радио, сильны симпатии к Советскому Союзу. Свои дружеские чувства к нашей стране рабочие стремились выражать при каждом удобном случае и в самых различных формах. Некоторые рабочие клали на свои станки «Совет Уикли», чтобы продемонстрировать свой интерес к Советскому Союзу. Приветствуя делегатов Верховного Совета, они старались поговорить с ними, выражали солидарность с Советским Союзом, салютуя сжатой в кулак рукой и, улучив момент, просили передать привет советскому народу.

На приеме в Англо-Советском обществе в Лондоне старый английский рабочий, который представился одному из наших депутатов как член профсоюзного комитета рабочих завода фирмы «Саундерс», сказал: «Я Вас попрошу передать нашему дорогому Джо (товарищу Сталину), что мы с охотой делали летающие лодки во время войны, когда мы знали, что эти

летающие лодки помогут Советскому Союзу, но заверяю Вас, что если мы узнаем, что наши летающие лодки будут направлены против Советского Союза, то ни одна из них, сделанная нашими руками, не сможет подняться в воздух».

Внешняя политика лейбористского правительства вызывает определенное беспокойство среди все более и более широких кругов рабочего класса, опасющегося усиливающейся экономической и политической зависимости Англии от империалистической Америки и превращения Англии в 49-й штат США. Это беспокойство, в частности, находит свое выражение в критике политики Бевина на многочисленных профсоюзных конференциях и не только местных, но и национальных. В беседах с нашими депутатами ряд руководителей местных профсоюзов (председатель Шотландского профсоюза горняков, секретарь Шотландского профсоюза муниципальных рабочих, генеральный секретарь Лондонского Совета профсоюзов и др.) осуждали внешнюю политику лейбористов, как консервативную и реакционную.

Вместе с тем следует отметить, что в отношении внутренней политики правительства среди рабочих еще очень сильны иллюзии насчет якобы социалистических мероприятий, проводимых лейбористами.

Местная администрация. Значительная часть местной правительственной администрации и чиновничества официально отмечала решающую роль Советского Союза в войне против фашистской Германии и выражала стремление к установлению тесных дружественных отношений с Советским Союзом.

В некоторых местах, например, в Шеффилде, Ньюкасле и др. руководители местных правительственных органов были инициаторами организации теплой встречи делегатов - вывешивали советские флаги, готовили специальные музыкальные и хоровые выступления, включавшие в себя исполнение классической русской музыки и гимна Советского Союза.

На обеде у мэра города Ньюкасл выступил лорд-лейтенант (глава судебно-исполнительной власти в графстве), старый лейборист Чарльз Травельян и взволнованно заявил, что рабочий класс Англии относится с глубокой симпатией к Советскому Союзу. Какие бы правители не находились во главе британского государства, английский народ никогда не позволит им выступать против Советского Союза или сделать что-либо такое, что нанесет ущерб Советскому Союзу.

Мэр г. Эдинбурга, приветствуя нашу делегацию, призывал, чтобы народы боролись за мир с такой же преданностью делу, с какой советский народ боролся против фашистской Германии.

Следует отметить, что в Шотландии наша делегация вообще встречалась с населением и местной администрацией более искренне и гостеприимно, чем в Англии. В этом сказался, видимо, национальный антагонизм между шотландцами и англичанами. У делегации создалось впечатление, что в Шотландии не любят англичан и существует определенное недовольство национальной политикой Англии, направленной на уничтожение шотландской национальной культуры, принижение шотландских традиций, на искоренение шотландского языка. Один из старейших членов английского парламента, шотландец, лейборист Кирквуд в беседе с нашим депутатом резко осуждал колонизаторскую политику англичан в Шотландии, отмечая в то же время правильное и справедливое разрешение национального вопроса в Советском Союзе.

Когда наша делегация прибыла в Шотландию и шотландцы нас встретили в своих национальных костюмах с оркестром из национальных инструментов (волынки и барабаны), сопровождавшие нас англичане презрительно морщились и отпускали по адресу встречающих иронические и возмущенные замечания: «Как дико! Это ужасно слушать такую какофонию и смотреть на таких чучел». В Эдинбурге вокзал был украшен советским и шотландским флагами. Англичане возмущались, что на вокзале не был вывешен английский флаг.

Учитывая патриотические чувства шотландцев и их любовь к своей национальной культуре, делегация подчеркнуто проявляла свой интерес к памятникам шотландской национальной культуры. Делегация посетила имение-музей Вальтера Скотта «Абботсфорд» вблизи Эдинбурга; интересовалась домиком в Эдинбурге, где некоторое время жил Адам Смит, посетила картинную галерею в Глазго и специально ездила на родину знаменитого шотландского поэта Роберта Бернса в г.Эр. Хранитель музея-домика, где родился Бернс, старик-шотландец, приветствуя делегацию Верховного Совета СССР, заявил примерно следующее: Если бы Бернс жил сегодня, он был бы с Вами, с русскими, так как он боролся за простой народ».

Интеллигенция. Среди интеллигенции известная часть ученых, писателей и артистов в беседах с делегацией выражала дружественное отношение к Советскому Союзу и значительный интерес к советской науке, культуре и искусству. Среди них такие крупнейшие ученые, как физик Блэкет, специалист по атомной энергии, математик Бернал и др. Однако у делегации создалось впечатление, что прогрессивная интеллигенция составляет небольшую часть английской интеллигенции. Среди большей части интеллигенции распространено превратное представление о Советском Союзе. Даже такой писатель, как Пристли, занимая в своих публичных выступлениях лояльную позицию по отношению к СССР, в частных беседах выступает против известных постановлений ЦК ВКП(б) по вопросам литературы и искусства. Пристли все более отходит от общественной деятельности и становится дельцом, владея в настоящее время крупным поместьем (до 2000 га земли).

Деловые круги. Многие представители деловых кругов проявляли заинтересованность в расширении торговых связей с Советским Союзом.

Во время посещения депутатами крупных предприятий в Нью-касле, Шеффилде, Глазго представители деловых кругов в официальных приветственных речах и в беседах выражали надежды на получение заказов от Советского Союза. Например, на заводе «Рей Ролл», изготовляющем измерительную, предохранительную и трансформаторную электроаппаратуру, фирма подготовила для нас на русском языке каталоги и проекты своих изделий.

Во время посещения лондонского торгового порта вице-президент главного управления лондонского порта, приветствуя делегатов, выразил надежду, что торговля между Англией и Советским Союзом возобновится в довоенных масштабах.

В Шеффилде глава сталелитейной корпорации заявил: «Наше сотрудничество в мирное время должно быть таким же эффективным, как и во время войны». Некоторые из представителей деловых кругов выражали пожелание возможно скорее урегулировать вопрос об импорте леса из Советского Союза, подчеркивалась также заинтересованность в импорте марганца и, конечно, зерна.

Лейбористское правительство. В отношении нынешнего лейбористского правительства Англии у делегации Верховного Совета создалось совершенно ясное представление, особенно после полуофициального визита к Эттли, что оно не занимает дружественной позиции в отношении СССР, не желает дружбы с Советским Союзом и боится дальнейшего укрепления дружественных чувств у трудящихся Англии к советскому народу. Этим и объясняется, что, несмотря на внешнюю корректность и любезность в отношении нашей делегации, правящие круги Англии практически делали все для того, чтобы оградить нас от встреч с широкими массами.

Широко развернувшаяся в английской прессе в период пребывания в Англии делегации Верховного Совета антисоветская кампания вокруг запрещения в СССР браков с иностранцами, несомненно, также была инспирирована английским правительством и преследовала в качестве одной из целей - отвлечь внимание общественности Англии от нашей делегации.

Эттли, во время визита к нему делегации, на наше обращение получить от него разъяснение по некоторым вопросам внешней политики английского правительства отвечал увертливо и с едва скрываемым раздражением, в особенности о проблеме разоружения, поставленной в ООН по инициативе Советского правительства и по вопросу о репарациях с Германии в пользу СССР. Вынужденный репликами наших депутатов к прямому ответу на вопрос о репарациях, Эттли дал определенно понять, что английское правительство не поддержит справедливых требований Советского Союза о репарациях с Германии, распространялся о низком уровне жизни немцев и возбужденно заявил: «Нельзя выжать кровь из камня». Под «камнем» Эттли разумел Германию. Только после какого-то подсказа ему со стороны присутствующего чиновника из Министерства иностранных дел Эттли попытался смягчить свой ответ, добавив: «Чего мы хотим, так это выработать соглашение по репарационному вопросу».

На вопрос делегации о том, какие меры г. Эттли считает необходимыми для укрепления сотрудничества между Англией и СССР, Эттли все свел к необходимости широкого обоюдного знакомства с образом жизни, обмена книгами и пьесами, спортивных встреч и т.п.

Как государственный деятель и как человек, Эттли произвел на всех членов нашей делегации самое неприятное впечатление. Его иезуитская увертливость, неискренность и лицемерие, раздражительность, его блуждающие глаза, избегающие взглядов собеседника, весь внешний облик Эттли – облик приказчика провинциального магазина все это действует весьма отталкивающе.

Парламент. Посетив английский парламент, члены делегации лишний раз убедились, насколько английский парламент является антинародным и антисоветским учреждением.

В Палате общин во время посещения ее двумя группами советских депутатов делались явно заранее подготовленные антисоветские запросы, в числе которых были, например, такие: «Будут ли приняты меры для того, чтобы гарантировать будущее тех малых стран, включая Литву, которые были поглощены недавно и ради освобождения которых Англия столь много рисковала и столь много заплатила после первой мировой войны?»

Ставились также вопросы о наличии якобы «советской агрессии». Учитывая это обстоятельство, мы отказались от намечавшегося программой посещения парламента третьей группой наших делегатов.

В день нашего посещения в Палате общин присутствовало, не более 100 депутатов из 640 и это считалось не так плохо. Помещение Палаты общин вообще может вместить не более 300-350 чел. Значит, заранее рассчитывается, что добрая половина членов парламента не посещает заседаний. Кстати сказать, по установившемуся порядку Палата общин уполномочена обсуждать и принимать любой законопроект при наличии 40 членов парламента простым большинством голосов. И этот порядок преподносился нам как высший демократизм!

Палата лордов произвела на нас впечатление бутафории из времен средневековья. Она состоит из 787 лордов, наследственных или назначенных королем «за особые заслуги». Во время нашего посещения Палаты на ее заседании присутствовало лишь около десятка лордов. Тем не менее заседание шло в обычном порядке; некий лорд с серьезным видом докладывал какой-то вопрос, лорд-канцлер в средневековой мантии и парике слушал, парламентские юристы и секретари в таком же одеянии записывали, а лорды дремали.

Консерваторы. Учитывая настроения широких масс в отношении СССР, руководство консервативной партии в лице Черчилля, Идена и Элиота внешне всячески старалось подчеркнуть любезность к делегации Верховного Совета и тем маскировать перед общественностью свою антисоветскую политику. Эту цель, по нашему мнению, и преследовал Черчилль, устраивая прием в честь делегации и посещая вместе с Иденом и другими видными консерваторами прием, устроенный для нашей делегации в Советском посольстве.

Реакционные газеты пытались создать ореол вокруг Черчилля, не гнушаясь явной ложью. Например, газета «Дейли Майль» не постеснялась написать, что во время приема в Советском посольстве не было отбоя от советских делегатов вокруг Черчилля. На самом деле делегаты ничего подобного не делали.

За время пребывания в Англии у делегации создалось впечатление, что консервативная партия занимает в стране еще очень сильные позиции. Причем в аппарате министерств крупное и влиятельное чиновничество, консервативно настроенное, не только составляет большинство, но и продолжает фактически направлять работу министерств.

Английская пресса. Почти вся английская пресса в период пребывания делегации Верховного Совета продолжала вести антисоветскую пропаганду, либо замалчивала пребывание нашей делегации, либо давала всячески искаженную информацию о ней, стремясь создать вокруг делегации неблагоприятную атмосферу.

Так, на второй день по приезде нашей делегации в некоторых правых газетах появились заметки о том, что в числе делегатов две депутатки якобы имели с собой сумочки с хлебом, так как они боялись остаться голодными. Одна из газет расписывала, что делегаты увлекаются скачками.

Об экономическом положении Англии. Посещение различных предприятий, ряда городов, местных органов самоуправления, беседы с официальными лицами и населением дали возможность делегации убедиться в том, что Англия переживает в настоящее время серьезные трудности. В основе этих трудностей лежит общий кризис экономической системы Англии, резко обострившийся в результате последствий войны. Выражением этих трудностей являются: медленные темпы послевоенного развития промышленности, а в ряде ее (угольной, текстильной, металлургической и др.) застой, угольный кризис, напряженное положение с электроэнергией, продовольствием и пром-товарами, острый жилищный кризис и др.

По истечении двух лет со времени окончания войны выпуск продукции английской промышленности, несмотря на то, что последняя по существу не пострадала от войны, не достиг довоенного уровня, за исключением судостроительной промышленности, добыча угля составляет немногим более 80 проц., выпуск хлопчатобумажных тканей – около 60 проц., выпуск одежды – около 70 проц. по сравнению с довоенным. Между тем, поддержание импорта сырья и продовольствия в размерах, минимально необходимых хотя бы только для восстановления уровня жизни населения, требует увеличения экспорта не менее чем на 75 проц. против довоенного, а значит, и серьезного подъема промышленности.

За время войны Англия потеряла значительную часть своих заграничных капиталовложений, сократилось ее торговое судоходство и, таким образом, дефицит своей внешней торговли, обусловленный всей структурой ее экономики, Англия уже не в состоянии покрывать доходами от «невидимого экспорта».

Главной причиной неэффективной работы английской промышленности является устарелость оборудования на большинстве английских предприятий.

Осмотренные нами предприятия не оставляют впечатления высокого уровня техники и современной организации производства. Так, например, на заводе электрооборудования «Рей Ролл» производственного потока нет, станочный парк устаревший. Если иногда и встречаются новые станки, то это, главным образом, американские, полученные по ленд-лизу. Заводской транспорт примитивный.

Особенно сильно бросается в глаза устарелость оборудования в текстильной промышленности. На текстильной фабрике Аштон в Манчестере оборудование, устаревшее, находится в запущенном состоянии и используется только частично. Производительность труда низкая. На вопрос нашего делегата, почему в таком запущенном состоянии содержится оборудование и почему оно не используется, директор фабрики ответил: «Из-за недостатка

рабочей силы». Действительно, по официальным данным, число занятых в текстильной промышленности Англии сократилось по сравнению с довоенным периодом почти вдвое.

Общеизвестна техническая отсталость оборудования и в угольной промышленности. Хотя нам и показывали наиболее современные шахты «Пеналат» и «Комри» (которые, как это можно было судить по книге подписей почетных гостей, широко используются для показа иностранцам), даже на этих шахтах организацию производства и оборудование никак нельзя признать передовыми. При этом оборудование используется на 60-70% из-за недостатка рабочих. Несмотря на то, что правительство сохранило в действии закон военного времени и рабочие не могут уходить из шахт, число рабочих, занятых в угольной промышленности, ниже по сравнению с довоенным порядком. Угледобыча на одного шахтера в Англии, по официальным данным, сейчас ниже довоенной и составила в 1946 г. 259 тонн против 308 тонн в 1938 году.

Перед лицом хозяйственных трудностей английское правительство проявляет растерянность и по существу не имеет никакого плана для их преодоления. Изданная недавно правительством так называемая «Белая книга» вынуждена признать весьма неутешительные перспективы и на ближайший год. Увеличение добычи угля в 1947 году ожидается лишь на 5 процентов; улучшения в снабжении электроэнергией не предвидится; в отношении производства стали в 1947 году, как говорится в «Белой книге»: «... надеются, что оно не намного будет ниже уровня 1946 года».

Объем продовольственного потребления в 1947 году так же, по признанию «Белой книги»: «... не удастся повысить сколько-нибудь значительно».

В действительности же хозяйственные трудности перед Англией в ближайшие годы станут еще более сложными, когда американский и канадский займы будут съедены (а они тратятся значительно быстрее, чем ожидало английское правительство), а на мировых рынках обострится конкуренция, в особенности конкуренция более дешевых американских товаров.

Проведенная лейбористским правительством национализация угольной промышленности и средств связи и намечаемая им национализация электропромышленности и внутреннего транспорта означает по существу щедрый выкуп государством предприятий у капиталистов и, в силу ее медлительности, а также половинчатого, компромиссного, оппортунистического характера, национализация не смягчает, а обостряет стоящие перед Англией трудности, так как возлагает на государство и, в первую очередь, на трудящихся новые большие финансовые тяготы, обостряет классовые отношения в стране, дает капиталистам время и возможность подготавливать решительное противодействие и саботаж проводимым мероприятиям.

По опубликованным данным, сумма компенсации, которая будет выплачена только владельцам национализированных шахт, составит 164 660 000 фунт стерл. плюс 64 559 559 фунт стерл. владельцам земли, в недрах которой добывается уголь. Кроме того, чтобы модернизировать угольную промышленность, требуется почти такая же сумма, как и сумма выкупа (150 млн. фунт стерл.).

Ознакомление делегации с сельским хозяйством не предусматривалось планом. По данным, сообщенным нам в Министерстве продовольствия, сельское хозяйство Англии, несмотря на особые меры, принятые правительством в период войны, обеспечивает лишь 40% потребности страны в продовольствии. После войны наметилась явная тенденция к сокращению посевных площадей, в особенности под зерновыми культурами. В связи с финансовыми затруднениями, ограничивающими импорт сырья и продовольствия - сельскому хозяйству сейчас, как и во время войны, уделяется много внимания. Фермеры, например, получают специальные субсидии со стороны государства. Однако ощутимых результатов ожидать не приходится, так как в сельском хозяйстве Англии занято лишь около 1 млн. чел. трудоспособных (5-6 проц. от общего количества трудоспособного населения страны), т.е. в несколько раз меньше, чем, например, в

торговле. Кроме того, необходимо отметить, что за истекшую зиму сельское хозяйство Англии понесло значительный урон. Вследствие сильных холодов и продолжительной зимы погибла часть озимых посевов, погибло также свыше 2,5 млн. голов овец, или более 13 проц. общего поголовья их. Значительный ущерб сельскому хозяйству нанесен также сильным наводнением весной этого года.

О материальном положении населения. Вся тяжесть хозяйственного кризиса в Англии падает на трудящихся. Материальное положение населения Англии не только не улучшилось по сравнению с военными годами, но и ухудшилось. После войны к сохранившейся системе формирования основных продуктов питания добавилась еще карточная система на хлеб. Возросли розничные цены: по данным рабочей печати, на 61 проц. по сравнению с 1939 г.

По сравнению с довоенным временем значительно сокращено снабжение жителей товарами широкого потребления (по официальным данным, на 25%, фактически же, примерно, на 50%). Это видно хотя бы из установленной нормы выдачи купонов для приобретения промтоваров. На одного рабочего выдается 30 купонов на 7-8 месяцев, тогда как для приобретения плаща необходимо 18 купонов, на костюм - 26 купонов, даже за галстук надо отдать купон. Качество одежды ухудшилось. Широко практикуется производство т.н. утилитарной одежды. Во время посещения предприятий мы видели, что обслуживание рабочих столовыми также находится, как правило, в плохом состоянии.

Одной из серьезных проблем современной Англии является острый жилищный кризис. Недостаток жилищ вызвал повышение кварт-платы. Жилищное строительство осуществляется медленно. Так, в 1946 г. правительством было построено всего 7934 постоянных дома против 30825 домов, построенных в 1937 году. Причем, строятся обычно двухэтажные коттеджи стандартного полужазаменного типа; эти коттеджи чрезвычайно скучены и неприветливы на вид. Больших жилищных строек почти нет.

Следует отметить, что в городах Англии, пострадавших от воздушных бомбардировок, в том числе и в Лондоне (восточная часть которого, а также Сити серьезно разрушены), восстановительные работы почти не заметны; места разрушений и до сих пор представляют из себя горы щебня и зачастую мусорные свалки.

Несколько замечаний о духовной жизни современной Англии.

Естественно, что в течение месяца делегация Верховного Совета не могла детально изучить состояние современной английской культуры. Однако от встреч с писателями, журналистами, профессорами и преподавателями учебных заведений, артистами, от посещения университетов, отдельных школ, театров, картинных галерей и других культурных учреждений у нашей делегации сложилось впечатление о крайней бедности, застое и вырождении духовной жизни в современной Англии. К угольному, энергетическому, продовольственному, жилищному и другим кризисам в жизни Англии надо присоединить и кризис ее духовной культуры, за исключением, может быть, области технических наук и, в частности, военной техники.

Один из крупных лондонских профессоров Уэбстер (близкий к правым лейбористам) в разговоре с нашим депутатом в королевском обществе (вроде нашей Академии наук) вынужден был признаться, что наука, философия и искусство в современной Англии находится в упадке. Правда, этот упадок профессор объясняет не общим кризисом капиталистической системы Англии, а временными материальными недостатками.

Пожалуй, наиболее убедительным свидетельством застоя и упадка современной духовной жизни Англии является состояние ее литературы.

В области художественной литературы в Англии в настоящее время нет ни одного выдающегося писателя или поэта, кроме престарелого Бернарда Шоу, который, кстати сказать, всячески подчеркивает, что он не англичанин, а ирландец и что в Англии он чувствует себя иностранцем. Бернард Шоу является тем писателем, который способен сочувствовать

СССР и, исходя из более менее глубоких побуждений, критиковать пороки социального строя современной Англии.

В беседе, о которой упомянуто выше, Бернард Шоу дал замечательный отзыв о товарище Сталине: «Когда я был в Советском Союзе, – заявил Шоу, – я был у Сталина. Это великий человек и это самый великий государственный деятель в Европе... Такие, как Ленин и Сталин, рождаются один раз в пятьсот лет. Сталин – великий государственный деятель. Рядом с ним Черчилль – просто младенец. Когда были у Сталина, после разговора с ним нам казалось, что мы были у него всего двадцать минут, а оказалось, мы беседовали почти три часа. Так это было интересно и увлекательно, что мы не заметили время».

Если не считать еще Пристли, о котором уже упоминалось, в Англии нет больше ни одного писателя, о котором можно было бы говорить всерьез. Более или менее известные писатели среднего поколения, такие, как Хаксли, Олдингтон, Кронин, эмигрировали из Англии в США и приняли американское подданство. Писательская молодежь в Англии находится под влиянием гнилого течения «экзистенциализма», идущего из Франции и возглавляемого французским писателем Сартром.

Почти все круги английской интеллигенции, без различия убеждений, признают кризис английской поэзии и английского романа.

Не меньший упадок наблюдается и в области современного театрального искусства Англии.

Искусство в Англии не всенародное и даже не государственное, а частное коммерческое дело. Театры Англии в подавляющей своей массе – частно-капиталистические предприятия и в них господствует принцип прибыльности, дух торгашества, коммерческой и моральной продажности. Большая часть театров Англии не имеет стабильных трупп и держится даже в крупнейших городах на одном-двух более или менее значительных исполнителях; остальные же исполнители играют на уровне артистов захолустного театра.

Авторитет нашего театра в английских театральных кругах и среди интеллигенции Англии вообще очень большой. Характерно, что при посещении какого-либо театра нам всегда извинительно заявляли примерно в одних и тех же словах: «Конечно, после московских театров наш спектакль на Вас не произведет особого впечатления...»

Общие выводы о поездке делегации

Поездка делегации Верховного Совета СССР, несомненно, способствовала распространению в Англии правдивой информации о Советском Союзе и его внешней политике. Она косвенно содействовала активизации деятельности всех искренних сторонников укрепления дружбы между английским народом и народами СССР.

Поездка в то же время дала возможность ближе ознакомиться с политическими настроениями различных социальных слоев Англии, с ее экономическим положением и культурой, с внешней и внутренней политикой лейбористского правительства».

ЦА МН - АН РК: Ф.2. Оп.1. Д.95. Л.174. Отпуск.

ЦГА РК. Ф.2057. Оп.1. Д.2523. Л.1-15. Копия.

Фотографии К. Сатпаева

Делегаты Верховного Совета СССР во время встречи с Эттли К.Р. – Премьер – министр Великобритании (в центре), Лацис В. – латышский писатель и Сатпаев К.И. – академик, президент Академии наук Казахской ССР.

ЦГА КФДЗ. Арх. № Е-7872. г. Лондон. 1947 г.

Члены делегации Верховного Совета СССР на ступенях Королевской Военной Академии (в 1-м ряду, 3-й): Суслов М.А. – руководитель отдела внешней политики ЦК ВКП(б), Мухелишвили Н.И.-математик, член Президиума АН Грузинской ССР (4-й), Зименков И.Ф. – партийный деятель, председатель Сталинградского областного исполнительного комитета (5-й), Сатпаев К.И. – академик АН Казахской ССР, академик АН СССР(7-й).

ЦГА КФДЗ. Арх. № Е-7865. г. Лондон. 1947 г.

Члены делегации ВС СССР во время посещения кварталов в Лондонском Сити, разрушенных немецкими воздушными налетами (слева направо): Симонженкова М.К.-ткачиха фабрики им.50-летия Октябрьской революции в Раменском районе, Московской области, Карташев К.К. – советский организатор промышленности, начальник Главного управления Госгортехнадзора при СМ СССР (4-ый), Сатпаев К.И. – президент АН Казахской ССР, академик АН СССР (5-ый), другие не установлены.

ЦГА КФДЗ. Арх. № Е-7860. г. Лондон. 1947 г.

Группа делегатов Верховного Совета СССР в здании парламента в Палате Общин.

ЦГА КФДЗ. Арх. № Е-7859. г. Лондон. 1947 г.

Члены делегации Верховного Совета СССР во время встречи с мэром г. Ньюкасла Д.Пирсоном, (слева направо): Бажан Н.П. – поэт, академик АН УССР, ГСТ, Громов М.М. – летчик-испытатель, зам. командира Дальней авиации по боевой подготовке, Сатпаев К.И. – президент АН Казахской ССР, академик АН СССР, неизвестный, Шария П.А. – советский и политический деятель, сотрудник НКВД, академик Грузинской ССР, Суслов М.А. – руководитель отдела внешней политики ЦК ВКП(б), Пирсон Д. – лорд, мэр города.

ЦГА КФДЗ. Арх. № Е-7857. г. Лондон. 1947 г.

Члены делегации Верховного Совета СССР в Британской радиовещательной корпорации (БИБИСИ), (слева направо): Подвысоцкая О.Н. – врач-дерматолог, профессор, член-корреспондент АН СССР, заслуженный деятель науки РСФСР, Мухелишвили Н.И. – математик, член Президиума АН Грузинской ССР, Сатпаев К.И. – академик АН СССР, первый президент АН Казахской ССР, Зименков И.Ф. – партийный деятель, Председатель Сталинградского областного исполнительного комитета.

ЦГА КФДЗ. Арх. № Е-7855 г. Лондон. 1947 г.

Члены делегации ВС СССР (слева направо): Сатпаев К.И. – президент АН Казахской ССР, академик АН СССР (2-ой), Егиазаров И.В. – государственный и политический деятель, академик Армянской ССР (3-й), Кузнецов В.В. – председатель ВЦСПС и Совета Национальностей ВС СССР (4-й), Фадеев А.А. – писатель, председатель Правления Союза писателей СССР (6-й), 1-й и 5-й не установлены.

ЦГА КФДЗ. Арх. № Е-7861 г. Лондон. 1947 г.

Члены делегации ВС СССР во время посещения киностудии «Пайнвуд» (слева направо): Лацис В.Т. – латышский писатель, Егиазаров И.В. – партийный деятель, председатель Сталинградского областного исполнительного комитета, Сатпаев К.И. – президент АН Казахской ССР, академик АН СССР, Ташмухамедов М.А. – узбекский писатель, поэт, переводчик, академик АН Узбекской ССР, Векилов С.В. – поэт, заслуженный деятель искусств Азербайджанской ССР, действительный член АН Азербайджанской ССР, Хобсон В. – британская актриса (остальные не установлены).

ЦГА КФДЗ. Арх. № Е-7883. г. Лондон. 1947 г.

Сатпаев К.И. – президент АН Казахской ССР, академик АН СССР,
Караваяев А. – секретарь посольства СССР в Лондоне во время беседы
с Фонтейн М. – балериной, с примой Королевского оперного театра Ковент-Гарден,
звездой мировой и британской сцены XX века после балета «Лебединое озеро».
ЦГА КФДЗ. Арх. № Е-7867 г. Лондон. 1947 г.

Сатпаев К.И. – президент АН Казахской ССР, академик АН СССР во время
вручения ему подарка (перочинный нож с собственным именем)
Граэмом Э.Е. – лордом-мэром на обеде в честь делегации в городской ратуше.
ЦГАКФДЗ. Арх. №Е-7886. г. Шеффилд. 1947 г.

Славные сыны земли казахской:
Каныш Сатпаев, Мухтар Ауэзов и Жумабек Ташенов

Серик Негимов

доктор филологических наук, профессор

negimov@mail.ru

ПЛАНЕТА САТПАЕВ

Аннотация. В этом году Казахстан отмечает 125-летний юбилей выдающегося ученого-геолога, общественного и государственного деятеля Каныша Сатпаева. В статье автор раскрывает основные достижения славного сына казахского народа Каныша Имантаевича Сатпаева, который воплотил в себе лучшие черты ученого и человека, целиком отдававшего себя людям во имя процветания общества.

Его жизнь и деятельность совпали с самыми напряженными годами становления и развития нашей страны, первых пятилеток, предвоенных лет, тяжелыми годами Великой Отечественной войны, послевоенного восстановления народного хозяйства.

Ключевые слова: Ученый-геолог, Казахская Национальная Академия наук, энциклопедические знания, история, культура.

Serik Negimov

Doctor of Philology, Professor

negimov@mail.ru

SATPAYEV'S PLANET

Abstract. This year, Kazakhstan will celebrate the 125th anniversary of the outstanding geologist, public and statesman Kanysh Satpayev. In the article, the author reveals the main achievements of the glorious son of the Kazakh people Kanysh Imantaevich Satpayev, who embodied the best features of a scientist and a man who devoted himself entirely to people in the name of prosperity of society. His life and work coincided with the most intense years of the formation and development of our country, the first five-year plans, the pre-war years, the difficult years of the Great Patriotic War, the post-war restoration of the national economy.

Key words: Geologist, Kazakh National Academy of Sciences, encyclopedic knowledge, history, culture.

Тлеуғали Қышқашбай

педагогика ғылымдарының докторы, профессор

ҚАЗАҚ ӨНЕРІНІҢ МИФТІК-ДІНИ ҮЛГІСІНІҢ ПРИНЦИПТЕРІ ЖӘНЕ ПАРАДИГМАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа. Қазақ мәдениеті өзінің көптеген өлшемдері бойынша шын мәнінде бірегей, бірақ, ең алдымен, сананың мифологиялық формасынан бастап, оны ойлаудың басқа түрлерімен қоса, оның соңғы, қазіргі заманғы формасы – гарыштық ойлауға дейін органикалық түрде үйлестері отырып, сананың даму кезеңдерінің барлық ерекшеліктерін бүгінгі күнге дейін сақтай білген қазақ халқының ойлау жүйесінің өзі ерекше.

Түйін сөздер: салт-дәстүр, қазақ мәдениеті, қазақ өнері, көшпенділер мәдениеті.

Қазақ өнерінің ең таңқаларлық қасиеті – сана мифологизмі. Ол халықтың дәстүрі мен салтында, тұрмысында, көркемдік туындыларында көрініс береді. Өмірдің өзі қазақ үшін дүние есігін ашу, салиқалы жасқа келу және кәрілік атты үш бірлікпен түйінделеді. Бұл үш бірлік Дүние Ағашы, Дүние Тауы және Дүние Адамы үлгісінде көрінеді.

Ойлаудың бір түрі – мифологиялық сана өзінен-өзі адам өркениетінің тамаша, ерекше фактісінің бірі болып табылады.

Ойлаудың әрбір түрінің бастауында мифологиялық сана тұрады және өзі бекігенге дейін оның алдындағы сана түрінен пайда болады. Тек мифтік ойлаудың ғана бастауы жоқ. Ол ешқайдан келмейді, аяқ астынан туындайтын сияқты. Ресей философтарының бірі Л.В. Шапошникова бейнелі түрде айқындағандай, «белгісіз және бәрін көріп тұратын біреу жерге бір түйір сиқырлы дән тастап жібергендей, ол біздің біліміміз бен қабілетіміздің бәрі пайда болған ғажайып мифтің ақыл тереңінде өніп шыққан сияқты», Мифтер барлық халықтардың, оның ішінде қазақ халқы өнерінің негізіне айналды.

Барлық халықтардың мифологиялық білімінің феномені мынадай үлгісімен таң қалдырады: кеңістік және уақыт алшақтығына қарамастан мифтер мазмұны жағынан бірдей ғана емес, сондай-ақ бүгінгі күнге дейін адамның мәдени жетістіктерінің базасы болып табылады. Мексика оқымыстысы Ф.Д. Инфанте былай деп жазды: «Діндер, философиялық жүйелер, өнер, ежелгі және қазіргі адам тұрмысының қоғамдық формасы, тіпті, қиналып түс көру – осының бәрі бірегей мифологиялық қайнар көзден бастау алады» [1, 25 б.].

Қарапайым болып көрінетін көшпелілік дүниетанымының ғажайып тереңдігі осы мифологиялық ойлаумен түсіндіріледі. Мифологиялық ойлаудың феномендігі, біріншіден, оның бастауы жоқ.

Екіншіден, ол діни және ғылыми санаға қарағанда айтарлықтай жан-жақтылығымен таңғалдырады.

Үшіншіден, әлем, ғарыш, кешегі және бүгінгі құбылыстардың бәрі қандай мифпен жүйеленсе де соншалықты қарапайым.

Синкретизм дәуіріндегі өнер феномені екі құбылыстан, екі формадан: сығымдалған және кең жайылған құбылыстардан тұратынын көрсетеді. Бұл – оның құрастырмалылығын және жобалау жүйесінің икемділігінің дәлелі. Сығымдалған форма ертедегі адамның қоршаған ортада болып жатқан процестерді тануының нәтижесі. Ертедегі адам өзіне ақпаратты таңдап алып оны есте сақтауға және пайдалануға ыңғайлы етіп белгі немесе символ түрінде қысқартып алды.

Адам ғасырдан-ғасырға ақпаратты қысқарту қабілетін біртіндеп жетілдіріп, ең соңында, генетикалық тұрғыдағы «кері байланыс» тетігін белсенді іске қосты. Міне, сол кезде ақпараттың екінші түрі кері проекциялық сипаты бар және басқадай қасиетке ие адам дамуының неғұрлым жоғары деңгейіндегі кеңейтілген түрі пайда болды. Бейнелеу өнері де осылай дүниеге келуі мүмкін. Зерттеушілер атап кеткен адам эволюциясының жаңа сатысының туғанын білдіретін – ақиқаттың саналы көрінісі «үңгір живописі» пайда болды. Жасампаздықтың идеялық мүмкіндігін жүзеге асыру аңшылық көріністерін, адам табынатын немесе аңшылық жасауға әрекеттенген жекелеген аң образдарын бейнелеуден көрінді. Мұнымен бірге сиқырлы күшке табыну дәстүрімен және бимен қатар өнердің би, музыка және сөз сияқты түрлерінің қалыптасуына үлес қосты. Біртіндеп адам арман еткен нақты идеялық ақиқатты көрсететін өнер блогы құрылды. Ол оны «сығымдалған», яғни, тарамдалмаған, синкретикалық қорытылған күйінде жасады.

«Тас және жарықшақ беттеріне асығыс түсірілген 35 мың жыл бұрынғы суреттер жаңа идеялық ақиқаттың үйреншікті әлемге балама туғанын көрсетіп, одан өнер пайда болды, адам пайда болды», – деп жазады адамзат үшін бейнелеу өнері пайда болған ұмытылмас сәт туралы П.В. Григорьев [2, 175 б.]. Бұл зерттеуші қиялынан туған сурет болғанымен толық сенімді, өйткені онда тұрмыс-тіршіліктің ақиқаты көрініс тапқан. Бұл сәтті адамның пайда болу сәті деп есептеуге болады, өйткені өсуі мен гүлденуіне ата-бабаларының мыңдаған жылдық эволюциясы қажет болған адамның рухани өмірі осыдан басталған.

Ерте кездің өзінде адам ойы сығымдалған және кеңейтілген формадағы ақпараттарды біріктіріп қана қойған жоқ, сонымен бірге қысылған және кеңейтілген уақыттың екі мезгілдік координатын, сондай-ақ сығымдалған және кеңейтілген кеңістікті бірге қоса алды. Күнделікті тәжірибесінде адам уақыт пен кеңістіктің нақты ағымына сәйкес кеңейтілген уақытты жүзеге асырды. Осы уақыт ырғағында адам сөйледі және әрекет етті. Бұл уақытша процесс кеңейтілген сана формасы ретінде ғылымда «баяу көретін түс» деген бейне атауға ие болды.

Екінші, сығымдалған, белгіленген уақыт процесі ойшылдық әрекеті, символикалық жасырын сана формасы арқылы өтті. Адамның ойы оның іс-әрекеті мен сөзінен озып тұрған бұл уақытша процесс зерттеушілер тарапынан ойлаудың қысқартылған формасы «жылдам көретін түс» ретінде анықталды.

Кеңейтілген форма да, қысқартылған форма да ойлау мен әрекеттің бірегей процесін танытады. Жинақталған екі форма да өнердің ерекшелігін мойындайды. Мұнымен бірге қайталану кезінде кеңейтілген форма белгіленген форма бола тұра, қайта бұрылу, автоматтандырылу тенденциясына ие еді, яғни, ол адам ойының әрекет етуін жеделдетті. Сығымдалған форма кеңірек қанат жаю кезінде нақты уақытқа тура келеді.

Көріп отырғанымыздай, адам екі уақыт кеңістігінде қатар өмір сүрген екен. Ол кең жайылған уақытта тіршілік құрды және әрекет етті (аңға шықты, ұйықтады және т.б.). Алайда, адам қысқа уақытта жасампаздық жасады.

Сананың осы екі формасының алғашқы сипатын көрсететін (синкретикалық) үйлесімінде ертедегі көшпелілердің сөздік, көркемдік өнерінің құпиясы тұр. Адам санасының ең ежелгі

синкретикалық формасы мифтер мен эпостардан көрінеді, сондықтан да миф та, эпос та ерекше спецификалық мәнінің ашылуын талап етеді. Осы қасиет эволюцияның әр уақыт кезеңінде адамды мифологиялық және эпикалық бірдей мәтінді қайта оқуға, салмақтауға мәжбүрлейді.

Сиқырлы жоралғыларда, әскери және аңшылық билерде және т.б. өнер көрсететін ежелгі көркем образдар үй жүйелерінен ерекшеленетін сығымдалған, символикалық құрылымды білдіреді. Өнердің негізгі мақсаты адамды оның қағидаларымен өмір сүруге үйретуге ұмтылу болып табылады. Міне, сондықтан да ғалымдар мифтер мен эпостарды ашып қана қоймай жаңа уақыттың хореографиялық өнерінің негізінде жатқан қозғалыс пен би тілін де ашуға ұмтылады.

«Жылдам көретін түс» деген атқа ие болған танымдық әдіс қозғалтқыш жүйесінің еріксіз және кенеттен өшуі жағдайында жүзеге асырылады. Бұл сәтті мүмкіндігі ең шегіне жеткен, ал уақыт оймақтай болып, көз алдынан бүкіл өмірі өтетін адамның дағдарыс кезіндегі жай-күйімен салыстыруға болады. Бұл әдісті бұрыннан шығармашылық адамдар, атап айтқанда, жанынан жедел ән шығарып, табан астында суырып салатын (айтыс, күй бәсекесі) өнер иелері пайдаланған.

Алайда, адамдар неғұрлым шексіздікке дейін созылғандай болатын баяу уақыт кезінде нәтижеге қол жеткізеді. Аталған әдістеме мәселе музыкамен айналысатын адамға шығармасын орындау үшін уақыт пен кеңістік координатының жүйесін құруға мүмкіндік береді. Білімі қызметінің және ойлау процесінің ерекшелігіне байланысты. Көптеген шебер музыканттар мойындағандай бұл қазіргі уақытта да белгілі Ф. Лист, Н. Паганини, Р. Вагнер, Д. Шостакович, В. А. Моцарт, Ф. Шопен және басқа да көптеген музыка мәдениетінің айтулы өкілдерінің құпиясы уақыт астарымен үйлесіп жатыр. Осы құпия атақты қазақ композиторлары мен күйшілері Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбеттерге де белгілі болған.

Танымдық екі әдіс те ерте уақыттан бері белгілі, яғни, әу баста адамға тән еді. Олар адам санасында рухани және физикалық күшті жүзеге асыру үшін кешенді құрылым ретінде өмір сүрді және сондықтан да бір мезгілде пайдалануы мүмкін болды. Әдістemenің мәні қас-қағым сәтте мидың ауқымды ақпарат ағымын қабылдаған кезіндегі «баяу» және «жылдам» түс көру сияқты екі уақыт өлшемінің ерекше үйлесімділік сәтіне енген музыканттың көңіл-күйінде тұр. Музыкалық шығарма спецификасының өзі «қос уақыт» тиімділігінің жарқырай көрінуіне әсер етеді.

Музыкалық материалды орындауды өзіне сіңіру әдістері оның ерекше кристалдық таза-лығына байланысты. Бұл терминді академик Б. Асафьев енгізген. Музыканың кристалдануы туралы түсінік «бәрін қамту» дыбыс шығаратын элементтер сәйкестігі жалпы байланыстан тыс ойлауға келмейтін, дыбыс шығаратын заттың қандай да бір үздіксіз үні музыканың қалыптасуы болып табылатын жағдайдағы олардың орталықтандырылуға ұмтылысының органикалық синтезі» [3, 97 б.] ретінде көрінеді.

Барлық шығармаларды «ішкі таңдау қасиетімен қамти алатын қабілеті» туралы барлық композиторлар мұндай ойды ақындар мен суретшілер де бекіте түседі. Сонымен тұтас шығармашылық бағыты үшін синтез жалпы екі немесе одан да көп уақыт параметрі арқылы мүмкін болуда. Қарапайым адамдар өмір сүріп жатқан уақыттың өзінде тұрып олар бір мезгілде басқа уақыт өлшемінде жүреді, міне, осы аралас уақытта музыкалық шығармаларды жедел орындау құпиясы, мүмкін суырып салу құпиясы көрініс береді. Қазақ өнері (музыка, бейнелеу өнері, шешендік, хореографиялық және т.б.) дәл осы көзқарас тұрғысында ешқашан зерттеліп көрмеген. Орыс, Еуропа, әлем музыкасы мәдениетінде орындаушылардың және ұлы композиторлар мен суретшілердің, жазушылардың, ішкі түйсік феномені туралы жазбаша еңбектері қалды. Қазақ өнерінде екі уақыт синтезін пайдалану жөніндегі мойындаулар жазбаша да, ауы-

зша да тіркелген жоқ. Ішкі түйсік көрінісінің бұл шығармашылық феноменін ашу шешендік өнер, музыка және басқа да ұлттық өнер түрлерін жасайтын қазақ туындыгерлерінің көптеген көркемдік шығармашылық фактілерін түсіндіруге мүмкіндік береді. Мұнымен бірге, ертедегі дәуірден қазіргі күнге дейінгі барлық уақытқа тән болатын шығармашылық процестің екі уақыт ауқымының синтезі түсіндіріледі. Тек оның мазмұны, түсіндірмесі мен әдістемесі өзгеріссіз қалды. Барлық компоненттер осы әдістемені мойындау арқылы жұмырлана түсіп, алмасты. Екі уақыт координатының синтезі ерте кезеңдерде кенеттен, бақылаусыз сипатта болды және ерекше жағдайды талап етті. Одан кейінгі кезеңдерде ол өз жағдайын үйлестіру және оны басқару қабілеті ретінде түсіндірілді.

Аталған феноменнің тетігін зерттеушілер бұл жағдай әу бастан адамға тән болған, бірақ оның қауіптілігіне байланысты табиғат тұйықтап тастады деп есептейді. Ертедегі кезеңде қауымдастықтың барлық мүшелері осындай жағдайда жүрген, бірақ кейіннен біртіндеп жекелеген тұлғалардың қаруы болды және таптардың пайда болуымен сиқыршы, бақсы-балгерлердің игілігіне айналды. Одан соң рухани уақытты басқару қабілеті мамандықтарына қарамастан шығармашылық адамдардың байлығы болды. Міне, осы қасиетке ие болудың деңгейі қабілеттіліктен талант пен ұлылыққа дейінгі көрсеткіш бойынша шығармашылық әлеуетті айқындады.

Қазақ халқының мифологиялық ойлау феномені дүниеде бар нәрсені түгел бірегей жүйеге құрылымдаудың таңғаларлық қабілетімен көрінеді. Көшпелілердің мифологиялық санасының феномендік тағы бір астары – өз біліміне деген құндылық қатынастардың байқалуы. Мұнымен бірге олар өз білімі, өз дүниетанымы сияқты бойында бар қасиеттерге ерекше мән береді, өйткені, дүниеге мифологиялық көзбен қарау олар үшін өмірдің нормасына айналған. Бұдан басқа мифологиялық қатынастар өмірдің ұжымдық формасын үлгі етіп, соған тұрақтаған.

Сонымен бірге, жазушы, мифология, тарих, және этнография зерттеушісі Таласбек Әсемқұлов қазақтың батырлық-эпикалық жырлары бірыңғай адамгершілік-этникалық хикаяға толы деп санайды. Эпостың тууын ол «адамгершілік психологиясы» тұрғысында құрылып, эпостағы мифологиялық рух пен адамгершілікке негізделген аңыздың ішкі мазмұнынан іздейді. «Зұлымдық пен Мейірбандық құдайлары арасындағы антагонизмге құрылған мифтің канондық сюжеті Мейірбандық құдайының жеңісімен мейірімділік заңдылықтарының мәңгілік және беріктік символына айналды. Бұл сюжетті миф ешкімге бермейді. Ғасырдан ғасырларға жалғасуда. Бір ұрпақ екінші ұрпақты алмастыруда. Ең бастысы, таптық қоғамның және оның реакциясының туындауынан көптеген объективті себептер пайда болды. Бірегей мифологиялық эпопея бір-біріне тәуелсіз бірқатар жанрлар мен дербес сюжеттерге бөлінді. Осындай жағдайда мифтің барлық көркемдік сапасы сақталып қалды» [4, 39 б.].

Көріп отырғанымыздай, Т. Әсемқұлов барлық батырлар жырларын түрлі мифологиялық жағдайлар жасалатын бірегей мифологиялық сурет ретінде қабылдайды, яғни, лиро-батырлық эпостың бәрі тұтас бір көркемдік дүниеге біріктіріледі. Шын мәнінде, соңғы кезде кеңінен тараған көркемдік шығармашылық және қазақ халқының өнері тұжырымдамасының бәрі қазақ мәдениеті мен өнерін тұтас бірегей көркемдік дүние етіп көрсетуге ұмтылысымен ұқсас келеді. Тек материалдарды жинақтау ыңғайы мен принциптері бөлек.

Т. Әсемқұлов өз зерттеуінің жетекші идеясын былай көрсетеді: «Қозы-Көрпеш және Баян сұлу», «Алпамыс», «Қобыланды» және басқа эпикалық шығармаларда, ертегілерде, тәсілдерде, мақалдарда, аңыздарда дүниеге аса ауқымды эпопеяның бірі – ежелгі түркілік мифологиялық эпопея ашылады» [4, 39 б.].

Автордың өнердің түрліше пайда болу синтезін көруге деген ұмтылысы анық байқалады. Бұл өнердің түрліше пайда болу синтезін көруге деген автор ұмтылысы және соңғы кездердегі

көптеген зерттеулерге тән нәрсе және өзінен-өзі атаулы, интеграциялық өзара байланыстың пайда болуымен көрініс береді. Яғни, жылдан-жылға күшейіп келе жатқан өнердің қазіргі даму кезеңіне тән синтез түрлерімен байқалады.

Бұл зерттеу сабақтастығында мистикалық ештеңе жоқ. Ол тек қазіргі заманғы адам өмірінің барлық жаңа қырларын қамтып, ауқымын ұлғайтып келе жатқан синтез процесінің өзінің даму заңдылығының пайда болуы.

Қазақ мәдениетінің мифологиялық негізі – адамның ой-санасының ең ежелгі бір формасының көрініс беруі. Жекелеген жұмыстардың болуына қарамастан [5-7] қазақтардың дүниетанымы әлемдік және дүниелік бірегей мифологиялық ресурсі ретінде, өкінішке қарай, әлі де болса зерттелмеген және дүние мен адам туралы архаикалық ұғымдардың сансыз көп жарықшақтары сияқты қабылданады.

Расында, қазақтардың мифологиялық ойлауы біраз уақытқа дейін біртіндеп жоғала бастады. Дегенмен, қазірге дейін әлем құрылысы мен өмірдің барлық құбылыстарының жалпыға бірдей заңдарының жүйелілігін түсіну мен сезінудің негіздері әлі де болса тірі, соның арқасында халық дүниені қабылдаудың тұтастығын, өз ойының ерекшелігін және өз этносының бірлігін сақтап қалды.

Қазіргі заманғы түсінік бояуы мен заттардың, дәстүрлердің, нақылдардың және басқа да көптеген құбылыстардың мағынасы арқылы жинақталған бірегей «мәдениет» түсінігінен ғарыш және адам туралы ұсынылған архаика жеңіл көрінеді. Қазақ мәдениетінің семантикалық (мағыналық) толықтығы қайталана беретін үйлесімділікті дамыту тұжырымының, көшпелілерді қоршаған барлық дүниенің, бір кездері түйсікпен таныған ғарыштық және жер заңдылықтарының бәрінің бірегейлігімен таңғалдырады.

Үйлесімділікті дамыту туралы аңыз барлық батырлар жырында көрсетілгендей, көркемдік формада көшпелінің тұрақты тоқтайтын орны – киіз үйге қатынас арқылы да қарастырылады. Жайлауға көшер кездегі оның тігілуі және жиналуы үйлесімділіктің екінші кезеңі – козғалыстың тоқтауының белгісін көрсетеді.

Екі кезеңнің өзара алмасуын қазақтар күрес, үйлесімдіктің орнын хаостың басуы деп қабылдамайды, керісінше, ол отырықшылық ретінде түсіндіріледі, ал өмірдің болмай қоймайтын кезеңі ретінде: «қазақ мәдениетінің ғарыштарының» авторлары дәлелдегендей, хаос үйлесімділік туғыза алмайды, оның заңды жалғасы бола алмайды [8]. Бұл зерттеушілердің түбегейлі қателіктерінің бірі. Қазақтардың санасында «хаос» түсінігін белгілеу үшін «қуыс» дейтін анықтама бар. Бұл түсініктің кері мәні бар, ол тұйыққа тірелуді, адамның еркі мен ынтасына қарамай ауыр жағдайларды жүктеуді білдіреді. Мүмкін бұл жерде «бұрышқа қуып тығу» деген орыс сөзінің мәні жатқан шығар. Мифологиялық ойлаудың ең белгілі салдарларының бірі әмбебаптық принципі болып табылады. Қазақ мәдениетінде адамның жоғары шығармашылық әлеуеті ретінде әмбебаптық туралы зерде сақталған. Көшпелілік мәдениетінің адамы өз бойында тұлғаның әмбебаптығын қалыптастыруға ұмтылды. Ол бір жағынан музыкант, бір жағынан шешен, бір жағынан шығармашылық адамы ретінде жан-жақты дамыды. Көшпелілік мәдениетінің парадоксы оның барлық қасиетінде адамның ғажайып қызығушылықпен және жүзеге аспайтын жоспарлармен айналысуына жол бермейтін құрастырмалылығы, әмбебаптығы, синтезделуі, мифологизмі, тиімділігі көрініс береді. Музыка өнерінде музыканың өмірін құрушы органикалық ерекшелік ретінде бұл қасиеттердің «әннің де, аспаптық шығарманың да дәл құрылымында пайда болуы симфониялық дамудың шексіз мүмкіндігінің белгісі. Құрылым бұл жоғары деңгейдегі үйлесім, заңдылық, сезіммен бүлкілдеп тұрған жанды дене болып табылады» - деп атап көрсетті Б. Афанасьев. Мұның бәрі айналадағы дүниенің әр бөлшегіне дейін өтіп, ана сүтін бойына сіңіргендей мәжбүрлейтін қасиетке және адам психикасына айналады.

Мифология адам өнерінің көптеген түсініктер мен функцияларды және мүмкіндіктерді өзінде синтездеген ең бірінші түрі болып саналады. Ол өнер мен ғылымның қайнар көзі, онымен адам әрекетінің барлық түрі толығымен. Адам дамуының алғашқы кезеңінде фольклордың бір формасы ретінде мифологияны бәрі білді дейді ғалымдар. Мифология адамзат қоғамының әр тараптан негізіне қызмет етті. Көптеген зерттеушілер мифологиядан мәдениеттің түп тамырын қарастырады. Мұндай тұжырымның түрлі нұсқаларын Г.Гадамер [9, 15 б.] шығармашылығынан Ф. Шиллер [10], К. Бюхер [11] және басқалардан кездестіруге болады.

Өнердің пайда болуында мифологияның рөлі туралы түрлі теория бар. Атап айтқанда, өзінің түзілуімен қоғамның құрылымын құрған мәдениет тарихын өзіндік ерекше мифологиялық сюжет ретінде талдай келе орыс ғалымдары оның тіл стихиясы мен әдебиет шығармашылығына қалай әсер еткенін зерттеді (В. Иванов [12], Д. Кедров [13] және басқалар). Қазіргі өнертануда өнердің мифологиялық генезисі туралы тұжырымды Л.В. Шапошникова ұсынды [14].

Мұнымен бірге зерттеушілер мифология діни тылсымдық сиқырлы күшпен (магиямен) бірге өнер эстетикасының негізіне қызмет етті деген пікірге келді. Мифология тылсым күштің қосылуы, түрлі салт-жоралар мәдениеттердің ритуалдарында кездесіп отырды. Бұл әрекеттің өзі қорқыныш пен табынуға, адамға қарсы тұрып, сырттай әсер ететін қандай да бір құдіретті күштің барын мойындауға әкелді.

Миф салттық жоралғылардың (ритуалдардың) пайда болуына ғана емес, жалпы өмірге де ықпал етті. Ол дүниені жүйелі түрде тануға көмектесті, өйткені ол шынайы құбылыстарды құрылымдады соның арқасында таным неғұрлым жеңіл және тиянақты бола түсті.

Қазақ топырағында өнген салт-дәстүр әрекеттері қазақ өнерін сабақтастыра дамытудағы желінің өзге тарихи буындары арасында мәні жағынан ең ежелгі және маңыздысы болып табылады. Қазақ өнерінің генетикалық байланыстары туралы айтқанда: оның мифологиямен, діни рәсімдермен және салттармен өзара терең байланыстары барын есте ұстау керек. Ол қазақ өнерінің көптеген сипатын анықтап қана қойған жоқ, жалпы қазақ мәдениетіне қолтаңбасын қалдырды.

Мифологиялық-діни негіздерді қараудың қызығушылық туғызатын мәселесі – тылсым күш салты формаларының таза шығармашылық формаға дейін өсу процесін байқауға мүмкіндік беретіні, яғни, өнердің нанымдық қайнар көздерден алшақтауы, оның түрлерінің мәдени-тарихи формалары ретінде дербес бөлінуі.

М. Элиаде кез-келген өнер шығармасы «тіпті өзінің механикалық қалпына келу дәуірінде де» «алғашқы бастау функциясы көрінетін салттық жоралғылардан тірек табады (курсив біздікі - Қ. Т.). Бұл негіз барлық мүмкін болатын әдістермен негізделеді, бірақ ең зайырлы формада да діннен зайырлылыққа көшу (секуляризация) рәсімі түрінде әрқашан белгілі болып тұрады» – дейді [15, 78 б.].

Мифология біртіндеп адамның қоршаған ортаны шығармашылықпен игеруінің және нақты ақиқатты көрсету әдісінің бөлінбес сапасына айналды. Дүние құрылымының/мифологиялық заңдары барлық шығармашылық құбылыстардың парадигмасы болды. Дүние де, өнер де, ғылым да, дәстүр де, салт та құрылымдалған бірегей құрылым туралы түсінік адамның ұлы танымы болмай тұра алмайтын еді.

Миф элементтерін адам әрекетінің кез-келген түрінен кездестіретіні сөзсіз. Бірақ, белгілі бір мазмұнда айтылғандай, кез-келген әрекет түрін адами қатынастарға дейін мифологиялық құрылымдарға жатқызуға болады. Бұл орайда мифология мәні адам тұрмысының феномені болып табылады. Үш дүниеге бөлу өмірде бар және мүмкін болатын құбылыстарға жеңіл және қарапайым түрде үйлеседі. Алайда, бұл ақиқатты жеңілдетіп түсіну дегенді білдірмейді.

Бәрінен бұрын дүние ақиқатын мифологиялық және мифологиялық-діни санада игеруді адам өмірінің барлық саласына, алдымен, оның көркемдік-шығармашылық қызметіне әсер етуші әмбебап тетік ретінде айқындауға болады. Тек осы миф қана өзінің айқын құрылымымен адамға өз айналасындағы барлық кеңістікті, оның ішінде өнер кеңістігін ұйымдастыруға көмектесті. Миф ритуалдың композициялық құрылымының, содан кейін өнердің барлық түрінің сипаттық сапасының матрицасы болды.

Сонымен, миф бәрін де қамтиды, ол адамды табиғат патшалығынан жоғары қояды. Міне, осы жерде өнер феномені туындайды, өйткені, ол адам ойының негізінде, демек, өнер негізінде жатыр. Адам ойының алғашқы формасын ғалымдардың мифологиялық деп айқындауы тегін емес [14]. Ол шын мәнінде өнерді және жалпы шығармашылықты айқындаушы ежелгі адам санасының ерекшелігін көрсетеді. Бұл классицизм өкілдері үш бірлік принципін (уақыт бірлігі, кеңістік және іс-қимыл) ұсынған кездегі, соған байланысты шығарманың композициялық құрылымы, шиеленіс, шарықтау шегі, шешім болып тармақталған. Бұл ағартушылық дәуіріндегі өнер қайраткерлерінің тұжырымдамаларынан ерекше айқын танылады.

Әрине, бұл барлық жеке қатынастарды миф арқылы түсіндіру керек дегенді білдірмейді. Миф адами қатынастар мен өнердің барлық жүйесін олардың дүниемен қарым-қатынасының көрінісі ретінде үйлестіреді. Мифтің мұндай жан-жақтылығының негізінде өмірдің бәрі мифологияға ұқсап, жоғарыдағы құдіретті күштің қолдауынан тірек көріп қана қоймай, ол адамзат қоғамын ұйымдастырудың идеалды үлгісі болған. Жер-жаһан құрылымының өзінде Сақтаушыны тілек ететін адами реттілікке деген бейімділік жатыр. Өмір үйреншікті шынайы қатынастардан айырылды. Барлығы да ғарыштық құрылымның идеалдығы нұсқауымен әрекет ететін әлдебір ғарыштық қатынастар жүйесіне айналды.

Миф феномені мәнінің тұжырымдамасы және оның жалпы адамзат өркениеті мен өнерінің дамуындағы әмбебаптық мәні Шығыс және Батыс, Қазақстан және Ресей ғалымдарының көптеген жұмыстарында айтылған. Зерттеушілер жалпы әлемдік мәдениеттің мифологиялық негізі туралы ойларын бұдан оның пайда болуының бірлігін көре отырып бекіте түседі. Мифология өнерде жүзеге асады және адамның түрлі шығармашылық әрекетінің орындалуы арқылы әлемдік тәртіпті қолдайды.

Егер кез-келген адамның әрекетіне санамыздың жеткен жеріне дейін талдау жасайтын болсақ; мифологиялық түсініктерді жүзеге асырудан артық ештеңе болмайды. Адамзат мәдениеті мен өнеріндегі, атап айтқанда, оның түпкілікіндегі мифтің түбегейлі рөлі өнердің мифологиялық негіздерін көруге мүмкіндік береді. Адамзат қоғамындағы алғашқы әрекеттердің маңызды түрлерінің бәрі ойынға жалғасады. Тіпті, діни қызметкердің әрекеті де формальді мәнде мифті қайта құру және уағыздау болып саналады.

Бейнелеу өнері, театр, музыка, шешендік және тағы сол сияқты өнердің кез-келген түрінің көркемдік ұйымдастырылуы шығарманың композициялық құрылымын меңзейді. Зерттеушілер болжағандай, өнердің алғашқы түрі бейнелеу өнері [16] болып табылады. Жартастарға салынған суреттер кезеңінің өзі адамның бейнеленген сюжеттерде кеңістікті композициялық реттеуге ұмтылғанын көрсетеді. Адамның кеңістік туралы түсінігін беретін ірі және шағын суреттердің ара-қатынасы алыс және жақын сияқты түрлі мөлшердің қалыптасуына негіз болды.

Мифте көркемдік образдар, драмалық әрекеттер, диалогтар, композициялық шешімдер бар. Бұл әрбір нақты өнер үшін қажетті көркемдік ойларды берудің әдістерін мифтен табуға ықпал етеді, демек, олардың бәрі де мифтен пайда болған. Іс-қимыл өнерінде олар көзделген идеяға қызмет ету және оның құралы ретінде жалпы контексте ғана мәнге ие болады.

Мифологиялық негізде алғашқы кезден адам өзінің қажеттілігін қамтамасыз ету үшін ұйымдастырған салттық жоралғылық рәсімдер де пайда болды. Салттық жоралғылық қой-

ылымдар міндетті түрде маска киюді, шығармашылықпен образдарға кіруді, шешендік, музыкалық сүйемелдеуді қажет етті.

Көріп отырғанымыздай, салттық жоралғыға өнердің бес түрі-бейнелеу, (маскаларды әр түске бояу), шешендік, музыкалық, хореографиялық, театрлық (жалпы қойылым) түрлері жатады. Өнердің көптеген түрлерінің қалыптасуы процесіне жоралғының тигізген ықпалы күмән туғызбайды. Салттық жоралғылар пайда болған кезден бастап олар халықтың шығармашылық түрлеріне (ойындар, фольклор, халық театрының қойылымдары) айналды. Қазақ мәдениетінде «бір актер» театры – қу, сал мен сері театры және басқалар пайда болды.

«Сал мен сері» үлгісіндегі әншілер революцияға дейінгі Қазақстан жағдайында әншілік және ақындық өнердің жарқын өкілдері болды. Олар өзінше бөлек киімдер киді. Біздің заманымызда эстрадалық немесе опералық әнші гастрольге шығарда чемодан мен концерттік киімдер алып жүреді. Сал-серілерде мұндай мүмкіндік болған жоқ. Олар далада, ауылдарда, жәрмеңкелер мен базарларда өнер көрсетті. Концерттік киімдерін үнемі киіп жүретіндіктен бұл оларды қарапайым адамдардан бөлектен тұрды. Халық сал-серілерді жақсы көрді, олар ерекше сый-құрметке ие еді. Дала сал-серілерін қазақ қауымы қатты еркелетті. Олар келгенде және жолға шығарда жас келіншектер мен қыздар атының тізгінін ұстады, таңдаулы сұлулар шай немесе қымыз құйып берді, сал мен серіге жас келін отырған шымылдыққа кіруге рұқсат етілді. Сал мен сері, шын мәнінде, нағыз әртістер еді. Олар жұрттың көз алдында жүрді, өнерге адал қызмет етті. Халық жадында Біржан сал мен Ақан сері сияқты шығармашылық тұлғалар ерекше орын алады [17].

Миф салттық жоралғыларға іс-қимыл мазмұндылығы мен оның ауқымдылығын береді. Өз кезегінде салттық жоралғылар мифке әрекеттілікті, қозғалыс қуатын, қойылымның прагматикасын жеткізеді. Миф те, ритуалдар да, халықтық театрланған көріністерінде (мерекелерде, неке қиюда, бала туғанда, кісі өлімінде) пайдаланылды және мифпен бірге салттық жоралғылар түрлі кәсіби өнердің бастауында тұрды. Осылай миф пен жоралғылар өнер принциптерімен, ережелерімен, формаларымен тығыз байланысады.

Кез-келген салттық жоралғы амбивалентті, оған тән толықтырулар және өзара байланыстар элементтері жоралғылық жағдайларды әдемі көрініске, қойылымға айналдырып жіберетін мүмкіндікке ие. Тіпті, өлген адамды жерлеу рәсімінің өзі ерекше ырғағымен, салтанатымен талқылау және еске алу үшін негіз болады, яғни, салттық жоралғыға қатысушыларды көрерменге айналдырып жібереді.

Қорыта келгенде, салттық жоралғылық әрекеттер өнерге айналу үшін көз тартарлық, драмалық іс-қимылы дами түсетін белгілі бір ережелер бойынша ұйымдастырылуы керек. Сөйтіп, жоралғы мен миф өнермен генетикалық және құрылымдық тұрғыда байланысып, эстетикалық әрекеттің алғы шарты болды.

Сонымен қатар, миф пен салттық жоралғының әлеуметтік мақсаттылығы көп жағдайда адамдарға әсер етуге бағытталған өнердің әр түрінің қоғамдық функцияларына сәйкес келмейді. Миф пен жоралғы адамдардың табиғатқа ықпал ету игілігіне орай өмір сүрді.

Демек, халықтың салт-дәстүрі (күрделі этнографиялық кешен ретінде) мен миф, салттық жоралғы және өнердің рәсімдік әрекеттері арасындағы айырмашылықты нақты айқындай білу керек. Миф пен жоралғының театр өнерімен байланысы неғұрлым анық көрінеді.

Мұнымен бірге фольклордың халықтық театрға жатқызылатын түрлері үшін қажетті белгілерді айқындап алған дұрыс. Өнердің барлық түріне тән фольклорда туындаған негіздегі әсемділік формасының өнерде шығу тегін зерттеу кезінде артық кетуге болмайды [18].

Жекелеген ғалымдар (А. Лосев [19] және басқалар) өнердің пайда болу және даму процесінде ырым-салттардың әлеуметтік мақсаттылығы адамдардың табиғат күші алдында дәрмен-

сиздігінен, оған ықпал етуге ұмтылысынан екендігі айқын деп есептейді. Жылдың ауысуына арналған атаулы мерекелер кезінде рәсімдер жасау сол жылдың табыстылығына әсер етеді деп сенді. Осы мақсатта рәсімге қатысушылар адамдарға камқорлық жасап немесе көмек беруі, керісінше зиянын тигізуі мүмкін аңдардың, қандай да бір қияли мақұлықтың (рухтың) маскаларын киіп жүреді. Соңғы жағдайда бұл ырым зұлымдықты қуып оның зиянды салдарларын аластаумен аяқталады.

Өндіргіш күштер дамуының әсерімен адамның табиғатқа деген қатынасы біртіндеп ауысты, мұнымен бірге мистикалық салтанат ретінде жоғарыдағыдай рәсімдерге деген көзқарасы өзгерді. Және салттық жоралғылар салтанатты, ырғақты көрініс ретінде қабылдана бастады. Ырғақ рәсімдердің ерекше сапасына айналды.

Хантылар мен мансильдерде «аю мерекесі» көрінісі ертеден келе жатқан «қасиетті аң» аюға құрмет көрсету салттық рәсімінен туындағаны белгілі. Орыстарда қасиетті «масленица» мейрамы күнге табыну діни рәсімінен шыққан. Ежелгі грек трагедиясының шығуы ешкіні пір тұтудан пайда болды. Орта ғасырлар дәуірінде (V-XIII ғ.) діни салттар біртіндеп алғашқы кездегі жоралғылық мәнін жоғалта бастады және шіркеулер тарапынан «шайтандар» аталып қуғынға түскенімен кейін көңілді және өткір өзіндік халықтық театрландырылған көріністерге айналды.

Өнердің алуан түрінің культтық, салттық-жоралғылық-мифологиялық түбірі түрлі бағыттағы көптеген ғалымдар мен өнертанушылар тарапынан тиянақты ашыла түсті.

Сөйтіп, жоғарыда айтылған мысалдарды жинақтай келе, формасы жағынан қарағанда миф пен салттық жоралғыны саналы түрде күнделікті өмірде ойдан шығарылған іс-әрекет деп айтуға болады. Бірақ миф те, салттық жоралғы да оған қатысушының назарын толық аударуға қабілетті және ол белгілі бір кезекті уақыт кеңістігінде жүзеге асырылатын материалдық мүдделілік пен мақсаттылықтан ажырамайды.

Демек, миф пен салттық жоралғылар өзінің материалдық прагматикасы жағынан өнерден айырмашылығы бар, ал өнер – таза рухани деңгейдегі құбылыс. Мұнымен бірге, миф те, салт-дәстүр де өнерге тән кеңістікті ұйымдастырудың өзіндік ырғағына ие екендігі маңызды сәттердің бірі. Ырғақ кез-келген өнерді ерекшелеп тұрады, оның өмірді сезінуге әкелетін айқындаушы компоненті болып табылады. Тек осы ырғақ адамның шығармашылық қызметінің көркемдік кеңістігін ұйымдастырады. Ырғақ адам тіршілігінің құрамдас бөлігі екендігі К. Бюхер тарапынан жан-жақты қарастырылған. Ол ырғақ адамның еңбек етуі кезінде туындады және шешендік-музыкалық шығармашылық ырғағын еңбек әнінің ырғағы деп айқындауға болады деп есептейді [11].

Соған қарағанда, бірінші аңшылық әндер адам аңға шығар кезінде алдағы ісіне сәттілік тілеп, табиғат күшін өзіне көмектесуге шақыруын білдіретін салттық жоралғы ырғағынан туындаған сияқты. Салттық жоралғы жасау кезінде тылсым күш сипаты бар тастағы суреттер пайда болды. Жоралғы рәсімін жасап болған соң ғана адам көздеген мақсатына жететініне сенімді болу үшін би ырғағын сақтай алды. Еңбек ырғағы негізінен адамның ауыл шаруашылығы қызметінен пайда болады. Онда еңбек ырғағының әндері шын мәнінде егіншілік жұмысы түрлерінің әрқайсысының ырғағымен сәйкес келеді. К. Бюхер нұсқасымен келісер болсақ, ырғақ тек өндіруші шаруашылықтың пайда болуынан туындайды. Бірақ салттық жоралғылар адам өмірінің тұтынушылық образы кезінде, яғни, ырғақтың пайда болуының ең ерте кезінде де ырғақ болғанын дәлелдейді.

Миф пен салттық жоралғының арақатынасы проблемаларын қарастыра келе В.Н. Топоров өнер, ғылым, поэзия, құқық, дін және тілдің қалыптасу кезеңдеріндегі жоралғы функциясының маңыздылығын атап көрсетеді. Олардың ұқсастығын, оның ішінде генетикалық жағынан жақындығын көрсете келіп, ол салттық жоралғының архаикалық ұжымы өмірінің маңыз-

дылығын бөліп қарайды, оның мифтен артықшылығын бекітеді және архаикалық қоғамда адам үшін өмірдің мәні жоралғы деген түйін жасайды [20].

Э.Б. Тайлор салттық жоралғыдан адамзат қоғамы құрылымының мәнін түсінудің өзіндік кілтін көреді. Алғашқы адамдардың салттық жоралғылық рәсімдері архаикалық рухани формаға негізделеді және «қарапайым халықтар өмірінің ең терең қатпарына дейін» барады деп есептейді. Ол біздің идеяларымызға ешқандай қатысы жоқ немесе біздің жеке өмірімізбен байланысы түбегейлі үзілетін осындай алғашқы адамдар кезіндегі адамзат ойы жалғаса жаздады деп атап көрсетті [21].

Көптеген ғылыми-этнографиялық зерттеулер нәтижесінде алғашқы адамның көзқарасын білдіретін тотемдік билер мен рәсімдер әлем халықтарының барлығына кеңінен тарағаны белгілі болды. Қазіргі кезде Еуразия кеңістігінде мұндай билер мүлде жоқ. Бірақ сан түрлі этнографиялық зерттеулерде тотемдік билердің Африка, Оңтүстік Азия, Латын Америкасы елдеріндегі аборигендер арасында кең қанат жайғаны айтылады.

Зерттеушілер олар эпостың, мифтің, аңыз мен ертегінің дамуына сөзсіз әсер еткенімен ертедегі тотемдік және аңшылық билерге кіреді деген болжам жасайды.

А.Д. Авдеев түрлі қоғамдық топтардың өз тотеміне барынша назар аударуы жануар образын қалыптастыруға барынша ықпал етпей қоймады деп көрсетеді [22].

Аңшылық билерде адам аңшы объектісіне байланыссыз түрлі жануарларды бейнеледі. Тотемдік билерде тек бір ғана жануардың - тотемнің образы жасалды. Сондықтан бидің функциясы образ жасаудың мақсатты жүргізілуінен түрліше болды. Адам өз тотеміне еліктеп, оған белгілі бір қасиет: күш, ақыл, қулық, жүрекшелік, айуандық және ағайыншылдық берді. Психологиялық сипаттағы мұндай ерекшелік тотемнің қорғаушылық мақсатын ақтады.

Көріп отырғанымыздай, тотемдік билер өзінің образында барған сайын неғұрлым адами қасиеттерге синтезде бастады. Аңшылық биінде жануардың мінез сипатын білу негізінде адам оның жыртқышты жеңуге мүмкін болатын әлсіз жақтарын анықтап көрсете білді. Осыдан зооморфтандырудың тиімді принциптері пайда болды: адамдар жануардың дәнігу ерекшелігіне үңіліп, соған ұқсап, аңшылық кезінде оның әрекетін алдын ала білуге ұмтылды.

Аңшылық биін билеп жүріп адам жабайы аңдарды келтіріп, түсініксіз дыбыс шығарды. Салттық-жоралғылық тотемдік би кезінде ол әрқашан өзіне және қауымдастық мүшелеріне түсінікті лексиканы қолданды. Сөйтіп, аңшылық объектісі ретінде аң бейнесін неғұрлым нақты келтіріп, адамның өзі жабайы болып кеткендей әсер қалдырады, яғни, табиғат әлеміне жақын келеді. Тотемді кетіру арқылы керісінше, оны өзіне тартып, өз әлеміне жақындаған сияқты болады.

Тотемдік және аңшылық билерде адам екі ақиқаттың: өзі армандаған және шынайы тіршіліктің нақты негізін қалайтынын айта кету керек. Осыған байланысты, кейіпкерлер бейнесін салудың екі түрін – ойдан шығару және шынайы тұрғыда келу қалыптасты. Ал ол сөздік шығармашылықтың ертегі және ертегі емес проза түрлерінің бөлінуіне ықпал етті. Мұнымен бірге бұл екеуі өнердің алуан түрінде: бейнелеу өнерінде, музыкада, хореографияда, мүсінде және тағы басқаларда шығармашылық образ жасаудың екі түрін қалыптастырды.

Сонымен, бізге белгілі болғандай, аңшылық билері алда тұрған аңшылықтың нақты әдістерін жасап, тактикалық міндеттерін атқарды. Тотемдік билерді алғашқы қауымдастықтың тұрмысы мен өмірін ұйымдастыру мен басшылық жасауды қамтамасыз етудегі стратегиялық бағыт деп айқындауға болады.

Әрине, билердің мәні мен міндетін осылай түсінуде оның орындаушыларының шеберлігіне үлкен міндеттер жүктелді. Аңның образын оның міндетіне сәйкес нақты және сенімді бере алған неғұрлым дарынды орындаушылар қауымдастық мүшелерінің лайықты бағасын алды. Оның шеберлігі жоғары бағаланды, биші бағалы сыйлықпен марапатталды, оған қой немесе

қойдың терісі, мүйізі берілді, үлкен құрметке ие болды. Бұл қауымдастық бұқарасының ішінен нақты салттық жоралғы жасайтындарды біртіндеп бөлектей берді. Айналып келгенде, олар кәсіби жоралғы жасаушылар – шамандардың пайда болуына негіз қалады.

Мұны синкретикалық салттық жоралғы жасаушылар өкілдері ретінде де, қауымдастықтағы жіктік дәреже ретінде де әртараптандырудың кайнар көзі деп ұғынуға болады. Алайда, осының өзінде шаманизм түрлі міндеттер мен синтетикалық образдардың жарқын көрінісі ретінде қала береді.

Тотемизм – рулық қауымдастықтың кешенді наным мен әдет-ғұрпы, тотемнің бөлінуі қауымдастық мүшелерінің адами топтарының - руластардың пайда болуына және жануарлардың негізінен аңшылық нысаны ретінде әбден қабылданған діни құдайын қалыптастыруға ықпал етті. Табыну құдіретінің амбиваленттігі оның өзін бейнелейтін өлген жануарды әкеліп тәу етуден көрінеді, яғни, басқаша айтқанда, ешкі образындағы молшылық құдайына ешкінің өзін құрбандыққа әкеледі.

Н.Н. Евреинов театр өнерінің ежелгі грек дәстүрлерін зерттей келе, Дионистің белгісі болып табылатын ешкі символының осылай пайда-күнәмдікпен қолданылуы әбден мүмкін деп есептейді [23]. Бұл амбиваленттілік қазақ өнері мен мәдениеті синкретизмінің ерекше белгісінің бірі. Ол оның логикасына сәйкес келеді және оның көпқырлылығы мен көптүрлілігінің көрінісі болып табылады деуге мүмкіндік береді.

Тек амбиваленттілік қана ежелгі көшпелілер қоғамының жоғары руханилығы мен жан-жақты прагматикалығын танытады. Ежелгі адам өмірінің барлық амбиваленттігінде оның мәдениеті мен өнері синкретизмге жол табады. Барлық қазақ мәдениетіне тән амбиваленттілік принципі және қазақ өнерінің алуан түрінің шығармашылық образдылығының неғұрлым сабақтаса көрініс беруі осылай қалыптасты.

Тікелей синкретизм принципінің салдары болып саналатын амбиваленттік принцип олар белгілеген заттар мен іс-қимылға сәйкес келетін сөз бен белгі функциясының бірлігін танытады. Бұл А. Н. Веселовскийдің ежелгі синкретикалық көріністер сөзді (миф), зат пен қимылды (салттық жоралғы) шектемейді деген пікіріне сәйкес келеді [24].

Өнердің амбиваленттігі ғалымдар тарапынан бірдей бағаланады. Мәселен, А. Арто амбиваленттікті мифологиялық санамен байланыстырады. Ол «жеке бастаманың» барлық мүмкіндіктерін қабылдамайды, яғни, мифте жеке тұлға әу баста жоғалып кеткен» [25, 47 б.]. Миф құрылымында әлемдік сәйкестік арқылы құбылыстың өзіне қарама-қарсы құбылысты да сыйғызатын әу бастағы қабілеті қалпына келтіріледі. Бұл тұтастықта жоғары сананың образы жатыр.

Бұдан шығатын қорытынды, қазақ халқының ерте дүниедегі шығармашылық формасының өнер элементін зерттеу кезінде әңгіме көркемөнер шығармашылығының дербес саласы ретіндегі өнер түрлері туралы емес, бірінші кезекте өзара байланысу әдісі ретіндегі синтезде болып тұр.

Қазақ халқының өнері күнделікті тәжірибелік іс-қимылдың шығармашылық емес элементтерінен өсіп шықты. Алғашқы болмыс мәдениеті адамының өзін-өзі тануы, ойлануы және бағалауы әлі дербес акт болмаған және қазақ өнерінің тиімді принциптерінің пайда болуына мүмкіндік жасайтын нақты әрекет бірлігі арқылы ғана жүзеге асты. Мұның өзінде тиімділік принципі қазақтардың барлық болмысы, барлық өмірі шығармашылық әрекетке толы болғанын, шығармашылық көріністің тұрмыс пен тіршіліктен бөлінбейтінін білдіреді. Өнер мен тұрмыстың мұндай өзара байланыс түрі қазақ өнері мен мәдениетінің генезисі және сапасы үшін екі негізгі және өте маңызды қарым-қатынасты өрбітті.

Біріншіден, алғашқы болмыс ойлауы адамның өз бойынан табылған (қозғалыс, ым, дыбыс шығару, сөз) және ол табиғаттан тапқан (тас, балшық, табиғи бояулар), материалдық өндіріс жемістері нәтижесінде табатын (маталар, металдар, керамика материалдары, арнайы жа-

салған құралдардың дыбыс шығаруы) «барлық формалар мен құралдарды» пайдаланды» [26, 285-295 бб.]. Өнердің көптеген түрлері үшін осылай тұғыр жасалған. Адамның өзінен табылған формалар мен құралдар, тотемдік ұғымдардың пайда болуына негіз қалады, ал табиғаттан табылған құралдар сиқырлық және табыну жоралғылары үшін пайдаланылды. Материалдық өндіріс қолданбалы өнер түрлеріне негіз болды.

Екіншіден, мұның бәрі алғашқы кезде ұрық түрінде тұйық жағдайда тұрды. Олар біртіндеп эволюциялық жолға түсіп, өнер түрлеріне өту үшін өнердің әр алуандығының өзектілігі жеткілікті негіз ретінде қызмет етті, яғни, қоғам оны қажетсінді, өнердің алғашқы кезеңдерінде «тежелу», «қатып тұру» жағдайында болу фактісінің өзі көшпелі қоғамның ақпаратты сақтауға дәстүрлі бағыт алуының шарты болды. Бұл кейде түрліше көрініс беретін бір құбылыстың қатар өмір сүруіне мүмкіндік жасады.

Көріп отырғанымыздай, сол «қатталған» жағдайда «өнер алды» ақпараттық тірлігінің болуы үшін барлық жағдайлар қалыптасты. Ақпараттық «өнер алды» түрлі салттық жоралғы рәсімдерінің өнердің барлық түріне бөліну мүмкіндігіне жағдай жасап, бастауында өзін-өзі жүзеге асырды. Сиқырлық әдет-ғұрпының элементтері өнердің бейнелеу, музыкалық-сөздік, хореографиялық түрлеріне ауысты. Еске алу әдет-ғұрпы өнердің мүсін және архитектура сияқты ескерткіш түрінің шағын және үлкен формаларының шығуына негіз болды. Орындаушылық шеберлік қолданбалы өнердің қалыптасуы үшін алғышарттар жасады.

Мұнымен бірге, нақты іс-қимыл мен көркемөнер шығармашылығын жеңіл синтездейтін және сананың бетінде жатқан сияқты көрінетін қолданбалы өнер одан ою-өрнек, дизайн сияқты өнер түрлерінің бөлінуі мен қалыптасуына, өнердің қазіргі заманғы ұйымдастырылуына ықпал етті. Нақты іс-әрекеттің барлық жақтарының руханилыққа қарай даму логикасы осылай көрінеді.

Жоғарыда айтылғандар негізінде, қазақ өнерінің алуан түрін дамытудың өзіндік алгоритмі нақты анықталды. Белгілі бір уақыт аралығына дейін білінбей келген өнер түрлері: жазумен, әдебиетпен, хореографиямен, бейнелеу өнерімен, театр және кино өнерімен биіктіктерді қандай жеңілдікпен бағындырғаны айқын бола түсті. Барлық өнердің «ашытқысы» - халықтардың қаны мен мәдениетінде, қажетті екпінмен (өзектілік принципі пайда болғанда) оның «ұлғаяуына» жағдай жасады. Осылайша, жедел түрде және қас-қағым сәтте әр нақты уақыттың талаптарына сәйкес келетін деңгейге және қоғам сұранысына жауап беретін пісіп-жетілген өнер туындады.

Принциптердің бірі ақпарат алу әдісіне қызмет етті. Оған біз зооморфизм принципін жатқызамыз. Басқалары алынған ақпараттарды адамдар ұжымының өмірі мен тұрмысына бейімдеу мақсатына қызмет етті. Оған антропоморфизм мен синкретизм принциптері жатқызылады.

Үшіншілері, ақпаратты ұзақ мерзімге сақтау үшін пайдаланылды. Бұл үшін оны сығымдады, символикалық белгіге дейін қысқартты, белгі-символ ретінде кодтады немесе мифологиялық принцип негізінде ақпараттың ауқымдылығын арттыру үшін құрылымдық мифологиялық кеңістікті ұлғайтты. Екі жағдайда да ақпаратты ғаламдандыру процесі жүреді, соның біріншісінде тығыздалу есебінен символ ғаламдық сипат алады, екінші жағдайда ғаламдану процесі мәтіндік кеңею, яғни, мәтіннің эпикаландырылуы арқылы ауқымдылыққа жетеді.

Ақпаратты сақтаудың тағы бір принципі синкретизм принципі болды, яғни, ол ақпаратты ұқсастық принципіне немесе амбиваленттігіне байланысты есте ұстауға көмектесті.

Ақпаратты апробациялау мақсатында «әлемдік сәйкестік» принципі пайдаланылды. Мифологизм принципі сияқты ол ақпаратты ғаламдандыру мақсатына қызмет етті, оны ғарыштық құрылғыларға ығыстыра отырып, қабылданған ақпарат үшін өзіндік тәжірибе болды, сол арқылы өмір сүру құқына иелік етті.

Сөйтіп, ақпарат алу үшін екі принцип: аңшылық және тотемдік принциптерден көрініс тапқан тотемизм мен зооморфизм пайдаланылады екен. Оларда аңдардың сипаты мен мінез-құлқы, табиғат құбылыстары, оларға ықпал ету әдістері танылды. Сонымен бірге, ол кез келген өнердің негізінде тұратын адамның өзін-өзі тануына әсер етті.

Ақпаратты сақтау және жеткізу үшін бес принцип қызмет етеді: мифологизм принципі; «әлемдік сәйкестік»; символдандыру; синкретизм; амбиваленттілік және ең соңында ақпаратты үйлестіру; оны ұжымның қажеті мен керегіне байланысты бейімдеу; антропоморфизм, прагматизм және өзін-өзі өзектендіру әдістері үш принцип әдісіне айналды. Бұл принциптер әдебиетте, музыкада, бейнелеу өнерінде, яғни, барлық өнер түрлерінде этикалық, спецификалық және мәнерлі сипаттағы бөлінбейтін құрамдас қасиет ретінде шығармашылық образдылық элементі болып сақталған. Тотемизм мен зоологизмнің және антропоморфизмнің принциптері де өнер шығармаларында көркемдік амалдары мен әдістері ретінде сақталды.

Әрине, қазақ өнерінің ең мықты қағидаларының бірі қайталау принципі болып табылады. Ғылыми әдебиетте ол ертерек табылған және жан-жақты көрсетілген, ол ақпаратты сақтаудың ең өзіндік және неғұрлым пәрменді құралы. Алайда, оның жеткілікті зерттелуіне қарамастан, біздің тұжырымдамамыз аясында ол туралы бірнеше сөз қоса кеткен жөн.

Қайталау принципі басқасына қарағанда ең ескі принцип саналады. Ол ең айқын, яғни, сезімді (тактильді тұрғыда қабылданғыш), көрнекті (оюда, қолөнер туындыларында) және естілетін (сөздік-музыкалық өнерде) принцип болып табылады. Ол көшпелілік туындаған кезден сонау сақ дәуірінен мойындалған, яғни, көшпелі тайпалар үшін бұрынғы көшкен орнына қайта оралу принципін айта кету керек. Ол көктемгі-жазғы және күзгі-қысқы қоныстанатын жерлерді үйлестіруге, жайлаудың мүмкіндігін жобалауға көмектесті. Өйткені, ол жерлер әбден зерттелген және бәріне таныс болды.

Тиімділік принципі бұл жағдайда да жұмыс істеді, сондықтан да өнерде қайталау принципі сенімділік туғызды. Қайталау принципі қалыптастырған бірқалыптылық жақсы есте ұстауды ғана емес, сонымен қатар белгілі деңгейде шаршау мен қажуды ұмыттырып, жеңілдетті. Адам бұл принципті тыныштық қажет кезінде, ақпаратты жеңіл көңіл күйде есте ұстау үшін жұмыстар сәтте, күрделі жағдайда пайдаланатын болды.

Сонымен өнер алдының ақпараттық бастауының болуы өз кезегінде оның тарихи өнімділігі туралы айтуға мүмкіндік берді, өйткені, біріншіден, уақыт пен қоғам талап еткен алуан түрлі қазақ өнерінің болашақтағы қалыптасуы мен өсуіне шынайы болжам жасады. Екіншіден, өнердің нақты өзекті түрлерін табысты әрі тез қалыптастыру және гүлдендіру үшін жағдай туғызды. Бұған ежелгі көшпелі қоғамға тән мынадай он бір принцип ықпал етті:

- тотемдік принципі;
- амбиваленттік принципі;
- Зооморфизм принципі;
- антропоморфизм принципі;
- өзектілік принципі;
- мифологизм принципі;
- «әлемдік сәйкестік» принципі;
- синкретизм принципі;
- символдандыру принципі;
- ұқыптылық принципі;
- өзіндік өзектілік принципі, дамуға қабілеттілік.

Жоғарыда айтылғандарды жинақтай келе, қазақ мәдениетінде алғашқы кезден белгілі бір уақыт аралығында қоғам қажетсінген өнер ұрығының өзектілігін асыруға мүмкіндік беретін өнердің барлық түрінің ақпараттық парадигмасы қалыптасты деуге болады.

Сонымен бірге, көрсетілген принциптер бір ұрпақтан екінші ұрпаққа ауысып, бір уақыттан екінші уақытқа өтіп мәдениеттің түрлі көріністерінде сақталды:

- аңшылық биі;
- тотемдік билер;
- шаман рәсімі;
- сиқыр әдет-ғұрпы;
- мифологиялық және геналогиялық аңыз-әңгіме;
- батырлық эпосы;
- ертегілер;
- тұрмыстық ертегілер;
- фольклор.

Міне, сондықтан да көшпелілер үшін білімді сақтау және ауыздан-ауызға көшіру ерекше маңызды болды. Бұл принциптердің әрқайсысы өнердің жаңа түрін қалыптастыру мен өзектілігін дамыту нәтижелілігін қамтамасыз ете отырып, қазақ өнерінің алды ретінде бірге жұмыс істеді.

Сонымен, принциптер өзіндік стереотип түрлері болып қызмет етті. Бұл стереотиптік өткен ұрпақтың табиғатты танудағы құралы мен әдісі ретінде мыңдаған жылғы тәжірибемен жасалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Инфанте Ф.Д. // Вселенная и время. – 1998. № 3-4
2. Григорьев П.В. Искусство и нравственность (сборники и письма). – М.: Современники, 1986.
3. Асафьев Б. О казахской народной музыке // Музыкальная культура Казахстана. – Алматы: 1955.
4. Асемкулов Т. Единая тюркская мифологическая система // РУХ-МИРАС. – 2004. № 2 (2)
5. Акатаев С. Мировоззренческий синкретизм казахов. (Истоки народной мысли). Вып. 1. – Алматы: 1993.
6. Аязбекова С. Коркут-ата и философия музыки казахского народа. – Алматы: 1999.
7. Орынбеков М. Предфилософия прототюрков. – Алматы: 1999.
8. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: 1993.
9. Гадамер Г. Истина и метод / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1988.
10. Шиллер Ф. Об искусстве. – М.: 1990.
11. Бюхер К. Ритм и труд. – М.: 1981.
12. Иванов В. Бинарные структуры в семиотических системах. Системные Исследования. – М.: 1972.
13. Кедров Д. Поэтический космос. – М.: 1990.
14. Шапошникова Л.В. Виды человеческого мышления // Культура и время. – 1998. - № 3-4.
15. Eliade M. Le chamanisme et la technique archaïque extase. – Paris: 1951.
16. Искусство. В 3 тт. - Т. 1. – М.: 1987.
17. Интервью с Мюллером // Панорама (Алматы). – 1993. № 12
18. Юнг К. Феномен духа в искусстве и науке. – М.: 1992.
19. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. – М.: 1978.
20. Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М.: 1988.
21. Taylor E. Primitive culture. – Paris: 1971.
22. Авдеев А.Д. Маска и ее роль в процессе возникновения театра. – М.: Наука, 1964.
23. Евреинов Н.Н. Азazel и Дионис. О происхождении сцены в связи с зачатками драмы у семитов. – Л.: Academia, 1924.
24. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л.: 1941.
25. Арто А. Театр и его двойники / Пер. с франц. – М.: 1993.
26. Наурызбаева З. Шаманский ритуал камлания и казахская культура // Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации: Материалы междунар. конф. 5-7 июня 1995, Алматы.

Тлеугали Кышқашбай

доктор педагогических наук, профессор

ПРИНЦИПЫ И ПАРАДИГМАЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ МИФОРЕЛИГИОЗНОЙ МОДЕЛИ
КАЗАХСКОГО ИСКУССТВА

Аннотация. Казахская культура действительно уникальна по многим своим параметрам, но, прежде всего, уникальна сама система мышления казахского народа, сумевшего сохранить до наших дней все особенности этапов развития сознания, начиная от мифологической формы сознания, органично сочетая его с другими формами мышления, вплоть до последней, современной его формы – космического мышления.

Ключевые слова: обычаи и традиции, казахская культура, казахское искусство, кочевая культура.

Tleugali Kishkashbay

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

PRINCIPLES AND PARADIGMATIC POSSIBILITIES OF THE MYTHICAL-RELIGIOUS MODEL
OF KAZAKH ART

Abstract. Kazakh culture is really unique in many of its parameters, but, first of all, the system of thinking of the Kazakh people itself is unique, which has managed to preserve to this day all the features of the stages of consciousness development, starting from the mythological form of consciousness, organically combining it with other forms of thinking, up to its latest, modern form – cosmic thinking.

Keywords: customs and traditions, Kazakh culture, Kazakh tradition, nomadic culture.

References

1. Infante F.D. // Vselennaya i vremya. – 1998. № 3-4
2. Grigor'ev P.V. Iskusstvo i нравstvennost' (sborniki i pis'ma). – M.: Sovremenniki, 1986.
3. Asaf'ev B. O kazahskoj narodnoj muzyke // Muzykal'naya kul'tura Kazahstana. – Almaty: 1955.
4. Asemkulov T. Edinaya tyurkskaya mifologicheskaya sistema // RUH-MIRAS. – 2004. № 2 (2)
5. Akataev S. Mirovozzrencheskij sinkretizm kazahov. (Istoki narodnoj mysli). Vyp. 1. – Almaty: 1993.
6. Ayazbekova S. Korkut-ata i filosofiya muzyki kazahskogo naroda. – Almaty: 1999.
7. Orynbekov M. Predfilosofiya prototyurkov. – Almaty: 1999.
8. Karakuzova Zh.K., Hasanov M.Sh. Kosmos kazahskoj kul'tury. – Almaty: 1993.
9. Gadamer G. Istina i metod / Per. s nem. – M.: Progress, 1988.
10. SHiller F. Ob iskusstve. – M.: 1990.
11. Byuher K. Ritm i trud. – M.: 1981.
12. Ivanov V. Binarnye struktury v semioticheskikh sistemah. Sistemnye Issledovaniya. – M.: 1972.
13. Kedrov D. Poeticheskij kosmos. – M.: 1990.
14. Shaposhnikova L.V. Vidy chelovecheskogo myshleniya // Kul'tura i vremya. – 1998. – № 3-4.
15. Eliade M. Le chamanisme et la techniue archaiquf extase. – Paris: 1951.
16. Iskusstvo. V 3 tt. – T. 1. – M.: 1987.
17. Interv'yu s Myullerom // Panorama (Almaty). – 1993. № 12
18. Yung K. Fenomen duha v iskusstve i nauke. – M.: 1992.
19. Losev A.F. Estetika Vozrozhdeniya. – M.: 1978.
20. Toporov V.N. O rituale. Vvedenie v problematiku // Arhaicheskij ritual v fol'klornyh i ranneliteraturnyh pamyatnikah. – M.: 1988.
21. Taylor E. Primitive culture. – Paris: 1971.
22. Avdeev A.D. Maska i ee rol' v processe vozniknoveniya teatra. – M.: Nauka, 1964.
23. Evreinov N.N. Azazel i Dionis. O proiskhozhdenii sceny v svyazi s zachatkami dramy u semitov. – L.: Academia, 1924.
24. Veselovskij A.N. Istoricheskaya poetika. – L.: 1941.
25. Arto A. Teatr i ego dvojniki / Per. s franc. – M.: 1993.
26. Naurzbaeva Z. Shamanskij ritual kamlaniya i kazahskaya kul'tura // Kul'tura kochevnikov na rubezhe vekov (XIX-XX, XX-XXI vv.): Problemy genezis i transformacii: Materialy mezhdunar. konf. 5-7 iyunya 1995, Almaty.

Альжанова Раушан Сайрановна

к.и.н., ассоциированный профессор (доцент),
профессор кафедры языковой подготовки
Академии Национальной гвардии Республики Казахстан,
baurka@bk.ru

ВОЕННО-УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАТЫРОВ В ТРАДИЦИОННОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ В XVIII-XIX ВЕКАХ

Аннотация. В статье рассматривается становление института батырства в традиционном казахском обществе и его основная деятельность. Анализируется деятельность батыров как отдельной социальной группы, характер ее политической, социально-экономической деятельности, дипломатическая миссия, а также раскрывается нравственный и духовный облик батыра, как один из основных признаков героизма.

Ключевые слова: институт батырства, традиционное казахское общество, политическая деятельность, героизм, дипломатическая миссия, кочевой народ, социальная группа, правящая группа, военно-управленческая структура.

Введение

Анализируя деятельность батыров в контексте традиционного казахского общества в XVIII-XIX веках, следует отметить их существенную роль в социально-экономической и культурной сферах. Батыры, как социально признанные лидеры и авторитеты, выполняли множество функций, включая обеспечение безопасности, разрешение конфликтов, управление ресурсами и распределение правосудия. Их влияние простиралось от сферы межличностных отношений до управления общественными институтами. Кроме того, батыры играли важную роль в сохранении и передаче культурных и традиционных ценностей через мифологические и этнические нормы. Таким образом, батыры были неотъемлемой частью социальной структуры казахского общества, обеспечивая его стабильность и функционирование в указанный исторический период.

Институт батырства был одним из общественных институтов и представлял собой особую социальную группу, внесший значительный вклад в военное дело, государственное управление и развитие культуры в Казахском ханстве XVIII – начала XIX вв. Это уникальное сообщество необходимо рассматривать не только с точки зрения военного дела, но и определить его место

в политической, социально-этнической жизни казахского общества, а также в системе национальных духовных ценностей, что даст всестороннее и важное направление в восстановлении истории казахской государственности.

Вопрос об институционализации социальных групп в казахском обществе является одной из не решенных проблем в отечественной истории. Для того, чтобы рассматривать батырство как социальный институт, необходимо изучить его деятельность и правила ее регламентирующие.

Методология исследования.

Методологическую основу исследования составили инструменты диалектико-исторического развития, цивилизационные методы, методы сравнительного анализа, накопления, обобщения и систематизации.

Основная часть

В исторической науке батыры рассматриваются только как отдельные личности, где героизм считается чертой личности человека, однако историческое и социальное значение батырства с научной точки зрения до конца не изучено. Известно, что во всех обществах существовала группа военных и их основная деятельность тесно была связана с защитой своего народа.

Каждое общество имело свои особенности военного дела в зависимости от уровня развития государства. В силу уникальных особенностей историко-культурного развития кочевых народов необходимость сохранения безопасности страны, государственной независимости и общественного порядка внутри страны обусловили формирование в кочевом обществе особенных членов, профессионально занимающихся военным делом.

Исследование роли батыров в традиционном казахском обществе XVIII-XIX веков подчеркивает их важнейшую функцию в защите и освобождении Родины от внешних захватчиков, а также в осуществлении военных операций для расширения территории и освобождения соотечественников, находившихся в плену. Батырство, как особая социальная группа, выражало свою идеологию, боевые традиции и социальные нормы, регулирующие их взаимодействие с другими группами общества, что формировало определенные классовые характеристики.

По своему происхождению батыры могли не принадлежать к богатым слоям населения, однако их участие в военных походах делало их более состоятельными по сравнению с другими социальными группами, так как война предполагала как защиту собственного имущества, так и захват чужого. Это отражено в поговорке казахов того времени: «Нет коня – возьми у калмыка, нет жены – возьми у калмыка».

Уникальные особенности кочевого общества сыграли значимую роль в возникновении и развитии института батырства. Батырство возникло как ответ на социальные потребности, обусловленные формированием хозяйственно-культурного комплекса кочевого общества. Внутренние и внешние факторы XVII-XVIII веков создали благоприятные условия для развития политической и социальной активности батыров в казахском обществе, что в период ослабления ханства не редко приводило к тому, что политическая власть переходила в их руки.

Появление целого социального сословия профессиональных воинов и военных вождей было вызвано многолетней борьбой казахского народа с джунгарами, особенно в период длительных войн, например, войны 1723-1730 годов. Требовалась мобилизация всех сил, и историческая ситуация выдвигала на первый план мужество, храбрость и отвагу. В результате в каждом жузе, племени и роде появлялись люди, готовые отстаивать свою землю и защищать интересы общества. [3, с. 37].

Война занимала огромное место в жизни кочевников, и милитаризация их жизнедеятельности оказала влияние на психологию и мировоззрение народа. Источники подтверждают, что иностранные путешественники подчеркивали в своих трудах, что героизм традиционного

казахского общества является неотъемлемой частью национальных качеств, формировавшихся вместе с народом [1, с. 17].

Уникальность любого общества зависит не только от характера его экономического устройства, но и от его культурного и духовного образа жизни. Многие ученые и исследователи обращают особое внимание на то, что сознание, обычаи, традиции, знания, словом, вся жизнь казахов тесно переплетена с кочевой культурой. Изучая кочевую казахскую общину С. Толыбеков говорил: «Формирование кочевого народа без героизма невообразимо [1, с. 8].

В казахском обществе батыры были включены в правящую группу. В процессе социальной классификации в традиционном казахском обществе отнесение батыров к высшему сословию определялось той ролью, которую играла военно-управленческая структура в исторический период, а значит, и большим влиянием батыров в эпоху военных конфликтов.

Причину, по которой институт батырства стал социальным институтом, являющийся преимуществом только традиционного казахского общества, можно объяснить тем, что он был связан со специфическими особенностями формирования казахского общества в целом.

Пути формирования института батырства стали своеобразие родоплеменной структуры казахского общества и определяющая роль этой структуры в политическом, социальном и военном управлении, в традиционном хозяйстве и быту древних государственных объединений на казахских землях до образования Казахского ханства.

Большинство современных исследователей объясняют высокий боевой дух кочевников результатом развития экстенсивного типа кочевого скотоводства и необходимостью постоянной охраны огромных территорий.

С момента образования Казахского ханства батыры на государственных началах участвовали в межгосударственных, межрегиональных и международных делах. Деятельность казахских батыров во внешней политике развивалась по двум направлениям: защита родной земли и дипломатическая функция. Международная обстановка представляла собой среду, объединяющую экономические, политико-идеологические, правовые, дипломатические, военные и иные отношения, а также политические принципы между государствами и государственными образованиями на мировой арене.

В сложных социально-политических условиях батыры выполняли дипломатическую миссию. Благодаря приобретенному опыту в организационных делах, а также материально-имущественному достатку, они приобретали политическое влияние. Если до XVIII века старшины избирались в основном из биев, то в XVIII веке нередкой стала ситуация, когда почти половина казахских старшин состояла из батыров [4, с. 131].

Со второй половины XVIII века в геополитике с исторической арены Казахского ханства выпал «джунгарский фактор» и перед казахским государством возникла огромная империя – Китай, который имел богатую историю политических отношений с соседними, нередко враждебными, народами. Из исторических данных известно, что в период 1755-1799 гг. казахи направили в Китай двадцать посольств, причем половину из них возглавляли батыры [1, с. 8].

В 60-х и 70-х годах XVIII века вторжение царской России в казахские степи и ограничение прав казахов различными административными реформами заставили сообщество батыров вновь начать борьбу за независимость. Хотя мы говорим, что наши батыры боролись против колониальной политики России, в большинстве случаев реальная борьба шла между ханами и султанами, поддерживавшими русское правительство. За всем этим стояла племенная структура, которая считается особенностью общественной системы казахов [2, с. 7].

Переговоры Казахского ханства с соседними странами по различным вопросам, послы, отправлявшиеся в другие государства от казахского народа, иностранные посольства к казахам – все это являлось неотъемлемой частью средневековой истории казахского народа. Деятель-

ность общественного значения, такие как защита и отстаивание интересов страны решались через посольства. Поэтому дипломатия имела большое государственное значение.

Известно, что каждое племя с незапамятных времен имело определенные места кочевья. А колониальная политика России, строя крепости по границам, ограничивала пастбищные угодья племен. Племенные вожди, в большинстве случаев пытались решить проблему с помощью оружия. Если посмотреть на ход и характер любого освободительного восстания в отечественной истории, то можно отчетливо заметить следующие признаки. В первую очередь роль организатора и исполнителя переворота исполнял батыр. В частности, Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы, Жоламан Тилеңшиұлы и др. Кенесары Касымұлы может быть включен в их число, хотя он имеет родословную аксуек. Участие казахов, в том числе и батыров, в восстании определялось степенью их притеснения, ограждавшего их от русской администрации или местных властей (хана, султана).

Для казахских батыров важным был нравственный облик, который они демонстрировали не только на поле боя, но и в повседневной жизнедеятельности. В традиционном казахском обществе молодой человек должен был соответствовать требованиям определенной социальной среды, чтобы получить звание батыра. Для казахского общества признаком героизма является, прежде всего, отвага в борьбе с внешним врагом. В казахской концепции звание «батыр» не передается по наследству, это – личное мужество каждого человека. Однако И. Ерофеева отмечала, что долгое время в исторической литературе бытовало мнение, что батыром можно было стать лишь благодаря личному мужеству и храбрости, но воинов было много и не все получали это высокое звание [3, с. 37].

Поэтому возникает вопрос, какими критериями нужно было обладать для того, чтобы стать батыром? И вот случайно, в записях собирателей сведений о казахах середины XVIII – начала XIX веков есть упоминание о том, что батырами становились не просто храбрецы, а тот, кто трижды во время сражений врывается во вражеский стан, либо первым из воинов убивал во время боя неприятеля копьем или саблей. Также одним из главных требований, чтобы называться батыром было с криком прорвать строй, атаковать врага, убить держащего знамя. Это считалось высшей степенью проявленного героизма. Имя такого батыра становилось лозунгом, он удостоивался чести нести флаг во время крупных сражений.

Интересы родной земли и народа для батыров были превыше всего остального. Большое значение в жизни героев придавалось кодексу чести. Это были неписанные правила, применяемые во время войны, например, такие как не нарушать строй, позволять побежденному противнику проститься с друзьями, правильно пользоваться оружием и т.д. Одним из основных добродетелей батыров являлись честь, принесение клятвы, терпение, соблюдение воинской этики. Проявлением чести могла быть и месть, как расплата врага за горе народа и смерть товарищей по оружию. Неспособный отомстить за свой народ считался бесчестным [5, с. 63].

Основная задача батыров – участие в битвах. С победы в любой схватке начинался настоящий героизм и становился их образом жизни. Обучение правилам и кодексу чести батыров являлось своего рода школой военного искусства, где обучали смелости, ловкости и героизму как образу жизни. Во время массовой охоты шла тренировка методов и приемов боя у кочевников, освоение тактики ведения войны. Овладение всеми видами оружия включала стрельбу из лука, ближний бой, дальний бой и метание копья и т.д. Все это вкуче приобщало к системе военной организации.

Важной чертой степной педагогики, основой патриотического воспитания была пропаганда и прославление героического образа жизни.

Социально-экономическая деятельность батыров во внутривластном строе и посоль-

ства во внешнеполитических связях с общественностью в первой половине XVIII-XIX вв. определяют основные функции института батыров в казахском обществе.

Со второй половины XIX века институт героев постепенно теряет свое значение, разрушаются первоначальные ценности. Все это шло наряду с разрушением повседневной хозяйственной жизнедеятельности и организации казахского общества в целом, со всеми социальными институтами, характерными для традиционного казахского общества.

Следует отметить, что разрушение воинского духа кочевников, утрата смысла института батырства является результатом многолетней целенаправленной колониальной политики Российской империи. Со второй половины XIX века характерные для традиционного казахского общества институты постепенно стали терять свою роль, а модель и содержание выполняемой ими общественно-политической функции в этот момент стали передаваться новой власти. Иными словами, внутренние и внешние факторы, влиявшие на казахское общество в XIX веке, по сравнению с XVII и XVIII веками, довольствовались усилением колониальной политики Российской империи.

Антиджунгарская эпопея первой половины 18 века являлась эпохой расцвета института батырства. Во время движения Кенесары в первой половине XVIII века был последний всплеск батырского духа. Затем функции обороны страны взяли на себя государственные институты Российской империи. «Степное рыцарство» стало уходить с исторической арены. Если в предыдущие эпохи звание батыра давалось за какие-то серьезные боевые подвиги в борьбе с внешним врагом, то теперь этот титул начинают получать большей частью просто удалыцы, например, барымтачи.

Заключение

В XVIII-XIX веках батыры играли значимую роль в традиционном казахском обществе, выполняя широкий спектр функций, которые оказывали существенное влияние на социально-экономическую и культурную динамику данной эпохи.

Во-первых, батыры действовали в качестве ключевых посредников в разрешении конфликтов и поддержании социальной стабильности в обществе. Их авторитет и уважение позволяли урегулировать спорные ситуации как на межличностном, так и на общественном уровнях, что способствовало поддержанию мира и порядка.

Во-вторых, батыры занимались управлением ресурсами и распределением правосудия. Они играли важную роль в организации и контроле за использованием природных ресурсов, таких как пастбища и водные источники, что было особенно значимо в условиях кочевого образа жизни казахского народа. Кроме того, батыры действовали как судьи, принимая решения по различным юридическим вопросам и решая споры в соответствии с традиционными обычаями и нормами.

В-третьих, батыры играли важную роль в сохранении и передаче культурного наследия. Они являлись хранителями традиций, обычаев и мифологии казахского народа, а также активно участвовали в проведении религиозных и культурных обрядов. Благодаря их участию казахское общество сохраняло свою идентичность и ценности на протяжении поколений.

Таким образом, функции батыров в традиционном казахском обществе в XVIII-XIX веках были многогранными и включали в себя роль посредников, управленцев и хранителей культурного наследия. Их деятельность была неотъемлемой частью социальной и культурной жизни казахского народа и в значительной степени определяла его развитие и функционирование в указанный исторический период.

Список использованной литературы:

1. Исин А., Омаров Т., Сейткалиев Т. Казахские батыры: история и современность. – Алматы: Нұр-Астана, 2018.
2. Жантуганова Г.М. Батыр-мақсаттары: қазақтардың қазіргі мәдениетінде. – Алматы: Казах университеті, 2019.
3. Төлегенов Б.Қ. Қазақ батырларының әмиян-дайындары және басқа салықтары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2020.
4. Бөкейхан Б. Тауантын көкпар күн: көкшетаулардың мерекесінде. – Алматы: Балапан, 2021.
5. Айтмағанбетова Ж.М. Қазақтың батырлық кәсіптіктігінің дамуы туралы зертханалық. – Алматы: Ғылыми ақпарат, 2022.

Әлжанова Раушан Сайранқызы

т. г. к., қауымдастырылған профессор (доцент), Қазақстан Республикасы Ұлттық ұлан академиясының тілдерді даярлау кафедрасының профессоры, baurka@bk.ru

**БАТЫРЛАРДЫҢ XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ
ӘСКЕРИ-БАСҚАРУ ҚЫЗМЕТІ**

Аңдатпа. Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлық институтының қалыптасуы және оның негізгі қызметі қарастырылады. Батырлардың жеке әлеуметтік топ ретіндегі қызметі, оның саяси, әлеуметтік-экономикалық қызметінің сипаты, дипломатиялық миссиясы талданады, сондай-ақ батырдың адамгершілік және рухани келбеті қаһармандық негізгі белгілерінің бірі ретінде ашылады.

Түйін сөздер: батырлық институты, дәстүрлі қазақ қоғамы, саяси қызмет, қаһармандық, дипломатиялық миссия, көшпелі халық, әлеуметтік топ, басқарушы топ, әскери-басқару құрылымы.

R.S. Alzhanova

Candidate of Historical Sciences, associate Professor (Associate Professor), Professor of the Department of Language Training Academy of the National Guard of the Republic of Kazakhstan, baurka@bk.ru

**MILITARY-ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF BATYRS IN TRADITIONAL
KAZAKH SOCIETY IN XVIII-XIX CENTURIES**

Annotation. The article examines the formation of the institution of batyrship in the traditional Kazakh society and its main activity. The article analyzes the activity of the batyrs as a separate social group, the nature of its political, socio-economic activities, diplomatic mission, and also reveals the moral and spiritual qualities of batyr as one of the main signs of heroism.

Keywords: institute of batyrship, traditional Kazakh society, political activity, heroism, diplomatic mission, nomadic people, social group, ruling group, military management structure.

References

1. Isin A., Omarov T., Sejtkaiev T. Kazahskie batyry: istoriya i sovremennost'. – Almaty: Nur-Astana, 2018.
2. Zhantuganova G.M. Batyr-maksattary: kazaktardyn kazirgi madenietinde. – Almaty: Kazah universiteti, 2019.
3. Tolegenov B.Q. Kazak batyrlarynyn amiyandajyndary zhane baska salyktary. – Almaty: Dajk-Press, 2020.
4. Bokejhan B. Tauantyn kokpar kun: kokshetaulardyn merakesinde. – Almaty: Balapan, 2021.
5. Ajtmaganbetova Zh.M. Kazaktyn batyrlyk kasiptiktiginin damuy turaly zerthanalyk. – Almaty: Gylymi akparat, 2022.

Жанар Амантайқызы Сатаева

ҚР Президенті архивінің баспасөз қызметінің жетекшісі

ҚАЗЫНАСЫН ХАЛҚЫ СҮЙГЕН ҚАЛАМҒЕР

Аңдатпа. Мақалада автор белгілі жазушы, драматург, тарихшы, киносценарист һәм мұрағатшы Амантай Рахымжанұлы Сатаевтың өмірі мен шығармашылығына қатысты естеліктерімен бөлісіп, тұлғаның жеке архивінде сақтаулы мұрасы мен құнды жазбалар туралы ой толғайды.

А. Р. Сатаев 1933 жылы Ақмола облысының Ерейментау ауданында, кенішінің отбасында дүниеге келген. Он алты жасында Мәскеуге аттанып, жоғары оқу орнында білім алады. Мәскеудің тарих және мұрағат институтын тәмамдайды. Кейін Горький атындағы Әдебиет институтының жоғары курсына оқиды. Өткен ғасырдың 60-шы жылдары автордың бірнеше кітабы жарық көрді. Сонымен қатар оның ондаған қойындәптері мен күнделіктері халқымыздың асыл мұрасына айналды. Баспасөз беттерінде жүздеген мақаласы жарық көрді.

Амантай Сатаев кезінде Әлкей Марғұлан, Әлімхан Ермеков, Евней Букетов, Сәбит Мұқанов, Шәкен Айманов, Әнуар Әлімжанов, Сигурд Шмидт, Александр Чижевский сияқты тағы да басқа танымал тұлғалармен тығыз араласып, өзара достық қарым-қатынаста болған.

Автордың төл туындылары ана тілінен басқа украин, латыш, алтай, қырғыз, татар, башқұрт, өзбек, әзербайжан, поляк және румын тілдерінде басылып шыққан.

Жазушы, драматург, кинодраматург, тарихшы-зерттеуші, архив ісінің кәсіби маманы Амантай Сатаев шығармашылығы әдебиетсүйер қауымға ежелден етене таныс. Ел тарихына қатысты құнды деректерді зерттеп жинауды ол Мәскеудің тарих және мұрағат институтында* оқып жүргенде, студент кезінен бастап қолға алған еді. Мәскеу, Санкт-Петербург, Омбы, Орынбор қалалары мен Ташкенттің ірі кітапханалары мен архивтеріндегі қазақ халқының тарихына қатысты деректерді тауып, рухани мұрамызды жаңғыртуға өлшеусіз үлес қосқан документалист-қаламгердің жеке архивіндегі мұнан өзге де естелік жазбалары көптеп саналады.

* Институт 1930 жылы 30 қыркүйекте КСРО ОСК және СНК-нің «КСРО Орталық мұрағат басқармасының жанынан Мұрағаттану институтын ашу туралы және РСФСР Орталық мұрағат басқармасы жанындағы Мұрағаттану кабинетін КСРО Одағының мұрағат басқармасының қарамағына беру туралы» қаулысымен кеңестік мұрағаттарға кадрлар даярлау үшін құрылды. Сабақтар 1931 жылдың 1 сәуірінен басталды, 1932 жылы тарих және мұрағат институты болып өзгертілді. 1938 жылдан 1938 жылға дейін Главархивке бағынатын институтты НКВД, содан кейін ИМ басқарды. 1947 жылы КСРО Жоғары білім министрлігіне берілді. Сондай-ақ қараңыз. МГИАИ түлектері / XX және XX ғғ. Қазақстан мұрағаттары мен мұрағаттары құжаттар мен материалдар жинағы / Құраст.: Р.М. Абдуали, Ж. Т.Байқаш, Е. М.Грибанова (отв.), Е. В. Чиликова. Алматы: ҚР Президентінің архиві, 2015 Б. 133-157.

«...Мен Шоқан Уәлиханов әлеміне терең бойладым. Ал суретші Мәлс Ержанов** екеуіміз оның Ленинградтағы (Санкт-Петербургтегі) жүріп өткен ізімен біраз орындарды аралап шықтық. Ең алдымен, Шоқанның Санкт-Петербургке алғаш барғанында тоқтаған үйін таптық, одан кейін тағы да есте қалатын он шақты тарихи нысандарды көрдік. Мәлс олардың эскизін жасады және біз ашық хаттар жинағын шығардық.

Сол кезде қолыма түскен материалдар «Көктемнің қысқа күні» пьесасын жазуыма септігін тигізді. Жалпы, мен Шоқанды және оған қатыстының бәрін, әсіресе Омбы, Семей мұрағаттарынан табылған деректер негізінде өмір бойы талмай зерттеп келемін. Мұндай сирек тұлғаның әлемі белгілі бір өлшеммен шектелмейді, өмірінің әр кезеңі ғажайып сырға толы, оны танып-білу үшін уақыт керек. Тіпті Сәбит Мұқанов та біраз әңгімелеріне оны арқау еткен болатын. Алайда мұрағат материалдары бастапқы аңыздар мен ертегілерге қарағанда әлдеқайда қомақты әрі драмалық жағы басым болып келеді...» [1].

Қаламгердің басқа әріптестерінен ерекшелігі – Амантай Сатаев шығармашылығының өз мұрағатындағы құнды материалдар мен фотоқұжаттар негізінде баяндалатындығы. Ол бұрынғы КСРО-ның көптеген тарихи орындарында, Қазақстан Жазушылар одағының Хатшылығында, кейінірек Қазақ КСР Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамында жұмыс істеді. Қазақстан тарихына қатысты көптеген ескерткіштер мемлекеттік қорғау тізіміне енгізіліп, оның бастамасымен біразы қалпына келтірілді және Ресей мұражайларынан сирек кездесетін төл дүниелерімізді қайтаруға атсалысты.

«Абылай хан туралы деректер Омбы және Санкт-Петербург архивтерінен алынды. Бұл іс 1970 жылдары төл тарихымызға деген қызығушылық арта бастаған тұста басталды. Бұл үшін біздің Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамы көп жұмыс тындырды. Мәскеу тарих және мұрағат институтының түлегі ретінде сол жерге барып, Қазақстан туралы барынша көп ақпарат жинап қайтуға тырыстым. Және де біртіндеп мәліметтер қорын қалыптастыра бастадық, көптеген фотоқұжаттарды таспаладық, Шығыстану мен Қазақстанды танып-білудің бірегей үлгісін құрастырдық. Археологиялық қазба жұмыстарына арнайы қаржы бөлініп, тарихшылар бізбен бірге іссапарға шығып, Ұлы Жібек жолы бойында тұңғыш рет үлкен экспедиция ұйымдастырылды. Одан кейінгі тағы бір олжамыз - тарихи тұлғалардың портреттерін жасадық. Мұны тұтас бір галерея ретінде қарастырган абзал. Осыған дейін қаншама қыруар жұмыс атқарылды. Олардың әрқайсысының сыртқы сұлбасын бастапқы қалпына келтіру мақсатында жан-жақты зерттеулер жүргізілді. Сол тұста Сырдарияның жағасында аты аңызға айналған Қорқытқа ескерткіш белгі салынып, Сырымбет иелігі қалпына келтірілді. Тарихи-мәдени мақалалардың бес жинағы шығарылды, олардың әрқайсысы өз алдына баға жетпес байлық саналады. Мен бұл жерде «Қазақстан тарихы мен мәдениеті ескерткіштерінің жинағы» туралы айтып отырған жоқпын.

** Ержанов Мәлс Төлекұлы (1931ж., Ақтөбе облысы Жұрын ауданының Ембі станциясы – 1992ж.). Кеңестік және қазақстандық театр суретшісі, бейнелеу өнерінің шебері, Қазақстанның еңбек сіңірген өнер қайраткері. 1932 жылы оның әкесі қуғын-сүргінге ұшырап, отбасы Алматыға көшті. Анасы Айнеш М. Әуезов атындағы Қазақ драма театрының актрисасы болды, кейін ол осы театрда спектакльдерді безендірумен айналысты. 1957 жылы М. Ержанов Алматы көркемсурет училищесін тәмамдайды, 1961 жылдан бастап Қазақстан Суретшілер Одағының мүшесі. Уақыт өте келе суретші өзін түрлі жанрларда, әдістерде сынап көреді: «Шмель» журналында жұмыс істеген кезде графикамен айналысады, монументалды кескіндеме бойынша (Қызылордадағы вокзал ғимаратындағы мозаика) 100-ге жуық плакат дайындайды. «Орталық Азия», «Балтық жағалауы», «Петербург», «Верный – Алматы» туындылары жоғары бағаланады. Бақанас ауылында және Қапшағай қаласында халықтық галереяларын ашып, оларға 100-ге жуық туындысын сыйға тартты. Сурет туындылары Ө. Қастеев атындағы Қазақстанның Мемлекеттік өнер мұражайында сақтаулы.

Тарихи материал бізде жетіп артылады. Бір ғана Императорлық географиялық қоғамның жинаған дүниесін алып қараңыз. Арада қаншама жылдар өтсе де, оның әлі толық ашылмаған қырлары аз емес. Иә, мұны да қоя тұрып, ең болмаса «орыс-қазақ қатынастарының» керемет томдарын алайықшы. Қаламгер қауым соларды ақтарып қараса, 1711 жылы Абылай хан дүниеге келген дегенді әдебиетшілерден кейін тағы қайталап жатпас еді-ау. Онда оның I Петрмен хат жазысқан кезінде Қайыпханмен бірге болғаны айтылады. Содан кейін ғана ол жоғалып кетеді. Қалай Қайыпхан жұмбақ жағдайда қайтыс болады. Демек, Абылай хан 10 жыл бұрын туылуы керек еді» [1].

Фото 1.
Қарғамбай мен Амантай Сатаевтар.
1962 ж.

Фото 2.
Амантай Сатаев анасы Тыштуғанмен.
Қарағанды қ., 1954 ж.

Публицист Людмила Енисеева Сатаевты «бір өзі бір энциклопедия» деп атады: «Амантай Сатаев – жазушы, тарихшы-мұрағатшы, үнемі қозғалыстағы энциклопедия. Қазақстанның тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамының құрметті мүшесі. Өте сабырлы адам және де барлық нәрсені философиялық тұрғыда өлшейді. Бір сәттік қиыншылық оның жанына ешқашан қаяу түсірген емес, өйткені оның пікірінше, тарихи өзгерістер – адамзат баласының өмірін жақсылыққа қарай бұратын мүмкіндік. Бұл үрдіс рухани салаға да қатысты. Онда да өзгерістер аз болмайды, ал кеше ғана есептен шығарылып қалған нәрсенің маңызы мен мағынасы басқаша сипат алатын болады» [2]. Оның әдеби шығармашылығын зерделегенде, автор өзінің сөйлер сөзін, айтар ойын тек осылай тарихи фактілерге, нақты дерекке сүйеніп қана жеткізуді мұрат тұтқанын аңғару қиын емес.

«Асығып-үсігудің қажеті жоқ. Тарихшы-жазушы ешқашан асықпауы керек. Бұлай етпеген жағдайда, дерті асқынған жандай тұншығып қалуы мүмкін. Мұны әуелі ой таразысына салып көру керек, өте-мөте мұқият болу керек. Ақиқаттың ақ жолынан ауытқымау үшін Қазақстанда рухани мәдениетті қалпына келтіруге мүдделі болуға тиіспіз. Бұл үшін арнайы идеологиялық бағдарлама болуы керек және оны іске асыру жүйесін әзірлеу керек» [2].

Амантай Сатаевтың көзі тірі кезінде «Аққуды атпайды» (Алматы: Жазушы, 1966 ж.), «Дала күйлері» (Алматы: Жазушы, 1968 ж.), «Ақын ізі» (Алматы: Жазушы, 1970 ж.) кітаптары жарық көрді. Ол аңызға айналған тұлғалардың тарихи портреттерін (Бөгенбай батыр, Құрманғазы,

Шоқан Уәлиханов, Мағжан Жұмабаев және т.б.) бейнелейтін әңгімелер, очерктер, публицистикалық мақалалар жазды. Әкеміздің анамыз Гүлжанға: «Сенен келіп менің әлі қолжазбаларымды сұрайтын кез келеді. Осының бәріне дайын бол», - деп, шығармаларының кейінгі тағдырын көзі тірісінде халқына аманат етіп тапсырып кетуінің өзі тегін болмаса керек-ті.

Ол қайтыс болғаннан кейін жарық көрген алғашқы «Тұңғықтағы тұнықтар» кітабы (Астана: Елорда, 2004 ж.) оқырмандар арасында, әсіресе қазақ тілі мен тарихының мамандары арасында айтарлықтай құптауға ие болды. Мысалы, бір оқырманы: «Амантай Сатаевтың тарихи-этнографиялық, көп қырлы ғылыми-зерттеу еңбектері маған үлкен рухани қанат бітірді. Оның баға жетпес зерттеулерін бұрындау оқып, таныс болмағанымға қатты өкінемін. Менің ойымша, бұл таңқаларлық жайт емес: ол басқа бір тылсым әлемнің жаратылысы секілді. Оның жазған жауһарларынан көп нәрсені танып-білдім. Әр эссе өзіне тән жаңашылдығын, құндылығын бойыңа мінсіз сіңдіреді», деп пікір білдірсе, әдебиет зерттеуші, ғалым Тұрсынбек Кәкішев «Тұңғықтағы тұнықтар» жинағының қай зерттеуі, қай эссесі, хикаяттары болсын, қазақ тарихын білгісі келетін бүгінгі зерделі оқырмандардың санасына мәнді деректер дарытып, еуроцентристік көзқарас жайлап алған қапас көңілдерге жарық сәуле, күн нұрын түсіретіні, ұлттық намысын қайрайтыны айдан анық. Тарихи тақырыпқа шығарма жазатын қаламгерлерге Амантай Сатаевтың өмір деректерін қалай пайдалану керектігімен қабат, шындықты сөйлете білудің көркемдік айла-тәсілін де қатар ұсынған екен», - деп ой түйеді [3].

Одан кейін оның басқа да кітаптары жарық көрді: «Замана әпсаналары» (Алматы: Сөздік-словарь, 2006 ж.), «Алаштың асылдары» (Алматы: Ел-шежіре, 2008 ж.), «Төл тарихымыздың тұнығынан» (Алматы: Қайнар, 2009 ж.) және т. б. Бұл кітаптар көпшілік оқырман қауымға арналған. Ғалымдар мен зерттеушілер нақты тарихи фактілерге негізделген тың деректерді алға тартар болса, жазушы қауымның сол деректен керемет көркем дүние тудыруы ғажап құбылыс қой. Қазақстанның түрлі кезеңді қамтитын тарихына қызығушылық танытқандардың бәрі мұны айналып өте алмайды. Осы жанрда жазылған әдебиет қазір де оқырман тарапынан сұранысқа ие болып отыр.

*«1967 жылы Мәскеуде өткен әдеби курс сабақтарының кезінде белгілі сыншы және әдебиеттанушы Валерий Яковлевич Кирпотин*** бізге орыс жазушысы Всеволод Ивановтың Сталинмен, партия мен Үкіметтің басқа да басшыларымен кездесуі туралы әдеби «ертегілерін» айтып берді. Кездесулердің бірінде Иванов оларға өз баласымен бірге Колчактың кішкентай жетім баласын емізген қазақ әйелі туралы әңгімелеп бергенін жеткізді. Кирпотин өз әңгімесін аяқтаған сәтте есіме түсіп, мен Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романынан үзінді келтірдім. Оның есімі мен шығармаларын айтуға тыйым салынғанына қарамастан. Бұл туындыда ақ гвардиялық офицердің қазақтың әдемі бір ару қызын өзімен бірге алып кететін тұсы бар. Соны айтып бердім» [1].*

1960-1970 жылдары көп адам кеңестік жүйені жабыла жазып, зерттеп, мақтауын асырып жатқанда, әкем мұндай жағымсыз жәйттерді езу тарта қабылдап, өзін-өзі «ішкі диссидент» деп атағаны бар. Қызыл империяның қысымына қарамастан Мағжан Жұмабаев, Мұстафа Шоқай және басқа да «халық жауы» атанған тұлғалар туралы материал жинаумен айналысады. Ең бастысы, мұндай тақырыпқа тыңнан түрен салу бір жағынан өте қауіпті саналса, екіншіден, оларды ақтау әлі ешкімнің қаперіне де кіре қоймаған кез болатын.

*** Кирпотин Валерий Яковлевич (Семен Израилевич Рабинович; 29 қазан (10 қараша) 1898ж., Ковно – 29 мамыр 1997ж., Мәскеу). Кеңестік әдебиеттанушы, сыншы, филология ғылымдарының докторы, РСФСР еңбек сіңірген ғылым қайраткері (1969ж.). 1956-1981 жылдары КСРО-Жазушылар одағы Әдебиет институтының орыс әдебиеті тарихы кафедрасының меңгерушісі болып жұмыс істеді.

«Иә, ол қазақтармен жақын дос болды, әсіресе Ивановтың әңгімелерін аударған бір қазақ ақыны туралы мақтады. Мен де білдім және осы ғажайып ақынмен бірнеше рет кездестім. Всеволод мені онымен таныстырды. Оның тегі қателеспесем, Жұмаев болатын. Тұр-тұлғасы келіскен көркем қазақ болған. Оның аты – Магнус, жоқ Магнус емес...

– Сіз Жұмабаев Мағжан туралы айтып отырған шығарсыз, – деп қостым мен.

– Дәл! Бұл-Мағжан Жұмабаев!... – Кирпотин қуанып кетті [...]

– Жұмабаевты қарапайым ақын деп айту мүмкін емес. Жұмабаев – кеңестік шығыстың түркі тілдес халықтарының атақты ақыны», – деп қырғыз ақыны Таш Мияшев танып, Мағжанның өлеңдерін қырғыз тілінде айта бастады. Мен қазақтың сонау ежелгі тарихында ғана емес, XX ғасырдың басында да даңқты ата-бабаларым болғанын іштей мақтан тұттым.

[...] Менің қолымдағы [Шоқаев туралы] құжаттар оның Берлиндегі неміс ауруханасында өлтірілмегенін, орнына басқа адамды ауыстырып қойғанын көрсетеді. Ол Балтық жағалауында өз легионерлерінің оғынан қайтыс болды, өйткені енді оларға оның қажеті болмай қалған еді. Мұстафаны анда-мұнда көрдім деген естеліктер көп. Мен бұл сөздердің бір жағынан жаны бар ма деп те қаламын. Өйткені оның әйелі Берлинде болғанда оған күйеуінің мүрдесін көрсетпейді. Табыты беті жабық күйінде жерленеді. Сүйген жары Мария Яковлевна Горинаның күнделігіндегі жазбаға үңілсеңіз, Мұстафаның өлімі екіұшты ойға жетелейді» [1].

Белгілі оператор Ескендір Тынышпаев өзінің мерейтойын атап өткенде, Амантай Сатаев бас баяндамашы ретінде тағайындалды. Баяндамада ол мерейтой иесінің әкесі Мұхамеджан Тынышпаевтың еңбегі туралы көп айтты. Сол кезеңнің сана-салтымен сараптағанда, бұл өте батыл әрекет еді, мұндай қадамға баруға көп адамның батылы жетпес еді. Ескендір Мұхамеджанұлы бұл сөздерге ерекше тебіреніп, шын жүректен алғыс айтты [4].

Әкеміздің өмір-дерегіне аз-кем тоқталар болсақ, туған жері – Ақмола облысы, Ерейментау ауданы, Шәкей ауылы. Содан кейін отбасы Қарағандыға қоныс аударып, оның әкесі Рахымжан шахтада жұмыс істей бастады. Арбамен көмір тасып отбасын асырайды. Амантай, Айтбай және Қарғамбай (режиссер Ақан**** Сатаевтың әкесі) есімді үш ұлын ауыр еңбекке мойымай жүріп жеткізеді. Біздің арғы атамыз Сатай кезінде ақмолалық көпес Кубриннің үлескері болған екен. Көпес Кубриннің үйі қазір астананың оң жағалауындағы тарихи ескерткіштердің бірі. Сатай атамыз сол Кубринді етпен, сүт өнімдерімен қамтамасыз етіп отырған.

Бір ауыз орыс тілін білмейтін әкеміздің он алты жасында білім қуып, Мәскеуге оқуға кетуінің өзі үлкен ерлік деп санаймын. Алты айдың ішінде ол орыс тілін меңгеріп, Ленин атындағы кітапханаға адаспай өзі тауып бара алатындай жағдайға жетіпті. Бізге әкеміз өзінің сол кездегі бастан кешкен оқиғалары туралы жиі әңгімелеп беретін. 1953 жылы наурызда бір топ курстастарымен бірге Тарих және мұрағат институтының төбесіне шығып, Сталиннің жерлеу рәсімін көргендерін айтып бергені жадымызда жаңғырып тұр.

**** Сатаев Ақан Қарғамбайұлы (23 желтоқсан 1971 ж., Қарағанды, Қазақстан). Қазақстандық кинорежиссер, актер, сценарист және продюсер. SataiFilm киностудиясының негізін қалаушы. «Қазақфильм» АҚ президенті (2020ж. 7 шілде – 2022ж. 27 қыркүйек). Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері (2013), Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (2018). «Халықтың сүйіктісі» ұлттық сыйлығының лауреаты (2014). 2016 жылы Astana Film Found қорын құрды, оның мақсаты қазақстандық жас режиссерлерді қолдау және бюджеті төмен авторлық киноны жаппай шығару болып табылады. 2016 жылы ол екі толықметражды фильм түсірді: «Аудандар», КСРО-дағы жасөспірімдердің өмірі туралы қылмыстық драма және «Анаға жол» атты ұжымдастыру кезеңі, Ұлы Отан соғысы және Қазақстандағы соғыстан кейінгі жылдар туралы баяндайтын тарихи драма.

Одақтас республикалардан жастар Мәскеуге өткен ғасырдың 40-шы жылдары білім іздеп бара бастағаны мәлім. Әкемізге сабақ берген ұстаздарының бірі, аты аңызға айналған С.О. Шмидттің^{****} мына бір естелігі бізге қатты әсер етті. Қазақтың екі баласы келіп оқыды, екеуі де өте білімді еді, деп еске алады С.Шмидт. Әкеммен бірге Х.Қажымұратов (кейін Қазақстанның архив саласында бұл кісі басшылық қызмет атқарған) деген кісі де қатар оқыған екен. «Содан бері арада алпыс жыл өтіпті. Соған қарамастан әкеңнің бейнесі жадымда қатты жатталып қалыпты. Оның маған қойған сұрақтары ұнайтын. Жап-жас студенттің білімге құштарлығы, жан-жақтылығы, біліктілігі қайран қалдыратын» дейді ол. Алғашқы шығармаларын әкем 1950 жылдардың соңына қарай жазған: Олардың ішінде бірқатар таңдаулы повестері, пьесалары мен киносценарийлері бар. Белгілі бір киносыншының айтқан бір ауыз пікірі әлі күнге ұмытпаймын. Ол: «Мен сенің әкеңмен бірге жұмыс істедім. Әттең-ай деймін, кейде. Егер ол сол уақытта көп адамдар сияқты ойындағысын тура айтпай, ағысқа қарсы жүзбегенде, бәлкім жағдай басқаша болар ма еді?» деп еді. Әлдекімдер секілді оның да сол уақытта шалқып, тасып өмір сүруге мүмкіндігі болды, әрине. Бірақ оның табиғатына шындықты бүркемелеу, үнсіз қалу мүлде жат еді. Мұндай турашылдығы әсіресе шенеуніктерге ұнамады. Олар оның шығармаларын шығартпауға тырысып бақты. Тізімге енгізілген жерінен белінен сызып тастап отырушылар табылды. Есесіне ешкім оқымайтын, шалажансар дүниелер қаптап кетті. Бірақ соған қарамастан әкемнің шығармашылық шабыты артпаса, кеміп қалған жоқ.

«Саналы адам үшін қазір ең маңызды нәрсе өзін-өзі қай кезде де еркін сезінуі емес пе. Қалағаныңды оқып, ойыңдағыны айта алсаң, жазуда іркілмесең, кісіге одан басқа қандай артықшылық керек? Жазғандарымызды цензурасыз және еш кідіріссіз жариялау мүмкіндігіне ие болып жатырмыз. Бұл дегеніңіз гажап емес пе?! Табысқа қалай қол жеткізудің көзін таба біліңіз. Рас, қолымдағы қыруар қолжазбаларды басып шығаратын менде ақша жоқ. Шығара қалған жағдайда, мен оларды қалай сатамын. Есесіне, менде жігерлі және іскер адамдар үшін карт-бланш бар» [1].

Осы жылдар аралығында ол үздіксіз жұмыс істеді, ондаған қойындәптерін, күнделіктерін жазды. «Қазақтелефильм» киностудиясымен және Қуат Әбусейітов, Серік Жармұхамедов сияқты белгілі режиссерлермен бірлесіп жұмыс істеді. Олармен бірге қазақ деректі фильмдері тарихында өзіндік орны бар бірталай деректі туындыларды түсіруге атсалысты. Бұлардың қатарында «Болеро» (1968 ж.), «Сары жайлау» (1970 ж.), Сәбит Мұқанов туралы «Біздің Сәбит» деректі фильмі, «Достық әні» (1972 ж.), Серік Қожамқұлов хақында «Сер-аға / көп қырлы Серке» (1973 ж.) деректі фильмі, «Күй құдіреті», «Құрманғазы» көркем фильмі, «Махаббат туралы ән» (1974 ж.) сияқты тағы да басқа таңдаулы экрандық туындылар бар (Қосымша).

Әкем өте көп оқыған адам. Жазған еңбектері қаншама. Тағы бір қыры, саяхатты жақсы көретін. Содан да болар, көптеген танымал тұлғалармен сыйластықта, достық қарым-қатынаста болды. Өмір оған таңғажайып тұлғалармен ұмытылмас кездесулер сыйлады: Ә. Марғұлан, Е. Бөкетов, Ә. Ермеков, Қарағандыға жер аударылған А. Чижевский, С. Мұқанов, Т. Әлімқұлов, Х. Ерғалиев, Ж. Сыздықов, С. Машпақов, Ш. Айманов, Н. Жантөрин және басқа да көптеген есімдер оның күнделігінде жиі кездеседі. Математик-профессор, Алаш қозғалысының жетекшілерінің бірі Әлімхан Ермеков оған: «Амантай, сен өз уақытыңда тумаған адамсың – не дүниеге тым ерте келіп қойғансың, не тым кеш келгенсің!» деген екен.

**** Шмидт Сигурд Оттович (15.04.1922, Мәскеу – 22.05.2013) – кеңестік және ресейлік тарихшы, өлкетанушы, XVI–XIX ғасырлардағы деректану және Ресей тарихы саласының маманы. Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей білім академиясының академигі, поляк ғылым академиясының шетелдік мүшесі. Сәуле Амантайқызы С.О. Шмидтпен 2010 жылы Мәскеуге ғылыми конференцияға барған сапарларының бірінде кездесті. Мұрағат ісі корифейлерінің бірі, жас кезінде Каменевпен, Бухаринмен және басқа да атақты адамдармен сөйлескен қарапайым ғалым маған Қаныш Сәтбаевпен кездесуі туралы айтты.

Әкеміз қайтыс болғаннан кейін әріптестерінің бірі оның адами қадір-қасиеті мен отансүйгіштік, азаматтық ұстанымы туралы айтты. Айтуынша, бір ресми іс-шара барысында Қазақ КСР-нің жаңа энциклопедиясын шығару жайы талқыланып жатады. Барлық қатысушылар басылыммен күні бұрын танысып шыққан көрінеді. Баяндамашылардың дені энциклопедияның авторларына алғыс білдіріп, мақтай жөнеледі. Сол уақытта әкеміз орнынан көтеріліп: «Энциклопедиядан Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов туралы мен ештеңе таппадым!» дейді. Сондай-ақ белгісіз себептермен кітапқа енбей қалған басқа да қуғын-сүргінге ұшыраған саяси қайраткерлердің, жазушылардың, ғалымдардың аты-жөндерін атап шығады. Оның айтқандарына сол жерде өре түрегеліп, наразылық білдірушілер табылады. «Республикалық басылымға сатқындар мен ұлтшылдардың есімін қалай қосуға болады!» деп әр тұстан дауыстар естіледі. Сонда әкеміз олардың бұл уәжіне: «Жарайы, сіздердің айтқандарыңыз дұрыс-ақ делік, онда неге Адольф Гитлерді бұған қосқансыздар?» деп, кемшіліктерін беттеріне басады. Кейіннен олар мұндай кездесулерге әкемізді қатыстырмауға тырысып бағатын болыпты. Бірақ олардың мұндай қылығына әкеміз ренжімейтін, және өз айтқандарының дұрыс екеніне күмән келтірмейтін.

Өмір бойы ол жақсы кітапты ұнатты. Соңғы жылдары бұрын барлық адамға қол жетімді бола бермейтін әлем әдебиеті авторлары кітаптарын сатып алу мүмкіндігі туғанына қуанды. Ол өзі туралы ашылып көп нәрсе айтпайтын және біреуге шағымдануды білмейтін. Біз одан білмейтінімізді сұрай бастасақ, ол біздің қолымызға «Оқыңыз, жауабын табасыз» кітабын ұстататын. Ол бізге ойлауды, армандауды үйретті. Ол үшін шынайы құндылық кітап еді, адамгершілік, мейірім, адамзаттың барлық ақыл-ойы соның ішінде деп сенді.

Қалтасындағы аз ғана ақшамен Мәскеуге жетіп, оқуын ойдағыдай тәмамдап, туған жерге өз халқыма адал қызмет етемін деп оралған ол шығармашылық адам болдым, толдым деп ешқашан айтпауы керек деген ұстанымда өмір сүрді. Тойлағанды, қыдыруды жек көретін. Анамның есіне де осыны жиі салып отыратын. «Мен сені осы 40 жылда кәдімгідей дайын тарихшы, публицист етіп шығардым. Мен кеткен соң қолың бос болмайды, мұрағатпен айналысатын боласың!» дейтін.

Әкем кез-келген пікірге құлақ аса білетін, күлкісі де шынайы, өзгенің қуанышына қосыла қуана алатын жан-дүниесі бөлек ерекше жан еді. Өзін ғана қамшыламай, өзгелердің де кәсіби тұрғыда шыңдалуына көңіл бөлетін. Қолында бар материалдармен, құжаттармен бөлісіп, кейінгілерге ақыл-кеңесін айтудан жалықпайтын. Үлкен қызы Сәулені «менің Целиноградтағы жалғыз досым» дейтін. Әкемнің еңбегін шын бағалап, құрмет көрсеткен жандар күні бүгінге дейін сол дәстүрді жалғастырып, оның шығармашылық мұрасын көз қарашығындай сақтап, көпшілікке кеңінен насихаттауда аянбай тер төгіп келеді.

Оның бізге, балаларына қалдырған өсиеті тікелей қазіргі кәсібімізге қатысты сияқты көрінеді. «Өздеріңді өмір бойы асырайтын мамандықты таңдауларың керек» дейтін. Ал атамыз Рахымжан өзінің балаларына: «Нан тауып жейтін кәсіпті меңгеріңдер» деген екен. Сол айтқандай, әке аманатына мен де, әпкем Сәуле де адалдық танытқан тәріздіміз. Екеуіміз де мұрағатшы мамандығын таңдадық, Сәуле 1999 жылдан, ал мен 1996 жылдан бері архив саласында қызмет етіп келеміз. Жалпы бізді жұрт қазір мұрағатшылар әулеті деп атайды. Әкеміздің шығармашылық жоспарлары мен жобаларын жүзеге асыру мақсатында біз 8 кітабын баспаға әзірледік. Бұл еңбектер «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлері» мемлекеттік бағдарламасы бойынша жарық көрді.

Жазушылар мен тарихшылар, әсіресе А.Сатаевтың замандастары оның барлық шығармашылығы қазақ халқының тарихына арналғанын және де жазғандарының бәрі мұрағат материалдары мен нақты дерек-дәйектерге құрылатынын айрықша бағалайды. Өйткені архив саласының кәсіби маманы болғандықтан ол қай жерден нені табу керектігін, құжаттармен, ар-

хивтің қорымен қалай жұмыс істеуді, мұрағатты іздеудің әдістемесін жақсы білді. Әріптестері, қаламгерлер оны «қазақтың алғашқы архивариусы (латынша: мұрағат қызметкері, шырақшысы деген сөз)» деп таныды, ал біз бұл ойды былай толықтырғымыз келеді: Амантай Сатаев – архив ісі бойынша қазақтың арасынан шыққан тұңғыш кәсіби тарихшы-архившілердің бірі.

Фото 3. Қадыр Мырзалиев,
Тахауи Ахтанов, Амантай Сатаев. 1980 ж.

Фото 4.
Амантай Сатаев. 1985 ж.

Фото 5. Саурбек Бақбергенов,
Амантай Сатаев. 1980 ж.

Қосымша:

Амантай Сатаевтың Фильмографиясы // Фильмография Амантая Сатаева:

1968 – Болеро

1970 – Сары жайлау

1972 – Наш Сабит (документальный фильм о Сабите Муканове)

1972 – Песня дружбы

1973 – Сер-ага / Многоликий Серке (документальный фильм о Серке Кожамкулове)

1974 – Күй құдіреті

1974 – Курмангазы (художественный фильм)

1974 – Песня о любви

1991 – Именем ученого (документальный фильм о Каныше Сатпаеве)

1992 – Богенбай батыр

1992 – Встреча с Аймауытовым

1992 – Ходжа Ахмет Яссави

1993 – Возвращение Мир-якупа

1993 – Звезда литературы (документальный фильм о Габите Мусрепове)

1993 – Толе би

1993 – Луна взойдет без спешки (документальный фильм о Султан-Мухмуте Торайгырове)

1994 – Үш байтерек/Три величины (документальный фильм об Ахмете Байтурсынове, Алихане Бокейханове, Мир-Якупе Дулатове)

1995 – Сатпаев / Планета Сатпаева

1996 – Қара табан қанды жол (документальный фильм о сталинских репрессиях)

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Амантай Сатаев. Страницы из дневников.

2. Енисеева Л.Ф. Амантай Сатаев: в обнимку со временем // Аргументы и факты Казахстан – 2001 – № 27.

3. Амантай Сатаев. Тарих құпиясын ақтарған. Алматы, 2019. – 13 б.

4. Амантай Сатаев. В лебедей не стреляют. – Алматы: Қайнар, 2011.- 255 с.

Жанар Амантаевна Сатаева
руководитель пресс-службы Архива Президента РК

АРХИВНОЕ НАСЛЕДИЕ ПИСАТЕЛЯ АМАНТАЯ САТАЕВА

Аннотация: В статье рассказывается об А. Сатаеве писателе-драматурге, историке и архивисте, киносценаристе. Сатаев Амантай Рахимжанович, родился в 1933 году в Акмолинской области. Окончил Московский историко-архивный институт, высшие курсы Литературного института им. М. Горького. Автор нескольких книг, изданных в шестидесятые годы. За годы его деятельности были написаны сотни статей, десятки сценариев к документальным фильмам. Его произведения переведены на русский, украинский, латышский, киргизский, татарский, башкирский, узбекский, азербайджанский, польский и румынский языки. Амантай Сатаев общался со многими известными людьми, среди которых Алькей Маргулан, Алимхан Ермеков, Александр Чижевский, Сабит Муканов, Шакен Айманов, Искандер Тынышпаев, Ануар Алимжанов.

Zhanar Satayeva
Head of the Press service Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

ARCHIVAL HERITAGE OF THE WRITER AMANTAY SATAYEV

Abstract. Amantay Satayev is a historian and archivist, drama and film scriptwriter. He was born into the family of a coal-miner in 1933 in the Akmola region, in the North of Kazakhstan. At the age of 16 he went to the Moscow History and Archive Institute; later he attended the higher courses of the Gorky Literature Institute. He is the author of several books published in the 1960s. Aside from the Kazakh language his works were published in Russian, Ukrainian, Latvian, Lithuanian, Altai, Kyrgyz, Tatar, Bashkir, Uzbek, Azeri, Polish and Romanian. Amantay Satayev met and was on familiar and friendly terms with many famous people, including Alexander Chizhevsky, Sigurd Schmidt, Alkey Margulan, Alimkhan Yermekov, Sabit Mukanov, Shaken Aimanov, Anuar Alimzhanov.

References

1. Amantaj Sataev. Stranicy iz dnevnikov.
2. Eniseeva L.F. Amantaj Sataev: v obnimku so vremenem // Argumenty i fakty Kazahstan – 2001 – № 27.
3. Amantaj Sataev. Tarih kypiyasyn aktargan. Almaty, 2019. – 13 b.
4. Amantaj Sataev. V lebedej ne strelyayut. – Almaty: Qajnar, 2011.- 255 s.

XҒТАР 03.20

Нұрпейіс Талдыбек Әліұлы

т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Қазақстан
тарихы кафедрасының доценті,
тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі,
Алматы қ, Қазақстан, E-mail: taldybek_n@mail.ru

Баяхметов Серік Үмітбайұлы

философия докторы (PhD),
Қазақстан Педагогика Ғылымдары Академиясының мүшесі,
Астана қаласы мемлекеттік архивінің ғылыми-зерттеу
жұмысы қызметінің аға ғылыми қызметкері,
Астана, Қазақстан, E-mail: bayakhmetserik@gmail.com

ДАЛА ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ КӨРНЕКТІ ӨКІЛДЕРІ – ҚАЗАҚ БИЛЕРІ

Аңдатпа. Авторлар өз мақаласында қазақ көшпелі қоғамындағы билердің орны мен ролін әртүрлі мұрағат қорларында жинақталған құжаттар мен революцияға дейінгі және кейінгі жарияланған тарихи әдебиеттер мен зерттеу еңбектерін пайдалана отырып анықтауға талпыныс жасаған.

Қазақ қоғамында ерекше орын алатын билер институтының Ресей патшалығы тарапынан болған отаршылдық саясаттың күшеюінің салдарынан қазақ халқының қоғамдық-саяси өміріндегі беделінің төмендеп, әкімшілік-сот істерін жүргізуден бірте-бірте аластатыла бастағанына талдау жасалады. Отаршылдық әкімшілік-сот жүйесінің қазақ даласына қарқындап енгізілуіне байланысты қазақ билерінің әлеуметтік бейнесінің өзгергені туралы айтылады.

Авторлар отаршылдық саясаттың салдарынан қазақ билерінің ортасынан әділдіктің алыстай бастағанын байқауға болатынын тарихи деректерге сүйене отырып дәлелдеп, қазақ халқының өміріне патша үкіметінің отаршылдық саясатының ауыр қастірет алып келгенін көрсететеді.

Түйін сөздер: *Көшпелі қоғам, хандар мен сұлтандар, қазақ билері, дала дипломатиясы, ру басшылары, отаршылдық саясат, әкімшілік-сот реформалары, қоғамының әлеуметтік құрылымы.*

Қазақ көшпелі қоғамында хандар мен сұлтандардан кейінгі әлеуметтік сатыдан орын алатын ру басшылары – билер болды. Би болып тек қара халықтың өкілдері ғана сайлана алатын, ал ақсүйек тұқымы би болмады, бірақ қазақ әдет-ғұрпына негізделген сот істеріне араласып отырған.

Қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық өмірінде, мәдени-саяси даму барысында билердің алатын орны мен ролі қандай деген әңгімені бастамас бұрын мынаны айтқымыз келіп отыр. Әрбір халықтың материалдық өндірісінің даму деңгейіне қарай, жалпы адамзаттың өркендеуіне қосқан үлесіне қарай сол халықтарды әр түрлі сорттарға бөлушілік бар. Әр халықтың даму дәрежесіне қарай дамыған ел, дамушы ел, баяу дамып келе жатқандар дегендерді жиі естіп, оқып жүрміз. Міне осындай аса қатты дамыған өркениетті елдердің қатарында американдықтар, ағылшындар, немістер, жапондар, қытайлар және т.б. елдердің аттары аталады. Осы халықтардың өкілдері адамзаттың өркендеуіне аса зор үлес қосқан «ұлы ойшылдар» болып танылып, қағаз бен қаламды аз ұстаған, жазуы мен сызуы дамымай қалған біздің халықта ойлай алатын жандар жоқтай болып көрінуші еді, өйткені біздерді солай оқытқан да еді. Ал енді, байқап қарасақ, біздің бар асыл қазыналарымыз орыс патшасының отаршылдық саясатының шаңының астында қалып, қызыл империяның қылбұраулы бұғауында қылғынып, шыңғыруға шамасы келмей кете барған екен. Қазақ даласы да ұлы ойшылдарға кенде емес екен. Оларды көре білуге отаршылдық саясаттың шовинистік үстем психологиясы мен біздің тарапымыздан бойымызға сіңірілген құлдық сезім мүмкіндік бермеген екен. Отарлау саясатының сұрқиялылығын бүркемелеген орыс патшасы айдай әлемге аян болар, немесе жария болып қойған талай ащы шындықты жасыру үшін қазақ даласын қан-жоса етіп, мұң мен қайғыға көміп, ұлттық қадір-қасиетті халық зердесінен өшіруге тырысып, зорлық пен зомбылықтың небір сорақысын көрсетіп, байырғы жер-су аттарын талғаусыз өзгертіп, көз көріп құлақ естімеген озбырлықтарды жасаған казачество атамандарын дәріптеп, терең тамырымыздан айырды. Осындай әрекеттердің нәтижесінде біздің халықтың мәңгірт болып кете жаздағаны жасыруға болмайтын шындық.

XX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап болып жатқан демократиялық жаңарулар мен жариялылықтың арқасында енді ғана төрт құбыламызды түгелдей бастадық. Тәуелсіздік алғанымызға небәрі жыйрма үш жыл ғана болды. Өзімізді өзіміз танып біліуіміздің басы енді ғана басталды. Бұрынғы бабаларымыздан мұра болып қалған қазақтың жалпақ даласы үшін болған талай қырғын соғыстарда елдің басын біріктіре білген билер мен шешендер сөзі десе шошынып, олардың асыл мұрасының әрбір сөзінен астар іздеп, қайдағы бір жат пиғылды аңартуға бейімділік танытылып келіп едік. Жекелеген хандар мен «от сөзді, орақ ауызды» шешен-билердің өз ұлтымен, халқымен тарихы тамырлас, сабақтас екені қаперге алынбай келгені үлкен қателік, орны толмас өкініш болып отыр.

Сөйтсек, аумалы-төкпелі алмағайып замандарда біздің халықтың да басқару жүйесі болыпты, ел қамын жеген ерлер, халықтың сөзін сөйлеп, жағдайын жасаған шешендері, білімпаз билері болған екен.

Би – халықтың көкейіндегісін айтқан, көмейіндегісін көре біліп, жарыққа шығарған әділет жоқшысы болған.

Биді барлық та, байлық та жасай алмаған. Билік тұғырға топты жарып, таразы басын тең ұстаған, әр істің әділін қара қылды қақ жарып айтқан адам ғана көтерілген. Би – табиғи дарын, асыл текті ақыл иесі, арғыны көре білген көсем, ақпа-төкпе шешен адам болған. Билер жақсы менен жаманды, жақын мен алысты, қиын мен жеңілді алға тартқан. Мал дауы мен жан дауын шешкен, ар дауы мен намыс дауына кесім кескен. Бітіспейтін дауды бітістірген. Сондықтан да қазақта «тілмен түйгенді, тіспен шеше алмас» деген қанатты сөз қалған.

Қазақтың басына қаралы күн туып, жан-жақтан жау анталағанда бытыраған халықтың басын біріктіріп, басқыншы жауға қарсы күресті ұйымдастырған қазақ билері көп болды. Солардың ішінде туған халқы есімдерін құрметпен еске алатын Төле-би, Қазыбек-би, Әйтеке-билер жоңғар шапқыншылығынан халық аяусыз жапа шегіп, ауыртпалық көрген тұста құмалақтай шашыраған қазақ халқының басын біріктіріп, халықтың аман қалуына көп күш салды. Бұлардың құрған билігін Ахмет Байтұрсыновтың сөзімен айтып түсіндіруге болады. Аяулы ағамыз Ахаң: «Әділ билердің қолындағы билік қазақтың неше түрлі дертін жазатын дәрі еді», – деген екен [1].

Міне, осындай халық қастерлеген билердің біз зерттеу жүргізген кезеңде, яғни XIX ғасырдың екінші жартысында, Қазақстанның әлеуметтік-саяси және шаруашылық өмірінде алатын орны қандай еді? «Би» сөзінің шығу тегін іздеу мәселесі зерттеушіні еріксіз тарихтың тереңіне жетектейді. Ертедегі шығыс авторларының айтуынша ол сөз «бек», «биік» деген мағына беріп, бір рудың басшысы дейтін ойды түсіндіреді екен.

Атақты саяхатшы П.С.

Паллас билерді дворяндық лауазыммен қатар қойып, олардың қазақ қоғамындағы алатын орнының ерекше екендігін атап өтеді [2]. Бұл ойды Рычков Г.И. өз еңбектерінде қуаттайды. «Би-князь, – деп жазады ол – Азия халықтарындағы дворяндық лауазымдағы асыл тектілер» [3]. Рычков Г.И. билерді хандар және сұлтандармен тең қойып, әлеуметтік сатыда бір қатарға қояды. Қазақтардың әдеттік құқын арнайы зерттеген А.Леонтьев «би» сөзі «билеймін», «билейді» деген етістіктен (от глагола «управлять») шыққан деп түсіндіре келе, билердің қазақтың хан-сұлтандарынан бір саты да төмен тұрмағанын, керісінше халыққа бір табан жақын тұрғанын дәлелдейді [4]. Осы ойын дәлелдеу үшін ол қазақтың «Хан ақсұңқар болса, оның алтын тұғыры би болар» дейтін қанатты сөзін келтіреді [5]. Бірақ қазақ билерінің қарапайым халықтың алдындағы беделі барлық билікті қолдарында ұстаған хан-сұлтандарға қарағанда жоғары болды.

Патша үкіметі қазақ даласындағы бар билікті қолына алу мақсатында XIX ғасырдың 20-шы жылдарында ел басқарудың хандық жүйесін жойған ережелерінде билер сотына шектеулер жасай бастады. Орыс империясының заңдары мен қатар әдеттік-салттық және шарият нормаларымен орайластыра жасалған заң ережелері жүзеге аса бастады. Бұрын ауыл-ауылды басқару үшін қолынан іс келетін, шешен, білікті де білімді адамдарды халық өзі сайлайтын. Қазақтың ел билеу үрдісінде демократиялық дәстүрлердің мықтылығы сондай билер жоғары жақтың нұсқауымен қойылмайтын. Билерді рулар өздері сайлайтындықтан олар мүмкіндігінше әділ болуға тырысатын. Әділетсіз билерді көп ұзатпай алып тастап отырған, қарапайым халық оларға қоғамдық өмірде ешқашан қолдау көрсетпеген, қатты сынаған, мазаққа ұшыратқан. Билердің әділдігі жөнінде «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген ұлағатты сөз қалған.

Билер қараған іс аяқсыз қалмайтын еді. Патша үкіметінің өлкеміздегі отаршылдық саясаты күш ала бастаған соң хан-сұлтандармен қоса елді басқарудағы демократиялық принциптер де бірте-бірте жойылып, қазақ қоғамындағы билердің ықпалы жойыла бастады. 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы ереже» бойынша билер сайланатын және патша үкіметінің тартынан бекітілетін боды. 1867-1868 ж.ж. реформалар бойынша жаңа сот органдары құрылды. Жалпы империялық заңдар негізінде әрекет ететін әскери-сот комиссиясы мен уездік соттар жұмыс істей бастады. Ауылдық жерлерде билер соты сақталғанымен олардың құқықтары шектеулі болды.

Жергілікті халықтың өкілдері төмендегідей қылмыстың түрін жасаса империялық әскери сотпен сотталатын болды. «Сатқындық жасау, үкіметке қарсы бас көтеру, қазынаның почтасы

мен көлігіне шабуыл жасау, телеграфты қирату, қызмет адамдарын өлтіру» әскери сотқа тартылды. Миссионерлік саясатты қолдау үшін патша үкіметі христиан дінін қабылдағысы келген адамдарды өлтіруге қатысы барларды өте қатаң жазаға тартуды (привлечь к суровой каре) әскери-сот комиссияларына қатты табыстады [6].

Қазақ ауылдарындағы рулық байланыстардың үзілуі және билерді орыс үкіметінің сайлап, бекітуі билер қатарына байлықтан басқа қасиеті жоқ, халық жадына әлімсақтан сақталған «би» деген ұғымға сай келмейтін кездейсоқ адамдардың келуіне алып келді. Осындай билердің шешімінде әділдіктің болмауы орыс империясының сот органдарының беделін арттыра түсті. Ал кейбір әділ болғысы келген билердің өзі қалталы байлар мен қызметі үлкен болыстарға, ояз бастықтарына тәуелді болды. Қазақ билерінің мүшкіл қалын мына құжаттан анық көруге болады: «Қазіргі уақытта халық судьяларының (билердің – авторлар) арасында материалдық жағынан тәуелсіз адамдар өте аз. Мұның өзі оларды, бір жағынан күшті және бай қазақтардың ықпалына түсіреді, ал, екінші жағынан құдіреті күшті болып тұрған болыс бастығының қолына матап береді. Қазіргі уақытта кедей әділдік таба алмайды» [7].

1867-1868 ж.ж. реформа бойынша қазақтардың өз ішіндегі ұсақ-түйек азаматтық және қылмыстық істерді шешу үшін әр болыстағы түтін (шаңырақ) санына байланысты төрттен сегіз биге дейін сайланатын болды. Билер сайлауы болыстар сайланатын мерзімде және сол сайлаушылар арқылы өткізіліп әскери губернатордың бекіткенінен кейін күшіне енетін болды [8]. Билер үкіметтен ешқандай жалақы алмай, тартысты мәселелерді шешкені үшін «билік» деп аталатын, айыпталушының төлеген құнының белгілі пайызын алып отырған. Бұл туралы патша заңгерлерінің шығарған «Инструкция о народном суде у киргизов» деп аталатын заңның 138-ші тармағында былай деп көрсетілген; «Выбранные в бии утверждаются губернатором; жалования им не полагается, но они имеют право получать за решение дел особый штраф (билік) с виновного, установленными народными обычаями; штраф этот преимущественным иском не должен быть определяем десятой части стоимости иска; и за решение дел о личных оскорблениях назначается бийлык согласно обычаям» [9]. Ал қазақ билері құны 300 сомнан (12 аттың құны, ол кезде бір аттың жәрмеңке бағасы – 15-20 сом тұратын) 500 сомға дейін (20 аттың құны) тұратын істерді ғана шеше алатын еді. Бұл мәселе аталмыш заңның 146, 154 және 155 тармақтарында анық көрсетілген. Онда да билер шешімін облыстық басқарма бекіткенен кейін ғана ол күшіне енетін еді. Патша әкімшілігі заңда көрсетілген нұсқаулармен қазақ билерін өздеріне тәуелді етіп, аяқ-қолдарын тырп еткізбей тұсап ұстады деуге әбден болады. Билерге уезд бастықтары қоладан істелінген белгілер мен арнайы жасалынған мөрлерді тапсырды. Қола белгіні билер мәселе шешіп, билік айтқан кезде кеуделеріне тағып жүріп, ал қабылданған шешімді мөрмен растайтын еді. Ал қола белгі мен мөрдің формасын Ішкі істер министрлігі бекітетін [10]. Билік қызметтен айырылған адам мөр мен белгіні жаңа биге өткізіп беретін. Мөр мен билігі жоқ бидің билігі жүрмейтін болды. Бұл біріншіден, екіншіден, билер шешімінің орындалуы болыс басшыларына тапсырылды. Ал болыс басшылары болса уезд бастықтары болған орыстың әскери шенеуніктерінің ашса алақанында, жұмса жұдырығында болды. ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы патша өкіметінің жергілікті жердегі өкілдері мен болыс басшылығының қарапайым елді қанап-тонауын, олардың бір-біріне қолдау жасап, халықты талан-таражға салуын М.О. Әуезовтің тілімен айтқанда «Халыққа қарсы жұмсалған мұндай істерде қабақпен табысатын ел жуандарының ынтымағы – бөрі көргенде біріге қалатын ауыл итінің мінезіндей», - деп айтуға болатын [11].

Билік қызметке өзінің алдына елдің нашарларын қанап, тонап, қан қақсатып, зар жылату мақсатын қойған болыс басшылары мен ояз нашандіктері (начальники уезда) араласып, заң бойынша араласуға құқы жоқ болса да, бақылау жасаудың орнына істің бәрін тікелей өздері

шешіп отырған. Тіпті Дала генерал-губернаторлығының 1882 жылғы «Облыстарды басқару ережелерін қайта қарау» туралы комиссияның анықтағанына сенер болсақ, кейбір болыстағы сайланған билердің қолындағы мөрі мен қолындағы билік белгісін болыс басшылары тартып алып, өз қалталарына салып алған да қажетті уақытта мөр басатын жерге қонжытып мөр басып, өтірік құжаттар жасаған екен [12]. Ал шын мәнінде сайланған билердің «аты бар да, заты жоқ» болып шыға келген. Болыстар болса патша итаршыларымен ауыз жаласып кетіп отырды. Патша самодержавиесі мен қазақ қоғамының үстем тап күштерінің осы ауыз жаласуын М.О. Әуезов былай деп жазды: «Урядниктер мен приставтар сахарадағы реакциялық консервативтік күштермен қоян-қолтық келіп, келісіп кетеді» [13].

1886 және 1891 жылдардағы Түркістан және Дала өлкелерін басқару жөніндегі «Ережелер» қазақ даласындағы сот ісіне жекелеген өзгертулер енгізді. Бұл «Ережелерге» сай әлемдік (орыс тілінде – мировой) судьялар мен облыстық соттар империялық соттар типіне жатқызылып, билер соттары өзінің мәні жағынан феодалдық соттар болды [14]. Олар, әдетте, ауылдағы қанаушы жоғары топтардың мүдделерін қорғады және отаршылдық өкімет орындары позицияларының нығайуына жәрдемдесті. Сөйтіп, XVIII ғасырдың аяғына дейін қазақ қоғамында ерекше орын алатын әлеуметтік категория – билер XIX ғасырдың басынан бастап патша өкіметінің отарлау, тонау-талау саясатының күшейе түсуіне байланысты бұрынғы әлеуметтік бейнесінен айырылып қалды.

XIX ғасырдың аяғына қарай қазақ қоғамындағы әділ, адал билердің үлес салмағы мүлдем азайып кетті. Оны Семей облысының әскери губернаторының: «Судьялар сатылғыш, өз партияларының мақсаттарын көздейді және мүдделерін қорғайды, шешімдері жалған куәлардың көрсеткендеріне негізделеді», – деп баяндауынан анық байқауға болады [15]. Солай бола тұрса да билер соты 1917 жылғы қазан төңкерісіне дейін қазақ ауылдарындағы ұсақ-түйек қылмыстық және азаматтық істерді қарайтын ресми орган болып келді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Билер сөзі: шешендік толғау, арнау, дау / Құраст. Т.Кәкішев. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 160 б.
2. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. Часть первая. - СПб., 1809. – С.579.
3. Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России / Акад. наук СССР. Ин-т истории. Казах. гос. ун-т им. С. М. Кирова. - Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – 342 с.
4. Леонтьев А. Обычное право киргиз // Юридический вестник.- СПб., 1890. Т.5. – С.118.
5. Леонтьев А. Обычное право киргиз // Юридический вестник.- СПб., 1890. Т.5. – С.121.
6. Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX – начале XX вв. (1867-1907 гг.). - Алма-Ата: Изв. АН Каз ССР, 1963. - 411 с.
7. Оренбургский листок: газета социально-политическая и литературная / ред. И.И. Евфимовский-Мировицкий. - Оренбург. 1901. - С.28.
8. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА), 64-қ., 1-т., 436-іс, 2-п.
9. ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 436-іс, 2-3 пп.
10. ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 436-іс, 3 п.
11. Әуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы. – 1980 Т.5: Абай жолы: 3-ші кітап. - 43 б.
12. ҚР ОМА, 64-қ., 124-іс, 24-п.
13. Ауезов М.О. Моя работа над романами об Абае // Вопросы литературы. - 1959. - № 6. – С.105.
14. Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов. – Алматы, 1955. – С.73.
15. Материалы по истории политического строя Казахстана. Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, Т. 1. - 1960. - 441 с.

Талдыбек Алиевич Нурпеис

к. и. н., доцент кафедры истории Казахстана КазНУ им. Аль-Фараби,
академик Академии истории и общественных наук, г. Алматы, Казахстан,
E-mail: taldybek_n@mail.ru

Серик Умутбаевич Баяхметов

доктор философии (PhD), член Академии Педагогических наук Казахстана,
старший научный сотрудник Службы научно-исследовательской работы
Государственного архива города Астана, Казахстан,
E-mail: bayakhmetserik@gmail.com

КАЗАХСКИЕ БИИ – ВЫДАЮЩИЕСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛИ СТЕПНОЙ ДИПЛОМАТИИ

Аннотация. В своей статье авторы попытались определить место и роль биев в казахском кочевом обществе, используя документы, собранные в различных архивных фондах, а также опубликованную до и после революции историческую литературу и исследовательские работы.

Анализируется тот факт, что институт биев, занимающий особое место в казахском обществе, в результате усиления колониальной политики царизма, стал постепенно отстраняться от ведения административно-судебных дел, снижая авторитет казахского народа в общественно-политической жизни. В связи с интенсивным внедрением колониальной административно-судебной системы в казахскую степь отмечается изменение социального облика казахских биев.

Авторы доказывают на основе исторических данных, что из-за колониальной политики стало видно, что справедливость начала отходить от среды казахского народа, показывая, что колониальная политика царского правительства привела к серьезному враждебному отношению к жизни казахского народа.

Ключевые слова: Кочевое общество, ханы и султаны, казахские бии, степная дипломатия, родоправители, колониальная политика, административно-судебные реформы, социальная структура общества.

T.A. Nurpeis

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan,
Al-Farabi Kazakh National University, Academician of the Academy of History and Social Sciences, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: taldybek_n@mail.ru

S.U. Bayakhmetov

Doctor of Philosophy (PhD), member of the Academy of Pedagogical Sciences of Kazakhstan,
Senior Researcher at the Research Service of the State Archive of Astana, Kazakhstan,
E-mail: bayakhmetserik@gmail.com

KAZAKH BIIS ARE OUTSTANDING REPRESENTATIVES OF STEPPE DIPLOMACY

Abstract. In their article, the authors tried to determine the place and role of biys in the Kazakh nomadic society, using documents collected in various archival collections, as well as historical literature and research published before and after the revolution.

The article analyzes the fact that the institute of biys, which occupies a special place in Kazakh society, as a result of the strengthening of the colonial policy of tsarism, gradually began to withdraw from the conduct of administrative and judicial affairs, reducing the authority of the Kazakh people in socio-political life. Due to the intensive introduction of the colonial administrative and judicial system into the Kazakh steppe, a change in the social appearance of the Kazakh biys is noted.

The authors prove on the basis of historical data that due to the colonial policy, it became clear that justice began to depart from the environment of the Kazakh people, showing that the colonial policy of the tsarist government led to a serious hostile attitude towards the life of the Kazakh people.

Key words: Nomadic society, khans and sultans, Kazakh dances, Steppe diplomacy, clan heads, colonial policy, administrative and judicial reforms, social structure of society.

References

1. Biler sozi: sheshendik tolgau, arnau, dau / Kurast. T.Kakishev. – Almaty: Kazak universiteti, 1992. – 160 b.
2. Pallas P.S. Puteshestvie po raznym provinciym Rossijskoj imperii. Chast' pervaya. – Spb., 1809. – S.579.
3. Bekmahanov E.B. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii / Akad. nauk SSSR. In-t istorii. Kazah. gos. un-t im. S.M. Kirova. – Moskva: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1957. – 342 s.
4. Leont'ev A. Obychnoe pravo kirgiz // Yuridicheskij vestnik. – Spb., 1890. T.5. – S.118.
5. Leont'ev A. Obychnoe pravo kirgiz // Yuridicheskij vestnik. – Spb., 1890. T.5. – S.121.
6. Sulejmenov B.S. Agrarnyj vopros v Kazahstane v poslednej treti XIX – nachale XX vv. (1867-1907 gg.). – Alma-Ata: Izv. AN Kaz SSR, 1963. – 411 s.
7. Orenburgskij listok: gazeta social'no-politicheskaya i literaturnaya / red. I.I. Evfimovskij-Mirovickij. – Orenburg. 1901. – S.28.
8. Kazakstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arhivi (KR OMA), 64-к., 1-т., 436-іс, 2-р.
9. KR OMA. 64-к., 1-т., 436-іс, 2-3 pp.
10. KR OMA. 64-к., 1-т., 436-іс, 3 p.
11. Auezov M.O. Zhiyrma tomdyk shygarmalar zhinagy. – Almaty: Zhazushy. – 1980 T.5: Abaj zholy: 3-shi kitap. – 43 b.
12. KR OMA, 64-к., 124-іс, 24-р.
13. Auezov M.O. Moya rabota nad romanami ob Abae // Voprosy literatury. – 1959. – № 6. – S.105.
14. Kul'teleev T.M. Ugolovnoe obychnoe pravo kazahov. – Almaty, 1955. – S.73.
15. Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazahstana. – Alma-Ata: Izd-vo Akad. nauk KazSSR, T. 1. – 1960. – 441 s.

Годовова Елена Викторовна

доктор исторических наук, доцент,
профессор кафедры истории России Оренбургского
государственного педагогического университета,
E-mail: godovova@mail.ru

ДНЕВНИК ДЖОНА КЭСТЛЯ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Аннотация. В статье представлен краткий обзор исторического источника «Дневник путешествия к Абулхаиру, хану киргиз-кайсацкой татарской орды, совершенного в 1736 году из Оренбурга, по доброй воле и единственно во благо Российской империи, крайне необходимого, хотя и опасного, но счастливо завершившегося, составленный англичанином Джоном Кэстлем, художником при Оренбургской экспедиции». Автор приходит к выводу, что этот «Дневник» содержит ценные сведения, описывающие обстановку на юго-восточной окраине Российской империи в середине XVIII века.

Ключевые слова: Джон Кэстль, исторический источник, дневник, Абулхаир, киргиз-кайсаки, Оренбургская экспедиция.

В 1734 г. была образована «Оренбургская (сначала она назвалась «Известная») экспедиция». В ее состав в качестве художника вошел англичанин Джон Кэстль. В 1741 году он передал императору Иоанну VI Антоновичу свою рукопись под названием «Дневник путешествия к Абулхаиру, хану киргиз-кайсацкой татарской орды, совершенного в 1736 году из Оренбурга, по доброй воле и единственно во благо Российской империи, крайне необходимого, хотя и опасного, но счастливо завершившегося, составленный англичанином Джоном Кэстлем, художником при Оренбургской экспедиции». В 1784 г. этот дневник был опубликован во второй части трехтомного издания «Материалы по русской истории после смерти императора Петра Великого» (составитель Христофор фон Шмидт-Физелдек) [10]. В 1996 году в Алматы вышел перевод дневника Джона Кэстля на казахский язык (перевод А. Тореханова), а в 1998 году – первый перевод на русский (перевод В. Штаркенберга) [2]. В 2014 г. «Дневник» на английском языке вошел в книгу, посвященную экспедиции в Казахскую степь [9].

«Дневник» Джона Кэстля – это нарративный источник, описывающий обстановку на юго-восточной окраине Российской империи в середине XVIII века. Первым свое внимание на него обратил историк П.Е. Матвиевский. В 1958 году он написал статью «Дневник Джона Кэстля как источник по истории и этнографии казахов» [4, с.133 – 145]. В ней Павел Евменович знакомит читателя с обоснованием необходимости экспедиции в Казахскую степь и выборе

ее участников, в том числе живописца Д.Кэстля, о пребывании делегации в ханской ставке и тяжёлом обратном пути. В своей статье исследователь пишет, что «Дневник» Кэстля состоит из трех частей. Первая часть содержит записи путешественника с 14 июня по 5 июля 1736 г., т.е. за время его отправления из Оренбурга и пребывания у хана Абулхаира, а также возвращения оттуда в Уфу. Вторая – представляет собой краткое описание путешествия в Младший жуз. Третья – продолжение «Дневника» с 12 августа 1736 г. по 13 марта 1737 г., т.е. записи о новом пребывании Кэстля в Оренбурге, Яицком городке, Самаре и Симбирске [4, с.139]. В своей публикации П.Е. Матвиевский выдвигает гипотезу причины написания «Дневника» в том виде, в котором он был впервые опубликован в Риге. Так, Павел Евменович считает, что Кэстлем двигало исключительно желание получить денежное вознаграждение за свой труд от российского правительства, а не установление русско-казахских и русско-башкирских отношений [4, с.144 – 145].

П.Е. Матвиевский дал подробный анализ содержания «Дневника» Кэстля, дополняя представленные в нем сведения научными комментариями и подчеркивая его историко-этнографическое значение. Такая работа, проделанная ученым, свидетельствует о том, что первый перевод рижского издания «Дневника» на русский язык был сделан именно им, хотя в полном текстовом виде и не был представлен.

К тексту «Дневника» как исторического источника, содержащего сведения по истории Самарского края, неоднократно обращался самарский историк Ю.Н. Смирнов [8, 7]. В одной из своих работ, опубликованной в журнале «Quaestio Rossica», он пишет, что поиск и анализ письменного и художественного наследия иностранных участников Оренбургской экспедиции (комиссии) и свидетелей освоения юго-востока России в первой половине XVIII в. полезен для углубления знаний о рассматриваемой эпохе в жизни России и ее территорий [6, с.824].

Российские и казахстанские ученые, сферой научных интересов которых является история Казахской степи и российско-казахской дипломатии, обращаются к содержанию «Дневника» Кэстля. Так, Д.В. Васильев и Н.А. Мазаев проанализировали этот источник на предмет придворного церемониала казахских ханов и пришли к выводу, что внимание Кэстля к деталям и точная передача их в тексте позволяет заглянуть в закулисы дипломатического ритуала, понять восприятие ханом своего подданства и отношение к Российской империи и императрице сквозь манеру его речи, слушания и поведения [1, с.19 – 27]. «Пионером казахстанской тематики в живописи» назвала Джона Кэстля С. И. Ковальская, отметив его вклад в описание быта людей, населявших казахские земли, и визуальное представление хана Абулхаира и его приближенных [3, с. 515]. Источниковую ценность дневника отметили Г.Т. Мусабалина и Г. Абдыкулова, исследуя историю торговых отношений России и Средней Азии [5, с.39 – 42].

Итак, в чем же состоит источниковая ценность «Дневника» Д. Кэстля?

Во-первых, это исторические свидетельства участника Оренбургской экспедиции. В своем обращении к императору он пишет: «Поскольку я включил в этот труд только то, что является целиком и полностью обоснованным, то правдивость его будет тем более очевидна, что по своему основному содержанию он полностью совпадает с тем дневником, который находится в Оренбургской канцелярии».

Д. Кэстль описывает географию их путешествия и экстремальность условий. «16 июня мы в течение целого дня продолжали наш путь без воды, пока наконец не вышли опять к реке Орь, через которую я снова переплыл на лошади; в стороне же по левую руку к востоку остался древний монгольский город Рудера, о котором очень много говорят и рядом с которым также находится ивовая роща», - делится с читателем он в своем «Дневнике» [10].

Интересное описание Кэстль дал городу Сакмаре (Сакмарскому городку – Е.Г.). Он пишет,

что на его территории так много душистой травы, наполняющей ароматом воздух, что у живого человека душа испытывает блаженство. Пишет автор «Дневника» и о наличии в этих землях своеобразных гробниц, сооруженных в древности монгольскими и ногайскими татарами. Дает Д. Кэстль описание и города Оренбурга (современного Орска – Е.Г.), отмечая, что эта пустынная степная местность может в будущем стать местом крупной и прибыльной торговли с азиатскими соседями.

Знакомя читателей с политическим устройством киргиз-кайсаков, автор записок пишет, о трех уделах (улусах, жузах – Е.Г.) с соблюдением как иерархии, так и независимости друг от друга. Более подробно он описал хана Абулхаира – статного и высокого человека, с румяным и приветливым лицом, но при этом могучего и сильного, а также особенности его управления в Малой казахской орде.

Во-вторых, этнографическая ценность записок Д. Кэстля.

С одной стороны, он дал описание местных жителей и их обычаев. Так, по свидетельству автора записок, обитатели киргиз-кайсацких земель имели средний рост, хорошее телосложение, по цвету кожи напоминали европейцев. Мужчины были черноволосыми, но сбрасывали их налысо или оставляли сзади косу. Местные жители обладали хорошим зрением и белоснежными зубами, а также большими оттопыренными ушами, которыми, по мнению Д. Кэстля, отлично слышали.

Абулхаир-хан, одетый в ситцевую в полоску одежду, в знак уважения кормил Кэстля, кладя ему в рот баранину и давая пить кумыс, а в завершении беседы коснулся правой рукой правого плеча иностранного гостя и отпустил его в свой шатер. Пишет он и о женах хана, их красивых одеждах и интересах. Например, женщины были поражены той информацией, что Кэстль не женат и не имеет детей.

С другой стороны, Д. Кэстль дал описание восприятия внешности себя – иностранца – местными жителями. Так, они рассматривали немецкую одежду, плотно прилегавшую к его телу. Стянули с него английские сапоги, под которыми были кожаные чулки, сшитые из шкуры горного козла. Найденные в кармане часы гости разбили, полагая, что это дьявол.

В-третьих, художественная ценность рисунков, сделанных Джоном Кэстлем. Именно благодаря им мы знаем, как выглядели Абулхаир-хан и его сын Ералы-султан, башкирский военачальник Алдар, его дочь и татарский мурза, который был переводчиком. Кэстль оставил изображения городов Самары и Оренбурга (Орской крепости), эпизодов степной жизни и природы.

Итак, «Дневник путешествия к Абулхаиру» живописца Оренбургской экспедиции Джона Кэстля является ценным историческим источником, дающим сведения о некоторых особенностях жизни в образованном Оренбургском крае, Казахской степи и Южно-Уральском фронтире в целом.

Источники и литература

1. Васильев Д.В., Мазаев Н.А. Придворный церемониал казахских ханов глазами европейца: двор Абулхаира в дневнике Джона Кэстля // Кунсткамера. 2021. № 4 (14). С. 19 – 27.
2. Джон Кэстль. Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхаиру, хану Киргиз-Кайсацкой орды / Пер. с нем. В. Штаркенберга, В. Скорого (Регистр). Алматы: Изд. дом «Жибек жолы», 1998.
3. Ковальская С. И. Живопись как источник по изучению повседневности казахского народа XVIII–XIX веков // Частное и общественное в повседневной жизни населения России: история и современность (региональный аспект): сб. материалов междунар. науч. конф. / отв. ред. С. В. Степанов. СПб.: Культурно-просветительское товарищество, 2018. С. 511–516.

4. Матвиевский П. Е. Дневник Джона Кэстля как источник по истории и этнографии казахов // История СССР. № 4. 1958. С.133 – 145.
5. Мусабалина Г. Т., Абдыкулова Г. Роль Оренбурга в развитии торговых отношений с казахской степью и со Средней Азией в XVIII в. // Десятые Большаковские чтения. Оренбургский край как историко-культурный феномен: сб. ст. междунар. науч.-практ. конф. / под ред. С. В. Любичанковского. Оренбург: Оренбург. гос. пед. ун-т, 2020. С. 39–42.
6. Смирнов Ю.Н. Самара восемнадцатого века в дневнике английского сотрудника Оренбургской экспедиции // Quaestio Rossica. 2020. Т. 8. № 3. С. 823-834.
7. Смирнов Ю. Н. Новый источник по истории Самарского края XVIII века и его автор. О «Дневнике» и гравюре Джона Кэстля // Самарская область. Этнос и культура. информационный вестник. 1998. № 1–2. С. 45–49.
8. Смирнов Ю. Н. Оренбургская экспедиция (комиссия) и присоединение Заволжья к России в 30-40-е гг. XVIII века. Самара: изд-во «Самарский университет», 1997. 190 с.
9. Into the Kazakh Steppe: John Castle's Mission to Khan Abulkhayir (1736) / Ed. by Beatrice Teissier (Introduction and Notes); transl. from the German original by Sarah Tolley; maps by David Sansom. Oxford: Signal Books, 2014.
10. Materialien zu der russischen Geschichte seit dem Tode Kaisers Peters des Grossen / Hg. von Christoph Schmidt. Bd. 2. 1730–1741. Riga, 1784.

Годовова Елена Викторовна

тарих ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің
орыс тарихы кафедрасының профессоры,
E-mail: godovova@mail.ru

ДЖОН КЭСТЛДЫҢ КҮНДЕЛІГІ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада «1736 жылы Орынборда жасалған Қырғыз-қайсақ татар Ордасының ханы Әбілқайырға, ізгі ниетпен және Ресей империясының игілігі үшін өте қажет, қауіпті болса да, сәтті аяқталған, Орынбор экспедициясының суретшісі ағылшын Джон Кэстл құрастырған саяхаттың күнделігі» тарихи дереккөзіне қысқаша шолу берілген. Автор бұл «Күнделікте» XVIII ғасырдың ортасында Ресей империясының оңтүстік-шығыс шетіндегі жағдайды сипаттайтын құнды мәліметтер бар деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Джон Кэстл, тарихи дереккөз, күнделік, Әбілқайыр, қырғыз-қайсақтар, Орынбор экспедициясы.

Godovova Elena Viktorovna,

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Russian History,
Orenburg State Pedagogical University,
E-mail: godovova@mail.ru

JOHN CASTLE'S DIARY AS A HISTORICAL SOURCE

Abstract. The article presents a brief overview of the historical source «Diary of a Journey to Abulkhair, Khan of the Kirghiz-Kaisak Tatar Horde, Made in 1736 from Orenburg, of his own free will and solely for the benefit of the Russian Empire, extremely necessary, although dangerous, but happily completed, compiled by the Englishman John Castle, an artist with the Orenburg expedition.» The author concludes that this «Diary» contains valuable information describing the situation on the southeastern outskirts of the Russian Empire in the middle of the 18th century.

Key words: John Castle, historical source, diary, Abulkhair, Kirghiz-Kaisaks, Orenburg expedition.

References

1. Vasil'ev D.V., Mazaev N.A. Pridvornyj ceremonial kazahskih hanov glazami evropejca: dvor Abulhaira v dnevnike Dzhona Kestlya // Kunstkamera. 2021. № 4 (14). S. 19 – 27.
2. Dzhon Kestl'. Dnevnik puteshestviya v godu 1736-m iz Orenburga k Abulhairu, hanu Kirgiz-Kajsackoj ordy / Per. s nem. V. SHtarkenberga, V. Skorogo (Registr). Almaty: Izd. dom «ZHibek zholy», 1998.
3. Koval'skaya S. I. ZHivopis' kak istochnik po izucheniyu povsednevnosti kazahskogo naroda XVIII–XIX vekov //

CHastnoe i obshchestvennoe v povsednevnoj zhizni naseleniya Rossii: istoriya i sovremennost' (regional'nyj aspekt): sb. materialov mezhdunar. nauch. konf. / otv. red. S. V. Stepanov. SPb.: Kul'turno-prosvetitel'skoe tovarishchestvo, 2018. S. 511–516.

4. Matvievskij P. E. Dnevnik Dzhona Kestlya kak istochnik po istorii i etnografii kazahov // Istoriya SSSR. № 4. 1958. S.133 – 145.

5. Musabalina G. T., Abdykulova G. Rol' Orenburga v razvitii torgovyh otnoshenij s kazahskoj step'yu i so Srednej Aziej v XVIII v. // Desyatye Bol'shakovskie chteniya. Orenburgskij kraj kak istoriko-kul'turnyj fenomen: sb. st. mezhdunar. nauch.-prakt. konf. / pod red. S. V. Lyubichankovskogo. Orenburg: Orenburg. gos. ped. un-t, 2020. S. 39–42.

6. Smirnov YU.N. Samara vosemnadcatogo veka v dnevnike anglijskogo sotrudnika Orenburgskoj ekspedicii // Quaestio Rossica. 2020. T. 8. № 3. S. 823–834.

7. Smirnov YU. N. Novyj istochnik po istorii Samarskogo kraja XVIII veka i ego avtor. O «Dnevnike» i gravyure Dzhona Kestlya // Samarskaya oblast'. Etnos i kul'tura. informacionnyj vestnik. 1998. № 1–2. S. 45–49.

8. Smirnov YU. N. Orenburgskaya ekspediciya (komissiya) i prisoedinenie Zavolzh'ya k Rossii v 30-40-e gg. HVIII veka. Samara: izd-vo «Samarskij universitet», 1997. 190 s.

9. Into the Kazakh Steppe: John Castle's Mission to Khan Abulkhayir (1736) / Ed. by Beatrice Teissier (Introduction and Notes); transl. from the German original by Sarah Tolley; maps by David Sansom. Oxford: Signal Books, 2014.

10. Materialien zu der russischen Geschichte seit dem Tode Kaisers Peters des Grossen / Hg. von Christoph Schmidt. Bd. 2. 1730–1741. Riga, 1784.

Баяхметова Сауле Сайлаубековна

магистр пед. наук,
учитель истории школы-гимназии № 22,
Астана, Казахстан
E-mail: bayhmetovasaule67@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБРАЗ К. КАСЫМОВА КАК ВОЕННОГО,
ПОЛИТИЧЕСКОГО И АДМИНИСТРАТИВНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ КАЗАХОВ В
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Аннотация. В контексте истории Республики Казахстан личность последнего казахского хана Кенесары Касымова и возглавленное им национально-освободительное движение казахского народа 1837-1847 гг. имеют непреходящее значение как символ и воплощение идеи национальной государственности. В данной статье исследуются личность Кенесары Касымова как одного из крупнейших лидеров национально-освободительного движения казахов в первой половине XIX века. Вызывает интерес факт того, что хан Кенесары вел длительную по времени и по тактике успешную борьбу против мощной Российской империи и даже своим восстанием угрожал интересам и господству России в Центральной и Средней Азии.

Ключевые слова: Кочевое общество, ханы и султаны, государственный деятель, полководец, национально-освободительное движение, колонизация.

Одной из наиболее актуальных тем истории дореволюционного Казахстана, вызывающих сегодня большой общественный интерес, является проблема национально-освободительных движений казахов XVIII – середины XIX вв., и в первую очередь крупномасштабное движение под предводительством Кенесары Касымова.

Личность самого Кенесары всегда привлекала к себе внимание профессиональных историков, так как он был не только самым авторитетным политическим деятелем своего времени, но и народным героем, наиболее полно отразившим свободолюбивый дух кочевников Казахской степи «золотых» былинных веков ее истории. В восприятии самых разных поколений Кенесары неизменно представлял собой правителя-батыра, обладавшего выдающимися интеллектуальными и волевыми качествами, что во многом способствовало эпизации его образа в общественном сознании казахского народа и казахском фольклоре. Именно поэтому жизнь и общественно-политическая деятельность Кенесары Касымова принадлежит к числу «вечных» тем истории Казахстана нового времени, которые еще очень долго будут являться предметом научного познания и осмысления [1].

Кенесары Касымов – одна из ярких личностей национально-освободительного движения казахского народа против царской колониальной политики и возрождения казахской государственности в первой половине XIX века. Это человек, о котором ещё при жизни сочиняли

поэмы, песни, где он прославлялся как неустрашимый борец за независимое казахское государство.

Внук хана Аблая, сын султана Касыма, Кенесары родился в 1802 году в урочище Кокшетау, нынешней Акмолинской области. Он родился в семье, представители которой столетиями играли руководящую роль в политической жизни Среднего жуза. Активная политическая жизнь по свидетельству Е. Бекмаханова, была традицией семьи, начиная от деда и кончая братьями и сестрами Кенесары, и это обстоятельство оказало глубочайшее влияние на формирование идейно-политических взглядов и характер будущего руководителя восстания [2].

Образ деда, прославленного в песнях и легендах, с детства был любим Кенесары. Он гордился таким великим предком и неоднократно подчеркивал, что является продолжателем его дела и законным наследником его прав. Поэтому мы так часто встречаем упоминание имени Аблай в письмах Кенесары к царским властям и в его воззваниях к различным казахским родам [2, 209]. Кенесары открыто и прямо заявил, что будет «ходить путем своего деда» и что он борется «за принадлежащие его деду Аблаю земли».

В немалой степени на формирование взглядов Кенесары сыграло влияние его отца – султана Касыма. Вся его жизнь прошла в неустанной, но тщетной борьбе за продолжение дела Аблая и восстановление ущемленных прав своего рода. Султан Касым мужественно выступал против агрессивных притязаний царизма.

Все эти положительные качества передались по наследству Кенесары Касымову. О его детстве и юношеских годах многие утверждают разное, приведу лишь несколько примеров. Так И. Казанцев пишет: «Будто Кенисара при рождении из чрева матери своей имел на голове и шее необыкновенные волосы, наподобие гривы у льва, поэтому и дано ему имя Кенисара т.е. отважный, в преднамерении, что он со временем будет управлять всеми киргизскими родами, покорит всю Азию, подобно древнейшим завоевателям Огусу и Чингису» [3].

Исследование данного вопроса началось до 1917 года. К образу Кенесары обращались и такие народные акыны, как Нысанбай, и профессиональные литераторы. Любопытно, что образ Кенесары привлек внимание и известного французского писателя Жюль Верна, который на основе опубликованных в 1861 г., в Париже дневниковых записей Адольфа Янушкевича написал книгу «Михаил Строгов». Персонаж этой книги хан Феодор и есть прототип Кенесары Касымова [4].

О военно-дипломатических способностях хана Кенесары описывается в крупнейшем дореволюционном энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона, издававшемся в Санкт-Петербурге в XIX веке: «Кенисара (Касимов) – киргизский султан, сын Касима Аблаева, тоже султана. В 1838 – 1847 годах волновал киргизскую степь и создал много затруднений администрации Оренбургского края и западной Сибири. Он мечтал о полном освобождении киргиз из-под русской власти и о соединении их с единой Хивой. Неудачный поход Перовского на Хиву (1839) ослабил в степи влияние русского имени и создал благоприятную почву для восстания; ему не мало содействовали и препирательства сибирского начальства с оренбургским. Пользуясь этим, Кенисара долго маскировал свое противодействие русским властям и сумел поставить дело так, что местная администрация первое время скорее заискивала в нем, чем преследовала его, как ослушника закона. Когда, наконец, решено было употребить против Кенисара силу, экспедиции, посланные против него, действовали не всегда умело, и вскоре почти вся Оренбургская степь признала Кенисара своим ханом. Бунт продолжался до смерти Кенисара, павшего в битве с дико-каменными киргизами, которые мстили за зверства над их сородичами. Имя Кенисара тотчас по его смерти стало достоянием легенды и ныне живет в памяти тургайских и акмолинских киргиз, сложивших песенный рассказ о подвигах своего богатыря» [5].

Из работ дореволюционного периода наиболее значительной по объему и количеству привлеченных архивных документов является работа Н. Середы «Бунт киргизского султана Кенесары Касымова», опубликованная в журнале «Вестник Европы» (1870, №8 и 1871, №9). Н. Середа не скрывает, что ценит своего главного героя – Кенесары как государственного деятеля. В личности главного героя автора привлекает политическая дальновидность, полководческие навыки, острый ум, находчивость и бесстрашие. Он пишет в своей монографии: «Все эти качества высоко чтились в Кенесары нашими кочевниками, и сердца его соучастников бились безграничной, до самоотвержения преданностью к своему предводителю, в нем было что-то невольно привлекающее его соплеменников, и число его приверженцев возрастало с каждым днем. Словом, Кенесары умел быть достойным повелителем своих дружин. Духу, которым были одушевлены его шайки, позавидовал бы любой полководец европейских войск, таков был Кенесары! Да, человек этот, вообще говоря, был личностью выдающейся, и нет сомнений, что при других условиях воспитания из него вышел бы недюжинный государственный деятель».

О военной организации в войске Кенесары хана Н. Середа пишет: «Все меры предосторожности от нечаянного нападения, как-то: пикеты, разъезды, лазутчики и т.п. были приняты султаном Касимовым. Вообще было видно, что мятежник Кенесары приготовился к упорной и продолжительной борьбе. Так, все его джигиты были относительно прекрасно вооружены и разделены на части или отряды, которыми командовали ближайшие его родственники, преимущественно султаны тех родов, из которых были составлены командуемые ими части...» [6].

О Кенесары Касимове как человеке мужественном и талантливом военачальнике отзывались и некоторые представители российского офицерства, его современники. Так с уважением и сочувствием к нему относились подполковник Российского Генерального штаба М. Красовский и оренбургский военный губернатор В. Перовский. Изучением данной темы впервые занимались в основном военные офицеры генерального штаба и высокопоставленные колониальные чиновники: Бларамберг, В. Герн, Л. Мейер, А. Добросмыслов, М. Тереньтев и многие др. Историк Н.Я. Коншин в 1903 году писал: «Это был выдающийся во всех отношениях человек, далеко стоявший выше таких вождей, волновавшихся киргиз, как Худаймеды Газин, Сиванкул Ханжожин и др. Все они не были способны выйти из узкой сферы родовых киргизских отношений, и только в лице Кенесары Касымова мы встречаем в истинном смысле народного киргизского героя, мечтавшего о политическом единстве всех киргиз без различия племен и даже орд.» [4].

Определенный интерес представляют работы В.А. Потто, М.И. Венюкова, М.А. Абаза, Бендерова и др. Так поражаясь кипучей энергии и организаторскому таланту Кенесары, В.А. Потто сравнивал его с Шамилем, а Семенов Тянь-Шаньский – с понтийским царем Митридатом VI Евпатором, который вступил в войну с Римом [4].

Из работ советского периода посвященных восстанию Кенесары Касымова, выделяется обстоятельная статья М.И. Стеблиной-Каменской «К истории восстания султана Кенесары Касымова» [7]. Будучи одним из составителей неизданного сборника документов под редакцией М.П. Вяткина, автор хорошо осведомлена в историографии проблемы и характере документов из архивов Санкт-Петербурга.

Особое место в исследовании национально-освободительной войны занимает монография Е.Б. Бекмаханова «Казахстан в 20-40 годы XIX века», изданная в 1947 г. В одной из глав своей монографии он описывает военно-полководческое искусство К. Касымова, подробно раскрывает один из периодов этой войны. Так в своей монографии он пишет: «В этот период Кенесары Касымов проявил себя не только вождем и организатором масс, но и талантливым полководцем.

Он создал прекрасную армию, состоявшую из 20 тысяч джигитов, среди которых проводил строгую военную дисциплину» [2].

В отличие от других выступлений народных масс на подавление национально-освободительной войны под предводительством Кенесары Касымова царская администрация привлекла значительные вооруженные силы в составе Отдельного Оренбургского корпуса и Отдельного Сибирского корпуса, что свидетельствовало о военно-стратегическом значении казахской степи в планах царизма.

Таким образом, несмотря на поражение восстания, многие поколения казахстанцев будут изучать историю национально-освободительного движения 1837-1847 гг. И образ хана Кенесары, его дипломатические, полководческие способности и мужество самого Кенесары Касымова и его сподвижников будут служить достойным примером для молодого поколения. Мудрая организация хозяйственно-административной деятельности своего ханства, смогла дать возможность созданию организованного и дисциплинированного войска. А правильно выбранная тактика обороны в сочетании с широкомасштабной партизанской войной в глубоком тылу противника, внезапными набегами на линии и укрепления, транспорты и коммуникации позволили ему вести успешную борьбу с карательными войсками. Все эти факты являются богатым материалом военной истории Казахстана и нуждаются в дальнейшем изучении.

Все же десятилетняя освободительная война казахского народа под предводительством Кенесары Касымова не прошла бесследно. Образы Кенесары и его соратников всегда живы и будут жить в памяти народа, вызывая гордость потомков. Время неумолимо идет вперед, выдвигая совершенно новые методы и средства борьбы за независимость. С начала XX в. на политическую арену вышли национальная интеллигенция, новая политическая элита, носители новых идей, для которых хан Кене служит идеалом преданности интересам народа. Кенесары Касымов был и остался для нас рыцарем духовного наследия казахского народа.

Список источников и литературы:

1. Дильмухамедов Е.Д. Восстание казахов под руководством Кенесары Касымова 1837-1847 гг.: Дис. канд. ист. наук. - Алматы, 2010. - С. 34 – 41.
2. Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20-40 годы XIX века. - Алматы, Қазақ университеті, 1992. - 397 с.
3. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф.4. Оп.1, Д. 4381, ЛЛ.970-974.
4. Жакыпбек С.К. Досоветские и русские исследователи о Кенесары. Материалы международной научно-практической конференции. Институт истории и этнологии им. Ш.Валиханова. - Алматы, 2003. - 134 с.
5. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (1890 – 1907 гг.).
6. Середа Н. Бунт киргизского султана Кенесары Касымова (1837-1847) - Атырау : Отделение Каз. фонда культуры : Фирма «Диалог», 1992. - 214 с.
7. Стеблина-Каменская М.И. Исторические записки. - Т.13, - М., 1942. - С. 234-255.

Баяхметова Сәуле Сайлаубекқызы

педагогика ғылымдарының магистрі, № 22 мектеп-гимназиясының тарих пәнінің мұғалімі,

Астана, Қазақстан

E-mail: bayhmetovasaule67@gmail.com

Қ. ҚАСЫМОВТЫҢ XIX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ӘСКЕРИ, САЯСИ ЖӘНЕ ӘКІМШІЛІК БАСШЫСЫ РЕТІНДЕГІ ТАРИХИ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Қазақстан Республикасы тарихының мәнмәтінінде соңғы қазақ ханы Кенесары Қасымовтың тұлғасы және ол басқарған 1837-1847 жылдардағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы ұлттық мемлекеттілік идеясының символы және іске асырылуы ретінде тұрақты маңызға ие. Бұл мақалада Кенесары Қасымовтың XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысының ірі көшбасшыларының бірі ретіндегі тұлғасы зерттеледі. Кенесары ханның қуатты Ресей империясына қарсы ұзақ уақыт және тактика бойынша табысты күрес

жүргізгені, тіпті өзінің көтерілісімен орталық және Орта Азиядағы Ресейдің мүдделері мен үстемдігіне қауіп төндіргені қызығушылық тудырады.

Түйін сөздер: Көшпелі қоғам, хандар мен сұлтандар, мемлекет қайраткері, қолбасшы, ұлт-азаттық қозғалыс, отарлау.

Bayakhmetova Saule Sailaubekovna

Master of Pedagogical Sciences, History teacher of Gymnasium No. 22, Astana, Kazakhstan

E-mail: bayhmetovasaule67@gmail.com

THE HISTORICAL IMAGE OF K. KASIMOV AS A MILITARY, POLITICAL AND ADMINISTRATIVE LEADER OF THE KAZAKHS IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Abstract. *In the context of the history of the Republic of Kazakhstan, the personality of the last Kazakh Khan Kenesary Kasimov and the national liberation movement of the Kazakh people led by him in 1837-1847 are of lasting importance as a symbol and embodiment of the idea of national statehood. This article examines the personality of Kenesary Kasimov as one of the largest leaders of the Kazakh national liberation movement in the first half of the 19th century. It is interesting that Kenesary Khan waged a long-term and tactically successful struggle against the powerful Russian Empire and even threatened Russia's interests and dominance in Central and Central Asia with his rebellion.*

Key words: *Nomadic society, khans and sultans, statesman, commander, national liberation movement, colonization.*

References

1. Dil'muhamedov E.D. Vosstanie kazahov pod rukovodstvom Kenesary Kasymova 1837-1847 gg.: Dis.kan. ist. nauk. - Almaty, 2010. – S. 34 – 41.
2. Bekmahanov E.B. Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka. – Almaty, Qazaq universiteti, 1992. – 397 s.
3. Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazakhstan. F.4. Op.1, D. 4381, LL.970-974.
4. ZHakypbek S.K. Dosovetskie i russkie issledovateli o Kenesary. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Institut istorii i etnologii im. SH.Valihanova. – Almaty, 2003. - 134 s.
5. Enciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona (1890 – 1907 gg.).
6. Sereda N. Bunt kirgizskogo sultana Kenesary Kasymova (1837-1847) - Atyrau: Otdelenie Kaz. fonda kul'tury: Firma «Dialog», 1992. – 214 s.
7. Steblina-Kamenskaya M.I. Istoricheskie zapiski. - T.13, - M., 1942. - S. 234-255.

Дүйсен Сейітқали

п.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің «Ел тарихы» ғылыми зерттеу
орталығының аға ғылыми қызметкері

Қайыркен Әдиет

Философия докторы (PhD),
Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының
жетекші ғылыми қызметкері
kairken82@gmail.com

XX ҒАСЫРДАҒЫ ШЕШЕН ХАЛҚЫНЫҢ ДЕПОРТАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ, ГУМАНИТАРЛЫҚ КӨМЕГІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған сәттен бастап қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде шешен халқының күштеп қоныс аударуының тарихнамасы қарастырылады. Зерттеушілердің Ұлы Отан соғысы жылдарында шешен халқын Қазақстанға депортациялау проблемасына көзқарастары талданады. Депортацияланған халықтардың тарихын зерттеудегі жаңа тәсілдер, бұл мәселені жан-жақты, объективті түрде жариялауға мүмкіндік берді. Мақалада шетелдік, қазақстандық зерттеушілердің архив қорлары, құжаттар жинақтары, еңбектері пайдаланылды.

Түйін сөздер: шешендер мен ингуштар, «вайнах» ұғымы, шешен халқының тарихы, Шешен Республикасы, Ингуш Республикасы, сталиндік тоталитарлық жүйе, депортациялау, Қазақстандағы шешен-ингуш диаспорасы, репатриация, тарихнама.

Методология. Проблеманы зерттеу барысында тиісті мәліметтерді сұрыптап жүйелеу және талдау барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-хронологиялық тәсілдер қолданылды. Шешен халқының депортация мен репатриация кезіндегі және 90-шы жылдардағы азаттық күресі жылдарындағы тағдыр-тауқиметін қарастыруда және шешен халқының Қазақстандағы өмірі мен тағдырындағы оқиғаларды, құбылыстарды, фактілерді айқындау және айғақтау мақсатында сан алуан мәліметтерді талдау, салыстырмалы паралелдер жүргізу әдісіне жүгіну жасалды. Сонымен қатар депортацияланғандар мен ресей-шешен соғысы зардабын көзімен көрген куәгерлердің естеліктерін және сарапшылар деректерін салыстыра отырып әлеуметтік-психологиялық талдаулар мен болжамдар жасалды. Ерекше бөліп айтатын жәйіт – 1994-1996 және 1999-2000 жылдардағы ресей-шешен соғыстары проблемасы күні бүгінге дейін арнайы зерттеліп, зерделенген емес.

Мәселенің тарихнамасы

Чечен-ингуш халықтары халқының атамекендерінен Қазақстан мен Қырғызстан республикаларына депортациялануы (1944-1957 жж.) тарихын зерттеушілерді шартты түрде - алыс шетелдік, ресейлік, солардың қатарында-шешен-ингуштық және қазақстандық деп төрт топқа жіктеуді жөн көрдік.

Кеңес Одағы кезінде депортация (яғни, зорлықпен көшірілген халықтар) мәселесін зерттеуге рұқсат етілмеді және бұл мәселеге қатысты архив қорлары жабық болды. Кеңестік тарихи еңбектерде Шешен-Ингуш Автономиялы Республикасының құрылғандығы, таратылғандығы туралы мәліметтер берілгенімен, шешен-ингуштардың депортациялануы және репатриациялануы туралы айтылмады (Советская историческая энциклопедия, 1974: 1000).

Алайда чечен-ингуш халықтарының 1944 жылы депортациялануы туралы шетелдік зерттеушілер еңбектері болғанын айтуымыз керек. Шешен халқының XX ғасырдағы тарихын зерттеген алыс шетелдік тарихнамада алдымен көзге түсетіні шешен халқының танымал тарихшысы, әрі саясаттанушы ғалымы А.Г.Авторханов (1908-1997) еңбектері. Ол Кеңес өкіметінің саясатымен келіспей, оның идеялық қарсыласы ретінде бұл елден кетіп, 1942 жылдан бастап қалған өмірін шетелдерде өткізді және коммунистік биліктің зорлықшыл саясатын әшкерелейтін бірқатар тарихи-саяси еңбектер жазды.

Ресейде кеңестік режимнен бас тартып, демократия жолына бағыт алған кезде А.Г.Авторхановтың компартия басшылары мен олардың саясатын айыптаған еңбектері қайта басылып тарала бастады. Автордың «Александр Уралов» деген бүркеншік атпен жазған еңбегі біздің зерттеу мәселемізге қатысты «Убийство чечено-ингушского народа: Народоубийство в СССР. М. СП «Вся Москва», 1991» атты еңбегінде ол И.В.Сталиннің күштеу шараларына негізделіп жасаған ұлт саясатын тұтас ұлттарды жою әрекеті деп айыптады.

Шешен-ингуштарды депортациялау тарихы КСРО ыдыраған соң ғана зерттеле бастады. Кеңестік өкімет тұсында шешен-ингуш халықтарының туған жерінен Қазақстан мен Қырғызстан республикаларына зорлықпен қоныс аударылуы кеңестік (ресейлік) және қазақстандық тарихнамада кейінгі 30 жыл шамасында біршама жақсы зерттелген мәселенің бірі.

XX ғасырдың соңына қарай Ресей Федерациясында сталиндік депортация тарихының шындығын көрсететін бірнеше құжаттар жинағы жарық көрді. Атап айтқанда - «История Сталинского Гулага. Конец 1920-х - первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-и томах. - Т.5», «Спецпереселенцы в СССР. - М., 2004», «Живая память: О жертвах сталинских репрессий. Грозный, 1991», «Белая книга. Из истории депортации чеченцев и ингушей (1944-1957 гг.). Воспоминания, архивные материалы, фотодокументы». – Грозный-Алма-Ата. 1991», «Репрессивные народы России: чеченцы и ингуши. Документы, факты, комментарий. М, 1994».

Ресейде П.Полянный «Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР. - М., 2001» және И.И. Алиевтің «Этнические репрессии. - М., 2008.» еңбектері арнайы шешен-ингуш халықтарын депортациялауға арналмаса да басқа да зорлықпен қоныс аударылған халықтар тарихы тақырыбы құрамында баяндалады.

Шешен Республикасының қазіргі тарихы мен халқының трагедиясы және қайта түлеуі туралы осы халықтың өкілдері болып табылатын Я.З. Ахмадов пен Э.Х. Хасмагоматовтың «История Чечни в XIX-XX веках. — М.: «Пульс», 2005» зерттеу еңбегі шешен халқының тарихын объективті зерделеу құндылығымен ерекшеленеді.

Ресейдің ұлтаралық қатынастар мәселесі бойынша танымал ғалымы Н.Ф. Бугай «История СССР» («К вопросу о депортации народов в 30-40-е годы» 1989 ж. N6) және «Вопросы истории» («Правда о депортации чеченских и ингушских народов» 1990 ж. N7.) журналдарында алғашқы болып 30-40 жылдардағы Кеңес Одағында халықтарды депортациялау процесінің қалай жүргені туралы мақалалар жариялады.

Қазақстан зерттеушілері де «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. - Алматы, 1998», «От депортации к интеграции. Документы и материалы, посвященные 60-летию депортации чеченцев и ингушей в Казахстан. - Алматы, 2004» «Из истории депортаций. Казахстан. 1939-1945. Сборник документов. Т.3. - Алматы: LEM, 2019» депортацияланған халықтар тарихына арналған бірнеше құжаттар жинағын шығарды.

Ғалым, қоғам қайраткері А.А. Гунашевтің «Чеченцы в Казахстане - Алматы, 2003» еңбегінде депортация уақытынан ХХІ ғасырдың басына дейінгі Қазақ еліндегі шешен халқының саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуы тарихымен және олардың тарихи Отанымен жан-жақты байланыстары сипатталады.

Танымал қазақ тарихшысы Ж.А. Ермакбаевтың «Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы.-Алма-Ата, 2009» монографиясы шешен-ингуш халықтарының депортациясы тарихы мен олардың Қазақстандағы өмірі туралы жан-жақты зерттеген, республикада тұратын осы халықтар өкілдерінің естеліктері топтастырылып, сараланған іргелі еңбек болып табылады. Ғылыми еңбекте ресей-шешен соғысының зардаптары туралы куәгерлердің естеліктері берілгенімен екі соғыс тақырыбы мәселесі айтылмаған.

Қазақстандық зерттеуші У.А. Амантаев ғылыми мақаласында (Амантаев, 2004: 4) депортацияланған халықтар тарихынан жаңа деректерді танытады.

Қазақ зерттеушісі Г.Е. Мамаеваның мақаласы (Мамаева, 2016: 101) қазақстандық ғалымдардың шешен-ингуш халықтарының депортациясы тақырыбын зерттеу тарихнамасын талдауға арналды.

Тарихи әділдік үшін айта кету парыз, осы мәселеге қатысты әлеуметтік желілерде (Википедия, «Азаттық» («Свобода») радиосы т.б.) осы кейбір деректер, естеліктер, фотосуреттер жариялануда. Мәселен 2019 жылы желтоқсанда «Азаттық» радиосы «Первая чеченская война. Четверть века назад был подписан указ о войне» деген фотосуреттер қысқаша түсініктермен топтамасы жарияланды.

2006 жылы жарық көрген «Чеченская Республика: конфронтация, стабильность, мир» кітабы осы республиканың соғыс және одан кейінгі ахуалын баяндағанымен, ресейлік биліктің жағымды саясатын баса көрсетуге бейімдігі байқалады.

Малашенко Алексей мен Тренин Дмитрийдің «Время юга. Россия в Чечне, Чечня в России. / Моск. Центр Карнеги. - М.: Гендальф, 2002» еңбегінде осы соғыстың себептері мен мақсаты және сипаты, салдары кең көлемде сарапталмаса да шынайылықпен пайымдалған.

Сонымен бірге Ресейдің ақпарат құралдарында жарық көрген М. Мамаевтың «Вайнахи: история продолжается // Местное время. - 1997. - 13 дек.» және М. Магомадовтың «Кто возместит нам потери? // Объединенная газета. - 2005. - № 14 (70). - 9 мая» сияқты шешен ұлты өкілдерінің газет мақалалары назар аудартады.

90-шы жылдардағы ресей-шешен соғысы тарихы, зардаптары туралы іргелі зерттеу еңбектері әлі жазылған жоқ. Ресей-шешен соғысын зерттеуге тыйым салынбаса да Шешен мен Ингуш республикалары Ресей Федерациясы құрамында қалғандықтан әзірше бұл мәселені терең зерттеулер жасау мүмкін емес сияқты. Дегенмен ақпарат құралдарында, әлеуметтік желіде жекелеген пікірлер, мақалалар кездеседі.

Шешен-Ингуш республикасы тарихына қысқаша шолу

Әлемдік тарих ғылымы мойындағандай 1917 жылы тарих сахнасына шығып 74 жыл өмір сүрген Кеңес өкіметі (1917-1991 жж.) құрылғаннан бастап өзінің көпұлтты халқын бағындырып ұстау үшін жүргізген қуғын-сүргін шараларымен белгілі болды. Кеңес Одағы құрамында болған, саны жағынан 1 млн адам шамасында ғана шешен халқы осы 74 жыл уақытта екі рет коммунистік билік тарапынан қуған-сүргінге ұшыратылды және осы қайғылы оқиғалар сол

кезде Кеңес Одағы құрамында формальді түрде одақтас республика (Қазақ КСР-і) саналған, ал 1991 жылдан тәуелсіз Қазақстан Республикасының саяси, әлеуметтік-экономикалық, рухани өміріне де әсерін тигізді.

Әлемдік география тұрғысынан алғанда қазіргі Шешен Республикасы Ресей Федерациясының құрамында, оның оңтүстік-шығысында орналасқан, жер көлемі жағынан Ресей территориясының 0,1 пайызын ғана құрайтын, 2020 жылғы «Ростат» мәліметі бойынша 1 млн 479 мың адам тұратын шағын автономиялы субъект.

Шешен Республикасының негізгі тұрғындары шешендер. Шешендер Ресейде, соның ішінде Ресей Федерациясының субъектілері болып табылатын Дағыстан Республикасында, Ставрополь өлкесінде, Қалмақ Республикасында, Солтүстік Осетия Республикасында және Қазақстан, Қырғызстан, Украина республикасында мекендейді. 2013 жылғы мәлімет бойынша шешендердің жалпы саны 1,5 млн адамды құрайды (Этносы, 2001: 280).

Шешен мен ингуш халықтары өздерінің атамекені - Солтүстік Кавказды біздің заманымызға дейінгі 2-ші мыңжылдықтардан бері мекендейді. Ал, Ресей империясы XVI ғасырдан бастап Кавказды күшпен өзіне қосып алу саясатын жүргізіп, тау халықтары оған қарсы үзіліссіз қарулы қарсылық танытқандықтан тек XIX ғасырда ғана аяқтады (1, 995-996). (Советская историческая энциклопедия. Т 15. Москва: Издательство «Советская энциклопедия». 1974. 1066 с.)

Ресей империясында 1917 жылы революция болып, патша өкіметі құлағанда Солтүстік Кавказдың тау халықтары өздерінің тәуелсіздіктерін жариялап, Ресей құрамынан шығып Солтүстіккавказ еркін республикасын (1918-1920 жж.) құрғанымен Ресейдің В.И. Ленин бастаған коммунистік билігі бұл мемлекеттік бірлестікті күшпен жойып қайта қосып алды. Кейін әр жылдары РСФСР құрамында ұлттық округ, автономиялы облыс дәрежесін иеленіп вайнахтар 1934 жылы Шешен-Ингуш Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы (ЧИАССР) болып қалыптасып Кеңес Одағы ыдырағанға (1944-1956 жылдарды есептемегенде-авторлар) дейін осылай аталды (Советская историческая энциклопедия, 1974: 131).

Чеченцы и ингуши имеют общее происхождение и схожие языки и культуру: но в силу исторически сложившихся обстоятельств сформировались как отдельные народы, четко осознающие, однако, свое единство и помимо национальных самоназваний-нохчи (чеченцы) и гал-гаш (ингуши), имеют также общее название – вайнахи, что в переводе означает «наши люди». Вайнахи - самая многочисленная группа горского населения Северного Кавказа, а чеченцы самый многочисленный северокавказский народ (Тасмагамбетов, 2009: 231).

Шешен-ингуш халықтарын Қазақстанға зорлықпен көшіру және олардың Қазақ еліндегі өмірі

Шешен Республикасы мен Қазақ Республиксы арасындағы және шешендер мен қазақстандықтар арасындағы көп жақты байланыстар тарихы XX ғасырдың 40 жылдарынан бастау алады. Екі халықтың, республиканың арасында тікелей қатынастардың қалыптасуына сталиндік репрессиялық саясаттың зардабы себеп болды.

КСРО Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің (ГКО) шешен-ингуш және кейбір Солтүстік Кавказ халықтары неміс-фашистерімен ауыз жаласып сатқындыққа ұмтылды деген жаламен 1944 жылғы 31 қаңтардағы шешен-ингуштарды Қазақстан мен Қырғызстанға көшіру туралы Қаулысын орындау мақсатында Ішкі Істер Халық Комиссариаты (НКВД) 21 ақпанда N00193 бұйрығын шығарды және ол 23 ақпанда жүзеге асырылды (Дьяченко, 2013: 115).

1944 жылы ұлттық мемлекеттілігінен (Шешен-Ингуш АКСР-і жойылып, орнына Грозный облысы құрылды-авт.) және атамекендерінен айрылған, күшпен жер аударылған шешен-ингуш халықтарының тағдыры 13 жыл бойы Қазақстан және Қырғызстанның қоғамдық-саяси өмірімен байланысты дамыды. Арнайы қоныстанғандар (спецпереселенцы) деңгейінде болған шешен-ингуштар алғашқы жылдары Қазақстанда қатты қиыншылықта өмір сүрді. НКВД-

нің үнемі бақылауында ғұмыр кешті. Тұрғылықты жерлерінен аттап шығуға тыйым салынды. Балалары қазақ тілін білмегендіктен кеңес Одағындағы ортақ тілді-орыс мектептерінде оқуға мәжбүр болды. Бірақ отбасыларында және өз араларында ана тілінде сөйлеуді қатаң ұстанды. Жасы үлкендері діни ғұрыптарды сақтап, балаларына үйретіп отырды. Жастарына халқының өткен тарихы, ұлттық қайраткерлері туралы білетіндерін айтып отырды. Шешен-ингуштар өздерінің ұйымшылдығымен, ислам дінінің қағидаларын, ұлттық қадір-қасиеттерін берік сақтауы, үлкендерді, дін иелерін сыйлауы, құрметтеуі арқылы барлық қиындықтарға төзіп жеңе білді. Атамекендеріне деген сағыныштарын сақтап, қайта оралатындығына сенді (Ермекбаев, 2009: 17).

Сонымен қатар шешен-ингуштардың Қазақстанда одан әрі азып-тозбай сақталып, өсіп-өніп басым бөлігінің аман-есен отанына оралуына (яғни, репатриациялануына) қазақ халқының кеңпейіл достық қасиеті, бауырмалдығы, имандылығы әсерін тигізді. Бұл шешен-ингуш халқы өкілдерінің естеліктерінен айқын байқалады. Арнайы көшірілгенді (яғни, депортацияланған-авторлар) орналасқан жерлері аумағанынан шығуға қатаң тыйым салынды, НКВД коммандатурасы адамдары қатаң бақылауда ұстады, оны бұзғандарды қашқын деп айыптап қатаң (10-25 жылға сотталатын) жазалады (Из истории депортации, 2019: 559).

Тіпті өлген адамды мұсылман зираты шешендер қоныстанған село шекарасынан тыс жерде болса апарып жерлеуге де тыйым салынды. Мына естелік соның бір айғағы. Шешендер қоныстанған село мен қазақ ауылы шекарасы өзен арқылы бөлінген екен. Бірде шешен ауылында бір адам қайтыс болып, шешендер жерлеуге өзен жағасына келіп қазақтармен айғайлап сөйлесіп келіседі. Сөйтіп мәйіт салынған табытты 8 шешен азаматы өзеннің ортасына дейін иықтарына салып көтеріп апарады да, арғы беттен 8 қазақ азаматы өзен ортасына дейін келіп табытты қабылдап алып қазақ зиратына апарып жерлейді. Шешен және қазақ әйелдері дауыс салып жоқтау айтады. Шешендер мұсылман болғандықтан тұрған қоныстарындағы христиан зиратына жерлеуге болмайтын еді. Міне мұсылман қазақтар қайғылы сәтте осылай бір діндегі мұсылман бауырларына рухани қолдау көрсеткен (chechenews.com)

40-50 жылдары туған шешен балалары құжаттарында Қазақ КСР-нің азаматтары болып жазылды. Мысалы, Шешенстан Республикасының тұңғыш президенті болған Ахмат хаджи Кадыров Қарағанды облысында дүниеге келген болатын.

1957 шешен-ингуштар жапай еліне орала бастаған кезде, сол кезде Қазақ КСР-і премьер-министрінің орынбасары қызметіндегі Д.А. Қонаев Алматыдағы теміржол вокзалына барып, оларды Қазақстанда қалып еңбек етуге үгіттеп, бірқатар жанұяларды республикада қалуға көндірген екен (5. Ермекб. 265-266 с.). Вайнах халқы Д.А. Қонаевтың Қазақстанды басқарған кезіндегі (1960-1962 және 1964-1986 жж. - авторлар) депортацияға ұшыраған халықтарға деген жанашырлық, қамқорлығын көргендіктен Шешенстан мен Ингушетияда қазақтың осы көрнекті мемлекет қайраткеріне арнап көшелер атын берді (Ермекбаев, 2009: 271).

Қазақ интеллигенциясы өкілдері шешен халқының қасіретті тағдырына үн қатып, рухани қолдау танытты. Қазақ ақыны Рафаэль Ниязбековтың шешен халқының ерлікке толы азаттық күресін жырлаған «Шешендер» атты дастаны орыс тіліне аударылып 8 мың данамен Шешенстан Республикасында таратылып, шешен халқы, басшылары риза болып ақынды еліне шақырып Шешенстан президенті республиканың жоғары наградасы - «Ұлт намысы» орденімен марапаттады (Аманжол, 2013: 5).

1995 жылы 23 қаңтарда Қазақстан Республикасындағы «Вайнах» шешен-ингуш қоғамдық орталығы зардап шегіп жатқан Шешенстан Республикасы халқына 300 тонна гуманитарлық көмекті жеткізуге көмектесуді өтініп Қазақстан Республикасының сол кездегі вице-президенті Ерік Асанбаевтың атына хат жолдады (Қ-5Н; Т-1; Іс-5119).

Қазақстандық тарихшылардың соңғы деректеріне қарағанда 1937-1945 жылдары сталиндік депортация салдарынан республика аумағына 1946 жылдың 1 қазандағы дерегі бойынша 890 698 мың адам жайғастырылған (Қазақстан тарихы, 2010: 512). Осы депортацияланған халықтың жартысына жуығын Солтүстік Кавказ халықтары құрады.

1939-1945 жылдардағы Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Кеңес өкіметі фашистік Германия пайдасына қызмет еткісі келген опасыздар қатарына жатқызып шешен, ингуш, қарашай, балқар және т.б. тау халықтарын 1944 жылы күшпен Қазақстан мен Орталық Азияға қоныс аударды (Из истории депортации, 2019: 329).

1944 жылы 21 наурыздағы КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының (ІХК-НКВД) бөлім басшысы М.В. Кузнецовтың КСРО ІХК-ның орынбасары В.В. Чернышевқа жолдаған құпия баянхатында 1944 жылғы 21 наурыздағы мәлімет бойынша 147 эшелонмен 405 941 шешен-ингуштар жеткізіліп, Қазақстанның 12 облысына бөлініп жіберілгенін мәлімдейді. Сонымен қатар теміржолмен тасымал кезінде 1361 адамның өлгені және 1070 адамның ауруханаға түскені де көрсетілген (Из истории депортации, 2019: 334).

Қазіргі шешен ғалымдары Кеңес өкіметінің бұл депортациясын шешен халқын жою мақсатында жасалған геноцид деп сипаттауда. Бұл тұжырым 2006 және 2007 жылдарда Грозный қаласында өткізілген республикалық ғылыми-практикалық конференциялар барысында жасалды (Грозный, 2006: 191; Грозный, 2007: 274).

1991 жылы 26 сәуірде халықтың талап етуімен Ресей Федерациясы (ол кезде РСФСР деп аталатын-авторлар) репрессияланған халықтарды ақтау туралы заң қабылдаған болатын. Кейін В.В. Путин басқарған Ресей билігі де шешен халқына жасалған бұл зұлымдықты мойындауға мәжбүр болды.

Ресей Федерациясының Президенті В.В. Путин 2005 жылы 12 желтоқсанда Шешен Республикасы парламентінде сөйлеген сөзінде: «...В ходе истории чеченский народ очень много страдал, особенно за десятилетия советской власти. ... В вагонах для скота жители Чечни были депортированы в Сибирь и казахстанские степи» деп мойындады (Белов, 2005: 13).

Шешен Республикасының тарихшы ғалымдары Я.З. Ахмадов пен Э.Х. Хасмагоматовтың деректеріне қарағанда шешендер мен ингуштардың отанына қайта оралуы (репатриациялануы) үш жылға (1957-1960 жж.) созылғаны және Кеңес өкіметінің нұсқауымен ол жерге көшіп келіп орнығып қалған басқа ұлт өкілдерінің наразылығын туғызып қақтығыстар болған. Авторлар атамекендеріне орнығу үшін шешен-ингуштар олардан үйлерді сатып алу немесе қорқытып-үркіту арқылы алғандығын әділ, ашық жазады. Дегенмен 1961 жылға қарай қайта оралған шешендер мен ингуштардың 41 пайызы ғана үй-жайларға ие болғанын келтіреді (Ахмадов, 2005: 996). Тарихи құжаттар Шешен-Ингуш Республикасының қалпына келтіру процесі 1962 жылы аяқталғанын көрсетеді (Инуркаева, 2016: 452).

Бірінші ресей-шешен соғысы (1994-1996 жж.) кезіндегі Қазақстанның гуманитарлық көмегі

XX ғасырдың 90-шы жылдары Ресей билігі тарапынан шешен халқына қарсы зұлымдық әрекеттер тағы жасалды. 1994 жылы Кремль «мемлекеттің тұтастығын қамтамасыз ету», «сепаратистік әрекеттерді болдырмау» мақсатында деген желеумен Чечен Республикасының Ресейден бөліну әрекетіне жол бермеу мақсатында соғыс бастады. Ресей ақпарат құралдары алғашқыда бұл соғысты «Шешенстанда конституциялық тәртіпті қалпына келтіру операциясы», «Шешенстандағы кикілжің» (конфликт), «Бірінші Шешен компаниясы» деп сипаттады (Raymond, 1998: 25). Ал шын мәнінде бұл шешен халқына қарсы жүргізілген ашық соғыс болды.

Б.Н. Ельцин басқарған Ресей өкіметі 1993 жылы қабылдаған Конституциясының Кіріспе бөлімінде (преамбула) мемлекет адам құқығы мен бостандығын, азаматтық бейбіт өмір мен

келісімді сақтайтынын, халықтардың теңдігі мен өзін-өзі басқаруы қағидатын ұстанатынын салтанатты түрде мәлімдегенімен (Конституция РФ, 1993: 55).

Шешен Республикасымен арадағы мәселені бейбіт жолмен емес қаруға сүйеніп соғыс жолымен шешуге барды.

Сол кездегі Ресейдің Қорғаныс министрі Павел Грачевтің бір ғана парашютті-десант полкінің күшімен екі сағатта басып алуға болады деген ойы іске аспай, бірінші ресей-шешен соғысы екі жылға (1994-1996 жж.) созылды. Бірінші ресей-шешен соғысы салдарынан бұл республикадағы мыңдаған бейбіт халық, қарт адамдар, бала-шағалар қаза тауып, мүгедек болып, он мыңдаған адамдар сырт жерлерге ауып, босқындарға айналды.

Халықаралық қауымдастық негізінен ресей-шешен соғысын айыптағанымен, көпшілігі бұл Ресей мемлекетінің ішкі ісі ретінде қарады. Ал, тәуелсіздіктеріне жаңа қол жеткізіп жатқан посткеңестік республикалар Ресеймен арадағы қатынасты шиеленістіруге барудан қауіптеніп, оның агрессиялық әрекетін оның «ішкі проблемасы» ретінде қабылдады. Сондай-ақ соңғы жылдары Қазақстанға 10 мыңнан аса адам Ресейдің Солтүстік Кавказ аймағынан көшіп келген. Бұл адамдар Қазақстан азаматтары болмаса да, біздің елде тұрып және жұмыс жасауда-деп Н.Назарбаев мәлімдеген болатын.

Көршілес Ингушетия Республикасындағы босқындар лагерлерін паналаған 300-ге жуық шешен отбасы Назарбаевқа баспана беру туралы өтінішпен хат жолдады. Хатта «Шешен халқы Қазақстанды екінші Отаны ретінде қарастырады» делінген.

Шешен халқының соғыстан шеккен зардаптары туралы

Ресей-шешен соғысында Шешен Республикасы тарапынан қанша адам қаза тапқаны, хабарсыз кеткені, босқынға айналғаны, соғыстың зардабынан шетелдерде қаншасы қалғаны және қайтып оралғаны туралы нақты деректер табу қиын.

Екі ресей-шешен соғыстары кезіндегі шешендер жағынан адам шығыны туралы мәліметтердің Шешенстан мен Ресей деректері арасында қабыспайтын тұстары бар. 1994-2000 жылдарда Шешен Республикасындағы халық санының кемігені туралы (Ибрагимов, 2014: 17) төмендегідей деректерді көруге болады.

Жылдар	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Адам саны	1.307 071	1.227 980	1.224 986	1.174 877	1.166 896	1.159 839	1.110 237	996 427

Кестеден көргеніміздей Шешенстанда бірінші соғыстан кейін (1994-1996 жж.) 80 мыңдай, ал екінші соғыста (1999-2000 жж.) 49 мыңдай адамға кеміген. Ал, 1994 жылмен 2001 жылды салыстырған 7 жыл ішінде Шешенстан тұрғындары 300 мың адамға кемігені байқалады. Бұл цифрлар екі ресей-шешен соғыстары зардабының әсерін көрсетіп тұр деуге негіз береді.

«Карнеги қоры» сарапшыларының пайымдауынша Шешенстан астанасы Грозный қаласын Ресей әскері Екінші дүниежүзілік соғыс (1939-1945 жж.) кезіндегі неміс-фашистердің Сталинград қаласын ұшақтармен бомбалап, артиллериядан аяусыз атқылап жермен-жексен еткендей қылған соң тұрғындары түгелге жуық босқынға айналды деп сипаттайды (Малашенко, 2002: 7).

Ресей билігінің Шешенстанға қарсы жүргізген соғысын кейбір әлеуметтік зерттеу нәтижелеріне қарағанда мемлекет халқының басым бөлігі қолдағаны байқалады. Ресейлік психолог ғалымның әлеуметтік сауалнама қорытындысы бойынша келтірген мына дерегі бұл пікірімізді нығайта түседі. «Россия әлемдік кеңістікте беделді болуы үшін алдымен не істеуі керек?» сауалға жауап берген ресейліктердің 1998 жылы 69 пайызы, 2000 жылы 75 пайызы «демократиядан гөрі тәртіп маңыздырақ» деп жауап берген екен (Смирнов, 2011: 165). Ал Ресейдің шешендерге қарсы соғыс ашқандағы мақсаты-осы автономияда «тәртіп орнатып, демократияны орнықтыру» еді.

Осы екі соғыстың ауыр зардаптарын, екі жақтан да қайғы қасірет шеккен адамдарды көрген журналист Валерий Панюшкиннің саясаткерлер ойынының құрбаны болғандары туралы жазғандары ресей саясаткерлері мен олардың осы әрекеттерін қолдағандарды айыптау тәрізді көрінеді. «Я непонимаю, как могло случиться, что 150 млн человек населения России оправдывают как-то для себя ежедневное нарушение всех мыслимых человеческих и божеских законов. Я не понимаю, почему война не кажется всем гражданам России невыносимой» (Панюшкин, 2004: 69).

Мамандардың есептеуінше, 30 мыңнан 40 мыңға дейін шешен бейбіт тұрғындары қаза тапты. Жүздеген мың адам жараланды; 270 мыңнан астам адам Көрші Ингушетия мен Дағыстанға қашып кетті; 100 мыңға жуық шешендер Еуропаға кетті. Бүгінгі таңда саяси тұрақталып, жер аударылған адамдардың жаппай қайтып жатқанымен де, ол шешен азаматтарының негізгі құқықтарын қорғай алмады. (Hughes, 2001: 11).

Бейбіт, мәміле жолын таба алмағандықтан болған екі ресей-шешен соғысы Ресей мемлекетінің шеңберінен шығып, халықаралық қатынастарға да әсерін тигізіп, Солтүстік Кавказ өңірінде исламдық радикалды топтардың сепаратизмі мен террорлық әрекеттерді тудырғаны әлемге мәлім. Екінші ресей-шешен соғысын «контртеррористік операция» деп сипаттаған Ресей билігі Шешенстанды «тыныштандыру» үшін жіберген әскерін 2009 жылға дейін ұстауға мәжбүр болды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы дерегіне қарағанда ресей-шешен соғысы салдарынан Қазақстандағы шешен этносы саны едәуір өскен. Война в Чечне 1990-е гг. привела к увеличению чеченского этноса Казахстана. (Этносы, 2001: 280).

Қазақстан 1991 жылы 16 жылы желтоқсанда тәуелсіздік алған соң республикада тұратын өзге этнос өкілдерінің еркін дамуына, тілі-мен мәдениетін, тарихын білуге, дамытуға кепілдік сақталатынын жариялаған болатын. Соған орай аз этнос өкілдері қоғамдық негізде өздерінің ұлттық-мәдени орталықтарын құрған болатын. Солардың бірі бастауын 1989 жылдан алатын – «Вайнах» шешен-ингуш орталығы болды (Тасмағамбетов, 2009: 131).

90-шы жылдардағы екі ресей-шешен соғысы кезінде шешендердің едәуір бөлігі Қазақстанға қайта келіп паналады. Бұған тәуелсіз Қазақстанның этносаралық келісім мен ынтымақ қағидаларына негізделген ұлт саясаты, заңның үстемдігі мен белсенді интеграциялық саясаты да ықпал етті. Кеңестік кезеңде және Қазақстан тәуелсіз ел ретінде өмір сүрген жылдары (1991-2021 жж.) шешен-ингуш диаспорасының өз елдерімен қарым-қатынастарына ешқандай кедергі, шектеулер қойылған жоқ.

Қазақстан Республикасында аз санды ұлттарды мемлекетті нығайту ісіне тартудың тиімді механизмі 1995 жылы құрылған Қазақстан халқы Ассамблеясы болып табылады. Президент қалыптастыратын бұл конституциялық органға республикадағы негізгі этнос өкілдері мүше болып Президент парламент Мәжілісіне Ассамблеяның 9 мүшесін, яғни диаспора өкілдерін депутат етіп ұсынады (Конституция, 1995: 47) сөйтіп олар заң шығару қызметіне қатысады. Осылайша республика парламенті қабылдайтын заңдар ұлт саясатының этносаралық келісім мен толеранттылық ұстанымдарына қаншалықты сәйкестігі қосымша сараптаудан өтеді. Сонымен бірге «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 20 қазандағы N70-IV Заңы да Ассамблея қызметін нақтылаған.

XX ғасырдағы екі орыс-шешен соғысы зардабынан жаппай қоныс аударуы нәтижесінде Қазақстандағы шешендер мен ингуштар саны едәуір көбейді. Бұл Қазақстан Республикасында тұратын шешен диаспорасы өкілдерінің естеліктерінен де байқалады. Шымкент қаласында тұратын Мутиев Асхаб (1933 ж. туған) 1992-1994 жылдары Грозный қаласында жүргізуші болып еңбек етіп жүргенде соғыс басталып Қазақстанға көшкенін айтады (18,441). Баталов Лечи

(1966 ж. туған) соғыс басталғанда жанұясын Қазақстанға көшіргенін еске алады (Ермекбаев, 2009: 442). Адамов Абдул Насир (1967 ж. туған) соғыс кезінде 7 інісі мен 10 қарындасын Қарағандыға көшіріп әкелгенін айтады (Ермекбаев, 2009: 444).

Қазақстанның Орал қаласында тұратын, шешен диаспорасының жетекшісі Данелбек Саратовтың (1950 ж. туған) мәліметі бойынша бірінші орыс-шешен соғысы кезінде бір ғана Батыс Қазақстан облысына 1200 шешен босқыны келген. Облыстағы шешен диаспорасы оларға азық-түлікпен, құжаттар алуына көмектескен. Соғыс тоқтаған соң 80 пайызы қайта оралған еліне (Ермекбаев, 2009: 445). Бір облыс көлемінде болса да босқын болып келген шешендердің 20 пайызы Қазақстанда қалғаны байқалып тұр.

Басқа статистикалық деректер де екі соғыс кезінде республикада шешен диаспорасы саны өскенін көрсетеді. 1999 жылы Қазақстанда 31 799 шешен, соның ішінде Ақмола облысында 3 149 шешен мекендесе, 2008 жылы осы облыстағы шешендер саны - 3560-қа жеткен (3,132). Көріп тұрғанымыздай бір ғана Ақмола облысындағы шешендер санының 400-де адамға көбеюі Шешен Республикасынан келген босқындар есебінен екені белгілі.

Қазақстан үкіметінің гуманитарлық көмегі

Шешен халқының басына түскен ауыр жағдай посткеңестік республикалар халықтарында аяушылық, бауырмалдық, адамгершілік сезімін тудырды. Солардың қатарында Қазақстан Республикасындағы шешен диаспорасы арасында қандастарына деген бауырмалдық сезіммен гуманитарлық акция бастауға негіз болды.

«Вайнах» шешен-ингуш орталығы Қазақстанды мекендейтін шешен-ингуш диаспорасы арасынан соғыс зардабын шегіп жатқан бауырларына гуманитарлық көмек ұйымдастыруды қолға алды. Алматы облысында Ваха Ахматов деген азамат ұйымдастырып 40 тонна азық-түлік, Ақмола облысында Башир Солсанов және Магомед Мурзаев бастап 200 тонна ұн, Шымкент облысы Қазығұрт ауданының Ленин селосы тұрғындары 10 тонна ұн, Ақтөбе облысында Хасан деген азаматтың бастамасымен 40 тонна ұн, Шығыс Қазақстан облысында Али Аубакиров бастап 40 тонна ұн, Қостанай облысында Ахмад Саидов - 20 тонна ұн, Талдықорған облысы тұрғындары 30 тонна ұн, Торғай облысында Селим Зайнуллаев бастап 20 тонна ұн жинаған (Қ-5Н; Т-1; Іс-5119).

Шешен-ингуш диаспорасы мен Қазақстан халқынан жиналған гуманитарлық көмекті Шешенстанға жеткізуге көмектесуді өтініп шешен-ингуш ұйымы Қазақстан Республикасының вице-президенті Е.М. Асанбаевтың атына хат жолдады. Хатты «Вайнах» орталығы атынан төрайымы Марият Джамалаева жеткізді (Қ-5Н; Т-1; Іс-5119).

Қазақстан билігі өтінішті қолдағанымен бұл гуманитарлық көмекті Шешенстанға жеткізу оңай болмады. Өйткені Қазақстан Республикасының Чечен Республикасымен тікелей шекарасы жоқ болатын, Мыңдаған шақырым қашықтықта орналасқан екі республика арасында тәуелсіз Әзірбайжан Республикасы мен Ресей Федерациясының бірнеше автономиялы субъектілері орналасқан болатын. Қазақстаннан жиналаған 500 тонна ізгілік көмекті (азық-түлік, киім-кешек, дәрі-дәрмек т.б.) ұшақтармен жөнелту тым қымбатқа түсетін болды. Кеңес Одағы ыдыраған соң тәуелсіздік алған тәуелсіз Қазақстанның ол кездегі экономикалық жағдайы өте қиын болатын.

Гуманитарлық жүкті Ресей теміржолы арқылы босқындар шоғырланған Назрань қаласына жеткізудің екі нұсқасы – Ақсарай-Назрань жолы 17 млн рубль, Озики-Назрань жолы 31 млн Ресей рублыне бағалады.

Сол кездегі ҚР Үкіметінің басшысы Әкежан Қажыгелдин Қазақстан Республикасының Төтенше жағдайлар жөніндегі Мемлекеттік комиссиясына жүкті жөнелту, тиеу орындарын анықтау, Ресей жағымен ізгілік көмегі жүктерін қабылдайтын орынды келісу, көмек жүк-

терін алып барушылар мен қоғамдық ұйымдардың өкілдерін жіберу жөніндегі жұмыстарды үйлестіру тапсырды. (кейін Қазақстан құқық қорғау органдары оны қылмыскер деп тауып 10 жылға соттау туралы шешім шығарды-авт.) Сонымен қатар Қазақстан теміржолында ізгілік көмек жүгін тасымалдауда кеден баж салығын алмауға пәрмен берді (Қ-5Н; Т-1; Іс-5119).

Гуманитарлық көмекті Ресей темір жолы арқылы жөнелту оңай болмады, 1995 жылы 26 шілдедегі хатында Ресей Федерациясы Төтенше жағдайлар министрінің бірінші орынбасары Қазақстан шекарасынан теміржолмен Шешенстанға дейін жеткізуден бас тартатынын жеткізді (9,6). (Қ-5Н; Т-1; Іс-5119).

Қаржылық, кедендік қиындықтарға қарамастан Қазақстан билігі шешен халқына гуманитарлық жүкті жеткізуді жүзеге асырды. Қазақстан Үкіметі Шешенстанға жеткізуді негізінен теміржол транспорты арқылы жеткізді (Қ-5Н; Т-1; Іс-5119).

Қазақстан үкіметі қаржысына Грозный қаласында 60 пәтерлі тұрғын үй салынып соғыстан зардап шеккен, табысы аз, жетім-жесір отбасыларға берілді.

Қазіргі күнге дейін кезінде атамекендеріне оралған шешендер Қазақстанға сапарлап келгенде ата-бабалары, әке-шешелері, туысқандары жерленген мұсылман зираттарына барып, аруақтарға құран бағыштап, рухтарына тағзым етеді.

2004 жылы қазақ жерінде Қазақстан халқы Ассамблеясы, «Нұр» халықаралық гуманитарлық көмек қоры, республиканың ғылыми қауымы, қоғам және мемлекет қайраткерлері шешен халқының өміріндегі трагедиялы оқиға - 1944 жылы Шешен-Ингуш Республикасынан Қазақстанға күшпен жер аударылуының 60 жылдығын еске алып, аза тұтып, ғылыми жиын өткізіп осы оқиғаның себеп-салдарын, сабақтарын талдап, сол оқиғаның көзі тірі куәгерлерінің естеліктерін тыңдады (Грибанова, Гунашев, 2004: 63).

«Долгие годы наши народы связывают теплые братские отношения. Экономические, культурные, гуманитарные связи, достигнутые между нашими республиками развиваются в положительном и взаимовыгодном ключе. Наши народы всегда отличались взаимоуважением, взаимовыручкой и по-настоящему добрым отношением друг к другу» - деп бағалайды Шешен Республикасының қазіргі президенті Рамзан Кадыров (expertonline.kz/a6361/).

1944-1957 жылдары Қазақстанға депортацияланып, осы өңірде ғұмыр кешкен, осында туып балалық-жастық шағын өткізген, қазақ халқының кең пейілін, қамқорлығын көрген көптеген шешен-ингуштар Қазақстанды екінші Отаны санайды, қазақ халқына әрқашан зор ризалықпен, құрметпен қарайды.

Соның бір мысалы-Ингуш Республикасының тұңғыш Президенті, 1979-1989 жылдарда кеңес-ауған соғысында ерлік көрсетіп Кеңес Одағының Батыры атағын алған, генерал Руслан Аушевтің 2017 жылы Қазақстанға, нақты айтқанда қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының «Самалкөл» (бұрынғы Көкшетау облысының «Володарское» селосы-авт.) селосына келіп, туған жеріне, жерлестеріне тағзым етіп, жан-тебіренерлік сөздер айтып, облыс әкімі, ұлты қазақ Құмар Ақсақаловтың өзін жылатқаны ерекше есте сақталды:

« ...– Родные мои, я родился здесь, в Кокчетавской области, в этом вот живописном селе, в этом доме, – начал свою речь перед земляками Руслан Аушев. – Сюда в 1944 году депортировали моих родителей, как и многих ингушей. В те тяжелейшие годы братский казахский народ подставил нам свое плечо. В то время казахи сами еле-еле сводили концы с концами, но не бросили нас на произвол судьбы, а помогли выжить. Мы это не забудем никогда. Детям, внукам и правнукам своим уже передали, что значит для нас Казахстан. И многим-многим поколениям передадим ценность нашей дружбы. Для нас, ингушей, Казахстан стал родиной, желанным домом! Когда моя старшая дочь выходила замуж за казахстанца, то сестра сказала: «Лейла,

раныше нас туда депортировали, а сейчас мы едем туда жить!» – деп еске алды ингуш халқының өкілі Руслан Аушев (Северный, 2017: 9). Как Герой СССР довел до слез акима Аксакалова.

Сталиндік тоталитарлық жүйе кезінде Қазақстан халқының бір бөлігі де репрессияға, қуғын-сүргінге ұшырады (Ермекбаев, 2009: 411-433). Сондықтан Қазақстанның сол кездегі президенті Н.Назарбаевтың жарлығымен 1997 жылды «Жалпыұлттық татулық пен қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» деп жариялады (Қазақстан тарихы, 2010: 658). Қазақстанда 31 мамырда-саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні ретінде жыл сайын ресми түрде барлық өңірде жазықсыз жазаланғандарды еске алу митингісі өткізіледі. Осы шара кезінде міндетті түрде Қазақстан жеріне зорлықпен көшірілген халықтар тағдыры да еске алынады. Қазақстан музейлерінде осы күнге орайластырып саяси қуғын-сүргін тақырыбында көрме жобалары ұйымдастырылады.

Қорытынды

XX ғасырдың 40 жылдарындағы Кеңес өкіметін басқарған коммунистік биліктің шешен-ингуш халқына жасаған этноцид саясаты, соның салдарынан бұл халықтардың бір бөлігінің Қазақстан Республикасында тұрақтап қалуы және 90-шы жылдары шешен халқының Ресейден бөлініп шығу әрекетіне қарсы жүргізген соғысы тек Кеңес Одағының ғана емес әлем тарихының бір қасіретті оқиғасы ретінде тарихта қалды. Кейбір сарапшылардың пікірінше В.В. Путин басқарған Ресей билігі қанша соғыс жүргізсе де Шешен Республикасын бас идіре алмады. Оған дәлел бұл республиканың Ресей құрамында болса да ерекше статуста тұратындығы және Президенті Рамзан Кадыровтың Ресейдің ешбір аймақ (регион) басшысына берілмеген құзіретке иелігінен байқалады (Малашенко, 2019: 5).

Бірақ қазіргі Ресей билігі Шешенстан халқына қаншама материалдық көмек беріп, қиратылған Грозный қаласын қалпына келтіріп, тұрақтылықты қалпына келтіруге ұмтылғанымен, шешен халқының тарихи жадынан бұл қасіретті оқиғаларды өшіре алмайды.

Бұл оқиғалар тағдырдың жазуымен Қазақ мемлекеті мен халқына да әсерін тигізді. Қазақстанға зорлықпен көшірілген шешен-ингуштардың белгілі бір бөлігі Қазақстанда тұрақтап қалды және жергілікті халықпен тіл табысып, достасып, Қазақ елін өздерінің «екінші отаны» деп қабылдады. Қазақ республиканың саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуына өзіндік үлесін қосуда. 90-шы жылдардағы ресей-шешен соғысы кезінде қазақ еліндегі шешен-ингуш диаспорасы және Қазақстан халқы соғыстан зардап шеккен, босқынға айналған халыққа гуманитарлық көмек көрсетіп, рухани демеушілік жасады. Шешен босқындарының белгілі бір бөлігі тағы да осы республикада пана тапты. Ресей мемлекеті басшыларының тұтас бір ұлтқа қарсы жасаған зұлымдығы, қырғыны, ол ұлттың тартқан қасіреті ешқашан ұмытылмайды, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Шешен және ингуш ұлттарының санасында сақталатын бұл қасіретті оқиғалар Ресей Федерациясында, соның ішінде Солтүстік Кавказ өңірінде кез келген уақытта этносаралық қақтығыс ошағының туындауына әсер етуі мүмкін. Кеңес өкіметінің XX ғасырдағы шешен-ингуш халықтарын зорлықпен туған жерлерінен көшіріп, автономиялы республикасын жоюы және осы саясаттың жалғасы іспетті - 90-шы жылдарда шешен халқына қарсы қазіргі Ресей билігінің соғыс жүргізуі осындай қасіретті тарихи оқиғаларға енді жол бермеуге және адамзатты осындай қателіктерден сабақ алуға үндейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Советская историческая энциклопедия. Т 15. Москва: Издательство «Советская энциклопедия». 1974. – 1066 с.
2. Амантаев У. А. История политических репрессий в Казахстане в документах архивов // Памяти жертв политических репрессий: материалы науч.-практ. конф. - Караганда, 2004. – С.4.

3. Мамаева Г.Е. Тема депортации чеченцев и ингушского народа на территорию Казахстана в современной казахстанской историографии. // Известия Алтайского государственного университета. (г. Барнаул РФ). – N4 (92). – 2016. – стр. 101-104.
4. Этноты Казахстана [Текст]: историко-демографический справочник / А. Н. Алексеев Н. В. Алексеев М. К. Козыбаев Ю. И. Романов; Ассамблея народов Казахстана. – Астана: Елорда, 2001. – 166 с.
5. Этноты Акмолинского Приишимья: история и современность. – Астана: Управление внутренней политики Акмата г. Астаны. И.Н. Тасмагамбетов. – 280 с.
6. Дьяченко Л.Н. Депортация народов Северного Кавказа в годы Великой Отечественной войны. // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. №1 2013. – Стр.115-123
7. Ермекебаев Ж. А. Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы. – Алма-Ата: «Дайк-Пресс», 2009. – 508 с.
8. Из истории депортаций Казахстан. 1939-1945. Сборник документов. Т.3. – Алматы: LEM, 2019. – 708 с.
9. Казахско-чеченская братство во время депортации. Кіру тәртібі: <http://chechenews.com/> Кірген уақыты: 10.01.2021)
10. Қорғанбек Аманжол. Қазақтың ақыны, шешеннің батыры. // Егемен Қазақстан. 2013 жыл 13 наурыз.
11. Қазақстан Республикасы Президенті мұрағаты Қ-5Н; Т-1; Іс-5119. пп (парақтар). 1; 4; 2; 24; 25; 29; .
12. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. -752 бет.
13. Материалы научно-практической конференции 18 февраля 2006 года. г. Грозный: ГУП «ИПК «Грознен. рабочий», 2006. - 191 с.; 2. Восстановление Чечено-Ингушской АССР - решающий фактор реабилитации чечено-ингушского народа. Материалы Республиканской научно-практической конференции. г. Грозный: ГУП «ИПК «Грознен. рабочий», 25 января 2007 года. – 274 с.
14. Белов С. Вчера президент Путин открыл первое заседание парламента Чечни. // Российская газета, 13 декабря 2005 года.
15. Ахмадов Я.З., Хасмагоматов Э.Х. История Чечни в XIX-XX веках. – Москва: «Пулс», 2005. – С.996.
16. Восстановление Чечено-Ингушской АССР (1957-1962). Сборник документов и материалов. – Т.2. Кн.1. Нальчик 2016. – С.452.
17. Finch, Raymond C., III Why the Russian Military Failed in Chechnya. 1998. – 25 p.
18. «Конституция Российской Федерации» (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020).
19. М.М. Ибрагимов, А.Л. Устаев Население Чеченской Республики. 2014. – С.17.
20. Малащенко Алексей, Тренин Дмитрий. Время юга. Россия в Чечне, Чечня в России. / Моск. Центр Карнеги. – М.: Гендальф, 2002. – 267 с.
21. Смирнов Л.М. Общественное бессознательное как база социокультурного единства сообществ. // История и современность. 2011. N1. – С.151-173.
22. Панюшкин Валерий. Вторая чеченская. «Коммерсантъ Власть». – №30. 02.08. 2004. – С.69.
23. James Hughes (2001), Chechnya: the Causes of a Protracted Post-Soviet Conflict //Civil Wars, Vol.4, №4 (Winter 2001), pp.11-48.
24. Конституция Республики Казахстан. 1995. – С.47.
25. Грозный смотрит на Казахстан. Кіру тәртібі: <http://expertonline.kz/a6361/> (Кірген уақыты: 31.01.2021).
26. Е.М. Грибанова, А.А. Гунашев От депортации к интеграции: документы и материалы, посвященные 60-летию депортации чеченцев и ингушей в Казахстан / Международный фонд гуманитарной помощи «Нур». – Алматы, 2004.-С.256.
27. Северный В. Как Герой СССР довел до слез акима Аксакалова. // Караван. 22.09. 2017. – С.18.
28. Малащенко Алексей. Как Чечня стала особенной // Ведомости. 10 декабрь 2019. – С.5.

Дуйсен Сейткали

к. п. н., ассоциированный профессор, старший научный сотрудник
Научно-исследовательского центра «Ел тарихы» ЕНУ им. Л. Н. Гумилева

Каиркен Адиев

доктор философии (PhD), ведущий научный сотрудник
Национальной академии образования им. И. Алтынсарина,
kairken82@gmail.com

**О ДЕПОРТАЦИИ ЧЕЧЕНСКОГО НАРОДА В XX ВЕКЕ И ДУХОВНОЙ,
ГУМАНИТАРНОЙ ПОМОЩИ НАРОДА КАЗАХСТАНА**

Аннотация. В статье рассматриваются историография насильственного переселения чеченского народа в трудах казахстанских ученых с момента обретения независимости Республики Казахстан. Анализируются взгляды исследователей на проблему депортации чеченского народа в Казахстан в годы Великой Отечественной войны. Новые подходы в изучении истории депортированных народов, что дало возможность всестороннего, объективного освещения данной проблемы. В статье использованы архивные фонды, сборники документов, трудов зарубежных, казахстанских исследователей.

Ключевые слова: чеченцы и ингуши, понятие «вайнах», история чеченского народа, Чеченская Республика, Ингушская Республика, сталинская тоталитарная система, депортация, Чечено-Ингушская диаспора в Казахстане, репатриация, историография.

Duisen Seitkali

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Senior Researcher at the Scientific Research Center «El Tarikhy» of the L. N. Gumilyov ENU

Kairken Adiet

Doctor of Philosophy (PhD), Leading Researcher at the I. Altynsarin National Academy of Education, kairken82@gmail.com

**ON THE DEPORTATION OF THE CHECHEN PEOPLE IN THE 20TH CENTURY AND SPIRITUAL
AND HUMANITARIAN ASSISTANCE TO THE PEOPLE OF KAZAKHSTAN**

Abstract. The article examines the historiography of the forced resettlement of the Chechen people in the works of Kazakhstani scientists since the independence of the Republic of Kazakhstan. The views of researchers on the problem of deportation of the Chechen people to Kazakhstan during the Great Patriotic War are analyzed. New approaches in the study of the history of the deported peoples, which made it possible to comprehensively, objectively highlight this problem. The article uses archival collections, collections of documents, works of foreign, Kazakhstani researchers.

Key words: Chechens and Ingush, the concept of «vainakh», history of the Chechen people, Chechen Republic, Ingush Republic, Stalinist totalitarian system, deportation, Chechen-Ingush diaspora in Kazakhstan, repatriation, historiography.

References

1. Sovetskaya istoricheskaya enciklopediya. T. 15. - Moskva: Izdatel'stvo «Sovetskaya enciklopediya». 1974. - 1066 s.
2. Amantaev U.A. Istoriya politicheskikh repressij v Kazahstane v dokumentah arhivov // Pamyati zhevtv politicheskikh repressij: materialy nauch.-prakt. konf. - Karaganda, 2004. – S.4.
3. Mamaeva G.E. Tema deportacii chechencev i ingushskogo naroda na territoriyu Kazakhstana v sovremennoj kazakhstanskoj istoriografii. // Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. (g. Barnaul RF). N4 (92) 2016. str. 101-104.
4. Etnosy Kazakhstana [Tekst]: istoriko-demograficheskij spravochnik / A. N. Alekseenko N. V. Alekseenko M.K. Kozybaev YU. I. Romanov; Assambleya narodov Kazakhstana. - Astana: Elorda, 2001. – 166 s.
5. Etnosy Akmolinskogo Priishim'ya: istoriya i sovremennost'. – Astana: Upravlenie vnutrennej politiki Akimata g. Astany. I.N. Tasmagambetov – 280 s.
6. D'yachenko L.N. Deportaciya narodov Severnogo Kavkaza v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. // Izvestiya Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnye nauki. №1 2013. Str.115-123
7. Ermekbaev ZH. A.Chechency i ingushi v Kazahstane. Istoriya i sud'by. — Alma-Ata: «Dajk-Press», 2009.- 508 s.

8. Iz istorii deportacij Kazahstan. 1939-1945. Sbornik dokumentov. T.3. – Almaty: LEM, 2019. -708 s.
9. Kazahsko-chechenskaya bratstvo vo vremya deportacii. Kiru tartibi: <http://chechenews.com/> Kirgen uaqyty: 10.01.2021)
10. Qorganbek Amanzhol. Qazaqtyn aqyny, sheshennin batyry. // Egemen Qazaqstan. 2013 zhyl 13 nauryz.
11. Qazaqstan Respublikasy Prezidenti muragaty Q-5N; T-1; Is-5119. pp (paraqtar).1; 4; 2; 24; 25;29.
12. Qazaqstan tarihy (kone zamannan buginge dejin). Bes tomdyq. 4-tom. – Almaty: «Atamura», 2010. -752 bet.
13. Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii 18 fevralya 2006 goda. g. Groznyj: GUP «IPK «Groznen. rabochij», 2006. - 191 s.; 2. Vosstanovlenie Checheno-Ingushskoy ASSR - reshayushchij faktor reabilitacii checheno-ingushskogo naroda. Materialy Respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferencii. g. Groznyj: GUP «IPK «Groznen. rabochij», 25 yanvarya 2007 goda. - 274 s.
14. Belov S. Vchera prezident Putin otkryl pervoe zasedanie parlamenta Chechni. // Rossijskaya gazeta, 13 dekabrya 2005 goda.
15. Ahmadov YA.Z., Hasmagomadov E.H. Istoriya Chechni v XIX-XX vekah. -Moskva: «Pul's», 2005.- S.996.
16. Vosstanovlenie Checheno-Ingushskoy ASSR (1957-1962). Sbornik dokumentov i materialov. T.2. Kn.1. Nal'chik 2016. S.452.
17. Finch, Raymond C., III Why the Russian Military Failed in Chechnya. 1998. - 25 p.
18. «Konstituciya Rossijskoj Federacii» (prinyata vsenarodnym golosovaniem 12.12.1993 s izmeneniyami, odobrennyymi v hode obshcherossijskogo golosovaniya 01.07.2020).
19. M.M. Ibragimov, A.L. Ustaev Naselenie Chechenskoj Respubliki. 2014. - S.17.
20. Malashenko Aleksej, Trenin Dmitrij. Vremya yuga. Rossiya v Chechne, Chechnya v Rossii. / Mosk. Centr Karnegi. – M.: Gendal'f, 2002. – 267 s.
21. Smirnov L.M. Obshchestvennoe bessoznatel'noe kak baza sociokul'turnogo edinstva soobshchestv. // Istoriya i sovremennost'. 2011. N1. - S.151-173.
22. Panyushkin Valerij. Vtoraya chechenskaya. «Kommersant» Vlast'. N30. 02.08. 2004. s.69.
23. James Hughes (2001), Chechnya: the Causes of a Protracted Post-Soviet Conflict //Civil Wars, Vol.4, №4 (Winter 2001), pp.11-48.
24. Konstituciya Respubliki Kazahstan. 1995.-S.47.
25. Groznyj smotrit na Kazahstan. Kiru tartibi: <http://expertonline.kz/a6361/> (Kirgen uakyty: 31.01.2021).
26. E.M. Gribanova, A.A. Gunashev Ot deportacii k integracii: dokumenty i materialy, posvyashchennye 60-letiyu deportacii chehencev i ingushej v Kazahstan / Mezhdunarodnyj fond gumanitarnoj pomoshchi «Nur». – Almaty, 2004.-S.256.
27. Severnyj V. Kak Geroj SSSR dovel do slez akima Aksakalova. //Karavan. 22.09. 2017. – S.18.
28. Malashenko Aleksej. Kak Chechnya stala osobennoj //Vedomosti. 10 dekabr' 2019. - S.5.

АРХИВ ІСІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ІС ЖҮРГІЗУ

Құлмухамбетова Г. С.

Астана қаласы Мемлекеттік архивінің ведомстволық архивтерін
жинақтау қызметінің бас сарапшысы

ЖЕКЕ ҚҰРАМ БОЙЫНША ҚҰЖАТТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ
ЖӘНЕ ІСТЕРДІҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫН САРАПТАУ БОЙЫНША НЕПІЗГІ ҰҒЫМДАР

Жеке құрам бойынша құжаттар – қызметкерлердің еңбек қызметін растайтын құжаттар кешені және оларды зейнетақымен қамсыздандыруға ақшаны ұстап қалу және аудару туралы мәліметтер.

Жеке істердегі құжаттар олардың түсуіне сәйкес хронологиялық тәртіппен орналастырылады.

Жеке құрам бойынша бұйрықтар, қызметкерлердің жалақысын есептеу жөніндегі есеп айырысу-төлем ведомостары, жеке тұлғалардың тізімдері және оларға міндетті зейнетақы жарналарын, әлеуметтік аударымдарды және медициналық сақтандыруды аударуға арналған төлем тапсырмалары жекелеген істерге қалыптастырылады. Еңбек шарттары жеке істердің құрамында немесе қызметкерлердің фамилияларының әліпбилік тәртібімен жеке қалыптастырылады.

Құжаттардың құндылығын сараптау – құжаттарды сақтау мерзімдерін белгілеу және оларды ҰАҚ құрамына енгізу үшін іріктеу мақсатында олардың құндылық өлшемшарттары негізінде құжаттарды зерттеу. Құжаттардың құндылығына сараптама келесі негізде жүргізіледі:

- 1) «Ұлттық архив қоры және архив туралы» Қазақстан Республикасы Заңының;
- 2) сақтау мерзімдері, істердің үлгілік (үлгілік) номенклатурасы және ұйымның тиісті кезеңдегі істер номенклатурасы көрсетілген құжаттардың үлгілік немесе салалық тізбелері;

Істердің, оның ішінде электрондық істердің тізімдемесіндегі тақырыптарды жүйелеу жеке құрам бойынша хронологиялық, құрылымдық (функционалдық) және номиналды жіктеу белгілерімен айқындалады. Істердің тақырыптары іс жүргізудегі мекеме (аяқталған) жылы бойынша, әр жылдың ішінде – ұйымның құрылымдық бөлімшелері (қызмет бағыттары) бойынша, соңғыларының ішінде – істердің маңыздылығының кему тәртібімен топтастырылады.

Ұйымның істері олар құрылған кезде және істі сақтауға дайындау үшін жыл аяқталғаннан кейін ресімделуге тиіс. Істі ресімдеу мұқабадағы істі сипаттау, парақтарды нөмірлеу және куәландыру жазбасын жасау жөніндегі жұмыстар кешенін қамтиды. Істерді ресімдеуді құрылымдық бөлімшенің іс қағаздарын жүргізуге жауапты тұлға жүргізеді.

Жеке құрам бойынша істің мұқабасында мынадай деректемелер көрсетіледі:

- 1) ұйымның атауы, құрылымдық бөлімшенің атауы;

- 2) ұйым орналасқан елді мекеннің атауы, істің нөмірі (индексі);
- 3) істің тақырыбы, істің (томның, бөліктің) күні, істегі парақтардың саны, істі сақтау мерзімі;
- 4) істің архивтік шифры.

Істің мұқабасына жеке құрам бойынша қойылатын деректемелер былайша ресімделеді:

1) құрылтай құжаттарына сәйкес ұйымның атауы толық атауынан кейін жақшада көрсетілетін ресми қабылданған қысқартылған атауды көрсете отырып, толық номинативті жағдайда көрсетіледі;

2) құрылымдық бөлімшенің атауы бекітілген құрылымға сәйкес жазылады, істің нөмірі – ұйымның істер номенклатурасы бойынша істің цифрлық белгісі (индексі) қойылады;

3) істің тақырыбы істер номенклатурасынан көшіріледі, істің күні - іс жүргізуде істің құрылған және аяқталған жылы (жылдары) көрсетіледі. Өкімдік құжаттамасы бар, сондай-ақ бірнеше томнан (бөліктерден) тұратын істердің күні іс құжаттарының төтенше күндері, тиісінше іске енгізілген ең ерте және ең кеш құжаттарды тіркеу (жасау) күні (күні, айы, жылы) болып табылады.

Жеке томға қалыптастырылған іске қосымшаның күні осы томға қосымшасы орналастырылған негізгі құжаттың тіркелген күні болып табылады. Бұл жағдайда сан мен жыл араб цифрларымен белгіленеді, айдың атауы толығымен сөзбен жазылады.

Іске енгізілген құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету және оларды орналастыру тәртібін бекіту мақсатында оның барлық парақтары, оның ішінде куәландырушы парақтан және ішкі тізімдемеден басқа, жеке парақта (чиптерде) жасалған бұрыштамалар нөмірленеді. Парақтар Қара, жұмсақ, графит қарындашпен нөмірленеді, сандар парақтың жоғарғы оң жақ бұрышына қойылады.

Іс парақтарын нөмірлеу тәртібі:

1) бір шетінен тігілген А4 форматынан артық Парақ жоғарғы оң жақ бұрышта бір парақ ретінде нөмірленеді;

2) парақтардың өзіндік нөмірленуі бар құжаттар, оның ішінде баспа басылымдары, егер ол парақтардың істе орналасу тәртібіне сәйкес келсе, жалпы тәртіппен нөмірленуі немесе өзінің нөмірленуін сақтауы мүмкін;

3) бірнеше томнан немесе бөліктерден тұратын істер парақтары әрбір том немесе бөлік бойынша жеке нөмірленеді;

Парақтардың нөмірленуі аяқталғаннан кейін куәландыру жазбасы жасалады, оған қолдың, лауазымның және жасалған күннің толық жазылуы көрсетіле отырып, оны құрастырушы қол қояды. Істегі парақтардың саны қорытынды жазбаға сәйкес істің мұқабасына қойылады.

«Істі сақтау мерзімі» деректемесі сақтау мерзімдерін көрсете отырып, құжаттар тізбесінде көрсетілген сақтау мерзімімен салыстырғаннан кейін істің тиісті номенклатурасынан істің мұқабасына көшіріледі. Жеке құрам бойынша істерде – «СТК-ға 75 жыл»деп жазылады. Істің архивтік шифры (қор нөмірінен, тізімдеме нөмірінен және тізімдеме бойынша іс нөмірінен тұрады) жеке құрам бойынша істердің мұқабаларында осы істер СТК бекіткен жиынтық тізімдеме бөлімдеріне енгізілгеннен кейін ғана архивке қойылады (бұған дейін ол қарындашпен қойылады). Жеке құрам бойынша белгілі бір санаттағы құжаттарды есепке алу үшін есепке алу осы құжаттаманың ерекшелігімен (жеке істер, жеке құрам бойынша бұйрықтар) шақырылады, құжаттардың ішкі тізімдемесі жасалады.

Істі құрайтын құжаттар картоннан жасалған қатты мұқабаға кемінде төрт пункцияға тігіледі немесе барлық құжаттардың мәтінін еркін оқу мүмкіндігін ескере отырып, бір-бірімен тоғысады. Бірінші және соңғы пункция парақтың жоғарғы (төменгі) шекарасынан бір санти

метр қашықтықта жасалады. Істерді тігуге (түптеуге) дайындау кезінде құжаттардан металл қапсырмалар (түйреуіштер, қапсырмалар және басқалар) алынып тасталады.

Құжаттар тізімдемесіне мыналар кіреді:

- 1) нысан бойынша титул парағы;
- 2) мазмұны (мазмұны);
- 3) алғы сөз;
- 4) қысқартулар тізімі;
- 5) көрсеткіштер.

Құжаттар істерінің тізімдемесін жасау тәртібі. Құжаттардың, оның ішінде электрондық істердің тізімдемесі сақтау бірліктерінің немесе есепке алу бірліктерінің сипаттамалық баптарынан, қорытынды жазбадан, куәландыру парағы тұрады.

Тізімдеменің сипаттамалық мақаласына мыналар кіреді:

- 1) сақтау бірлігінің реттік нөмірі;
- 2) іс жүргізу индексі немесе өндірістік нөмірі;
- 3) сақтау бірлігінің тақырыбы;
- 4) құжаттардың соңғы күндері;
- 5) сақтау бірлігіндегі парақтар саны;
- 6) құжаттардың көшірмесін көрсету;
- 7) құжаттарды жаңғырту тәсілі.

Қызметкерлердің жеке құрамын және жеке істерін есепке алу жөніндегі карточкалар (жылына 20-дан астам істің көлемі болған кезде) істердің дербес тізімдемесіне енгізіледі. Олардың тақырыптары іс жүргізудегі істердің аяқталған жылы бойынша, жыл ішінде – қызметкерлердің тегі алфавиттік тәртіппен топтастырылады.

Жеке құрам бойынша құжаттар істерінің, оның ішінде электрондық құжаттардың (істердің) тізімдемесі қағаз жеткізгіште 4 данада жасалады. Ол бекітілгеннен кейін екі дана мемлекеттік архивке беріледі, екеуі ұйымның архивінде қалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ұлттық архив қоры және архивтер туралы 1998 жылғы 22 желтоқсандағы №326-1 заң 28.12.2018 жылға өзгертулермен жаңартылды.

2. Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрі 2023 жылғы 25 тамыздағы №236 бекіткен мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда құжаттау, құжаттаманы басқару және электрондық құжат айналымы жүйелерін пайдалану қағидалары.

3. Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрі 2023 жылғы 25 тамыздағы №235 бекіткен ведомстволық және жеке мұрағаттардың Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архив құжаттарын қабылдау, сақтау, есепке алу және пайдалану қағидалары.

4. Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2023 жылғы 29 маусымдағы № 190-НҚ бұйрығымен енгізілген өзгерістермен ҚР Мәдениет және спорт министрінің 29.09.2017 № 263 бұйрығымен бекітілген сақтау мерзімін көрсете отырып, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардың қызметінде жасалатын үлгілік құжаттардың тізбесі.

БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ СЫН

Д.А. Махат

тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
«Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының директоры

АКАДЕМИК Х.М. ӘБЖАНОВТЫҢ КӨП ТОМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ ЖАРЫҚ КӨРДІ

Әбжанов Х. Табалдырық. Шығармалар жинағы. 1-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 464+8 жапсырма бет; Әбжанов Х. Тағдыр. Шығармалар жинағы. 2-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 440+8 жапсырма бет; Әбжанов Х. Тұлға. Шығармалар жинағы. 3-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 512+16 жапсырма бет; Әбжанов Х. Тарту. Шығармалар жинағы. 4-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 480+8 жапсырма бет; Әбжанов Х. Тарихшы. Шығармалар жинағы. 5-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 488+8 жапсырма бет.

Академик-ғалым Ханкелді Махмұтұлы Әбжанов 2023 жылдың қазан айында ғылыми-шығармашылығының жарты ғасырын және мерейлі жетпіс жасын үлкен жетістікпен атап өтті. Өз мамандығына адал, зерттеу еңбектері шынайы шындықпен өрілген академик Ханкелді Махмұтұлы: «1993 жылдың сәуірінде ҒД 0000001 ғылым докторы дипломы қолыма тиді. Тәуелсіз елдің тұңғыш ғылым докторы екенімді мақтанышпен айта аламын* Иә, тап осылай. Мен тарихшымын. Өзімнің күнделікті кәсібіммен, жарты ғасыр бұрын таңдаған мамандығыммен мақтанамын** дейді.

Академик Ханкелді Махмұтұлы Әбжановтың «Қазақстанның село интеллигенциясы» (Алматы, 1984), «Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма» (Алма-Ата, 1988), «Қазақстанның село интеллигенциясы: кеше, бүгін, ертең» (Алматы, 1990),

* Әбжанов Х. Табалдырық. Шығармалар жинағы. 1-кітап. – Алматы: «Алгоритм», 2023. – 464+8 жапсырма бет. – Б. 7.

** Әбжанов Х. Тарихшы. Шығармалар жинағы. 5-кітап. – Алматы: «Алгоритм», 2023. – 488+8 жапсырма бет. – Б. 7.

«Интеллигенция Казахстана: история, теория, современность» (Алма-Ата, 1992), «Қазақстан: тарих пен тағдыр» (Алматы, 2003), Қазақстан: Тарих. Тұлға. Теория» (Алматы, 2004), «Қазақстан: тарих, таным, тағылым» (Алматы, 2007), «Қазақстан: тарих, тіл, ұлт» (Астана, 2007), «Тәуелсіз

Қазақстан: жоғары білім, ғылым, саясат (Ғ.Кенжебаевпен, Алматы, 2009) және басқа да көлемді зерттеулері мен жинақтары кітап болып басылды. 2023 жылы ғалымның 70 жылдығына орай, «Табалдырық», «Тағдыр», «Тұлға», «Тарту», «Тарихшы» деп аталатын жалпы көлемі 149 баспа табақтан тұратын (5 алғысөз, 212 зерттеу, пікір, сұхбат, естелік, библиография, фото-суреттер) көп томдығы жарық көрді. Автордың көп томдық шығармалар жинағына алғашқы жарияланымынан бастап, газет-журнал, әр түрлі деңгейдегі ғылыми конференция және басқа да ғылыми және ғылыми-танымдық жинақтарда шашырай таралған, әр кезеңде жазылған зерттеулері, сөйлеген сөздері, мектеп, университет қабырғасындағы достары, әріптестері, шәкірттері жазған ақ жарма тілектер қамтылған. Әр ғалым мерейлі жасына осындай қомақты еңбекпен келсе, қазақ ғылымына қосылған қазына болары анық. Тағылым алар, өнегелі іс.

Академик-ғалымның аталған көп томдық шығармалар жинағын баспаға ұсынған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі, кітап Алматы қаласында орналасқан «Алгоритм» баспасынан меценат Ғани Смаханұлының қаржылай қолдауымен жарық көрген.

Ғалымның өзі: « ... тарих тағылымы – ердің ісі екеніне көзім жетті. Кеш те болса, ар алдындағы тазалығымды сақтау үшін бес томдыққа кірген еңбектеріме қалам тигізбедім. Әу баста қалай жазылды, сол қалпында бердім. Бұл тағдыр ғой. Кейінгілердің кемелденуіне септігі тиіп жатса, шүкіршілік айтамын. Бірақ ең дұрысы – ғылымның сара жолынан таймау»^{***} деп жазады оқырманға ұсынып отырған шығармалар жинағында.

^{***} Әбжанов Х. Тағдыр. Шығармалар жинағы. 2-кітап. – Алматы: «Алгоритм», 2023. – 440+8 жапсырма бет. – Б. 7.

Бірінші кітапқа тарихшы ғалымның Қазақстан мәдениеті мен интеллигенция, ауыл-село, демография тарихы зерделенген 27 еңбегі және шығармаларының библиографиялық көрсеткіші енген. Хронологиялық шеңбері 1979-1991 жылдарды қамтыған зерттеулер «Жол басы», «В поисках истины», «Рецензиялар» деген үш бөлімге топтастырылып берілген. Кітаптың «Жол басы» бөлімі «Сауатсыздықтан – білім шыңына», яғни XX ғасырдың басындағы сауатсыздықты жою мәселесінен басталып, бөлім соңында «Бізге іскер мамандар керек» деп ғасыр соңында қалыптасқан білікті маман тапшылығы мәселесін көтеріп, тығырықтан шығар жол іздеген. Ғалымның «Мәдени революция: тапқанымыз бен жоғалтқанымыз», «Қазақ интеллигенциясы қашан туған?», «1951 жылдың ызғарлы күзі» сынды зерттеулерінен XX ғасырдың соңындағы қайта құру кезеңінің лебі еседі. Қазақтың игі-жақсылары Ресейге бодандықты қабылдамай тұрып-ақ тарих сахнасына шыққан, кеңестік социализм соңы күйреумен аяқталады деген батыл пікірлер мен тұжырымдар айтылады.

«В поисках истины» деген екінші бөлімде қамтылған В.Ленин, социализм, кеңестік кезең тарихы туралы: «Әркім өз заманының перзенті ғой. Мен де кемелдеген социализмнің, тоқыраудың, қайта құрудың шекпенінен шықтым. Аспаннан түсе қалған жоқпыз. Социалистік идеяға сендік, Ленин бабамызды жаттап өстік, партияның сөзін Құран сөзіндей қабылдадық, Бас хатшыға сілтеме жасамасақ қой шөп жемейтіндей көрдік. Сондай заман болғанын көз алдына елестете алмайтын ұрпақ өсіп келе жатыр. Осыларды шатастырмау үшін бұрынғы дүниелерімді қаз-қалпында бергенді жөн санадым. Бұлардан қаламның жастығы, тоталитарлық ұғым-түсініктің шектеулігі, қазақ тілі ғылым тіліне айнала қоймағаны, кейде тіпті көзқарастың үстірттігі байқалады. Қалай болғанда да өз сөзім – өзімдікі»^{****} деп айта келе, ғалым өзінің өсу, маман тарихшы болып қалыптасу жолына шолу жасаған. Әрине, Ханкелді Махмұтұлы авторлық шығармаларына бүгінгі күн биігінен көз салып, өз қалауынша өңдеп, толықтырса өз еркінде еді, алайда жастыққа тән албырттығы мен соқтықпалы-соқпақты ғылым жолындағы қалыптасу кезеңдерін оқырманға қаз-қалпында жеткізген. Оны академик ғалымның жастарға берер тәлімі деп түсінген жөн. Үшінші бөлімде «Рецензиялары», кітап соңында Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі Х.М. Әбжановтың 1978-2023 жылдар аралығында жарық көрген 722 еңбегінің хронологиялық көрсеткіші берілген.

**** Әбжанов Х. Табалдырық. Шығармалар жинағы. 1-кітап. – Алматы: «Алгоритм» баспасы, 2023. – 464+8 жапсырма бет. – Б.7.

«Тағдыр» деп аталған екінші кітаптағы 25 зерттеуге XIX-XX ғасырларда орын алған оқиғалар мен тұлғалар тағдыры және басқа да Қазақстан тарихының өзекті мәселелері арқау болған. Кітап «Халық тағдыры және тарих қозғалысы», «Судьба народа и движение истории» деген көлемді екі бөлімнен тұрады. Бөлімдердегі «1916 жылғы көтеріліс: тарихи көзқарас эволюциясы», «Қилы заман» және қазақ зиялысының тағдыры», «Қазақстанда тоталитарлық мәдениеттің қалыптасуы (1917-1945 жж.)», «Миссия интеллигенции», «Эволюция национальной идеи движения «Алаш» және т.б. зерттеулерден кеңестік жүйенің күйреуімен қоғамдық ғылымдардың методологиялық еркіндікке ие бола бастағаны, деректік-ақпараттық негізінің кеңейе түскені байқалады. Академик Х.М. Әбжанов: «Ғылымда даңғыл жол жоқ. 1991 жылдан беріде жазғандарым мінсіз деуге аузым бармайды. ... Мұның себебін, өзімнің құрдастарыма қарата айтсам, бастан кешкен тағдырымызбен байланыстырамын. Біз екі тоқырауды бастан кешкен ұрпақпыз. Біріншісі – брежневтік тоқырау. Оның негізінде жаппай жатсыну мен интеллектуалды бедеулік жатыр (массовое отчуждение и интеллектуальное бесплодие). Екіншісі – назарбаевтық тоқырау. Ол жойдасыз деспотизм мен жемқорлықтан туындады (беспредел деспотизма и коррупции). Ғалымдар қауымы мұндай індетке қарсы тұра алмайды екен. Өзімді ақтамаймын, бірақ пұшайман халге түскеніме өкінемін»^{****} дейді.

«Тұлға» деп аталған үшінші кітап 6 бөлімнен тұрады, оған алғысөз және 38 зерттеу енген. Хронологиялық ретпен орналасқан көлемді тарауларда: ойшылдар Әл-Фараби, Абай, ел билеуші Абылай, батырлар мен би-шешендер Қожаберген Толыбайұлы, Бөгенбай Ақшаұлы, Жабай Қазыбекұлы, Қабанбай Қожақұлұлы, Қазбек Келдібекұлы, Сарыбай Айдосұлы, Амангелді Иманов, Алаш ардақтылары Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұстафа Шоқай, Мағжан Жұмабаев, Қошқе Кемеңгерұлы, коммунистік партия қатарында жауапты қызмет атқарған әміршіл-әкімшіл жүйенің құрбандары Темірбек Жүргенов, Сәкен Сейфуллин, Сан

**** Әбжанов Х. Тағдыр. Шығармалар жинағы. 2-кітап. – Алматы: «Алгоритм» баспасы, 2023, 440+8 жапсырма бет. – Б. 6-7.

жар Асфендиаров, Жанайдар Сәдуақасов, Ұзақбай Құлымбетов, Нәзір Төреқұлов, қазақ қайраткерлері Дінмұхамед Қонаев, Жұмабек Ташкенов, Асанбай Асқаров, ғалымдар Шоқан Уәлиханов, Қаныш Сәтбаев, Салық Зиманов, Түймебай Әшімбаев, Қозыбаевтар әулеті, Рамазан Сүлейменов, Задыхан Қинаятұлы және т.б. әр ғасырда өмір сүрген қырыққа жуық ұлы дала тұлғаларының мұрасы мен ұлттық тарихтағы орнын зерттеген еңбектер тақырыптарға бөлініп берілген.

Ғалымның 36 зерттеуі мен ой-тұжырымы «Тарту» деп аталған төртінші кітапқа топтастырылған. Олар: «Тәуелсіздік бастаулары», «Тәуелсіздік және ұлттық өрлеу», «Независимость и национальное возрождение» деген көлемді үш тарауда ғалым ұлт тарихындағы бетбұрысты оқиғалар мен өзгерістер нәтижесін қарастырған: «Мәңгілік ел» идеясы: тарихы, мәні, маңызы», «Түркілік ортақ тарихтың интеллектуалды қырлары», «Ұлт-азаттық қозғалыстары: тарихнамалық пайым мен зерттеу методологиясы», «Қазіргі Қазақстан: тарих және методология», «Тәуелсіздік және ұлттық тарих», «Тәуелсіздіктің мәдени-рухани негізі: тарихи-теориялық талдау» «Қазіргі тарих ғылымы» және басқа да зерттеулер.

«Тарихшы» деп аталған көлемді бесінші кітапта 86 еңбек қамылған. «Тарих таразысы», «Сұхбаттар», «Замандастар келбеті», «Көзкөргендер», «Ізгі тілектер – 60 жас», «Мерейтойлық лебіздер – 70 жас» деп аталған алты бөлімде: жаңа кітаптарға пікірлер, естеліктер мен сұхбаттар және замандастарының әр жылдардағы ой-пайымдары мен ықылас-ниеттері арқау болған. Академик Х.Әбжановтың тарихшы ғалым Е. Бекмаханов туралы жазған «Ғалым бейнесі естеліктерде» атты пікірін, аграрлық экономиканың, білім мен ғылым саласында сүбелі еңбек еткен Қ. Сәбденұлы туралы «Қазақтың қасиеті мен киесі», белгілі журналист Ж.Ауыпбаевтың «Рухы күштілер» кітабы жөніндегі «Рухы күштілер және тарих көші» атты талдау мақаласын, «Тарихты алдап кету ешкімнің қолынан келмейді» журналист Ғ.Мүсіреп пен ғалым Х.Әбжановтың сұхбатын, «Әбілқайырды әйгілі ұлт қайраткері деп пайымдаймын»^{*****}, тарихшы ғалым А.Нүсіпбеков туралы «Жастарға «қарағым, шырағым» деп толғанып отырып тапсырма беретін»^{*****}, «Зұлмат жылдар зобалаңы», «Сәтбаев тағылымы – қазақ зиялысының темірқазығы» журналист Б. Қайратұлы мен ғалым Х. Әбжановтың сұхбаты, «Қазақстанда қуғын-сүргін ғылыми зерттеу институтын ашу керек»^{*****}, ғалым-педагог Т.З. Рысбеков туралы «Организатор высшей школы и ученый», «Зәки Ахметов шығармаларының тарихи негіздері», тарихшы ғалым К.Нұрпейіс туралы «Қайран менің Кеңес ағам ...», журналист-ғалым А.Сейдімбек туралы «Ұлының қалдырған ізі мәңгілік», «Азаттыққа мейірі қанбаған тұлға», шәкірттері С.З. Баймағамбетов, Б.Санақұлова туралы «Сейілді еске алғанда ...», «Дүние неткен тар едің ...», тарихшы ғалымдар А. Құсайынов туралы «Мен оған борыштымын», Д.И. Дулатова туралы «Тарих факультетінің патшайымы, Т.Омарбеков туралы «Ғылымы асқан Талас еді» және басқа да пікірлері, естеліктері, сұхбаттары, сондай-ақ профессор Қ.Ә. Ахметовтың Х.Әбжановтың «Қазақстан: тарих, тіл, ұлт» зерттеулер жинағы жөніндегі ой-пайымы, А.Кәкеннің А.Сейдімбек, Х.Әбжанов, Қ.Салғараұлының бірлескен авторлығымен жарық көрген «Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы» кітабына пікірімен танысуға болады. Замандастарының әр жылдардағы ғалым туралы ой-пайымдары ерекше назар аударады. Оқырман бұл бөлімнен: тарих ғылымдарының докторлары Қ.Ә. Ахметовтың «Жайсаң дос турал», «Зеделі ғалым», А. Тоқтабайдың «Тарих сардары», Т.Садықовтың «Азамат. Ғалым. Басшы», Ғ.Қ. Кенжебаев «Айтулы азамат», З.Қабылдиновтың «Замечательный человек», Г.Какенованың «Настоящий интеллигент», Н.Мұхамедханұлының «Ұлт парасатын терең зерттеген ғалым», Б.Кәрібаевтың «Академик, тарихшы Х.М. Әбжанов жөнінде», Х.Түрсүнның «Хан ұлындай хан-ағамның өнегесі», А.Мұсағалиеваның «Астана қаласы Ханкелді Әбжановтың тағдырында», С.Мамытованың «Ученый-историк, мудрый наставник, аристократ духа», С.Ковальскаяның «Ученый. Историк. Патриот», Ә.Мұхтардың «Тарихшы ғалым, абыройлы азамат», З.Дүкенбаеваның «Академик Х.М. Әбжанов – ұлағатты ұстаз, ғалым, парасатты тұлға», Т.Сәтбай «Ұстазым – халық академигі» және басқа шәкірттері мен замандастарының ізгі-тілек, ықылас-ниеттерімен танысады.

***** «Аңыз адам» журналы

***** «Жұлдыздар отбасы» журналы

***** «Егемен Қазақстан» газеті

Академик Ханкелді Махмұтұлы Әбжанов өзінің бүкіл саналы ғұмырын ұлт тарихын зерттеп, зерделеуге арнап, ғалымның өзі айтқандай жұмыр басты пендеге ауа, су, күн қандай қажет болса, әркімнің және баршаның шыққан тегінен, табиғи қалпынан, салт-дәстүрінен, тілінен көз жазып қалмауы үшін төл тарихын білуі де соншалықты маңызды екенін дәйектеп берді. Ғалым тарих ғылымындағы ұзақ жылдар бойғы үздіксіз ізденістерінің нәтижесінде: «Өткеніңді білмеу өзгенің сойылын соғуға, өзіңдікін өзектен тебуге, бөтеннің туының астына кіруге әкелетінін адамзат тәжірибесі мен тағылымы, оның ішінде кеңестік дәуірдегі қазақ халқының тағдыры әлденеше рет дәлелдеген аксиома» деген тұжырым жасады. Қос дәуірдің куәсі, Тәуелсіз Қазақстанның тарих ғылымдарынан тұңғыш ғылым докторы, академик Ханкелді Махмұтұлының қазақ интеллигенциясы, ұлттық тілі мен ділі, қоғам дамуы туралы пайымдары, замана шындығы, ұлттық қадір-қасиетіміз туралы зерттеулері, замандастарының ықылас-ниеттері жинақталған «Табалдырық», «Тағдыр», «Тұлға», «Тарту», «Тарихшы» атты бес кітаптан тұратын шығармалар жинағы – тәлімі мол, тағылымды еңбектер.

**Оқу залының қорына келген ғылыми-танымдық жаңа түсілімдер
Новые научно-познавательные поступления в фонд читального зала**

**Путеводитель по фондам Центрального государственного архива.
Досоветский период \ Сост.И .М. Самигулин. – Алматы, 2021. – 395 с.**

Путеводитель содержит наиболее полную информацию о составе и содержании фондов досоветского периода Центрального государственного архива (ЦГА РК) отражающих историю общественно-политической и культурной жизни Казахстана начиная с 1733 г. В обновленном и переработанном издании Путеводителя представлены сведения о 770 фондах досоветского периода с конца XVIII до 1917 г.

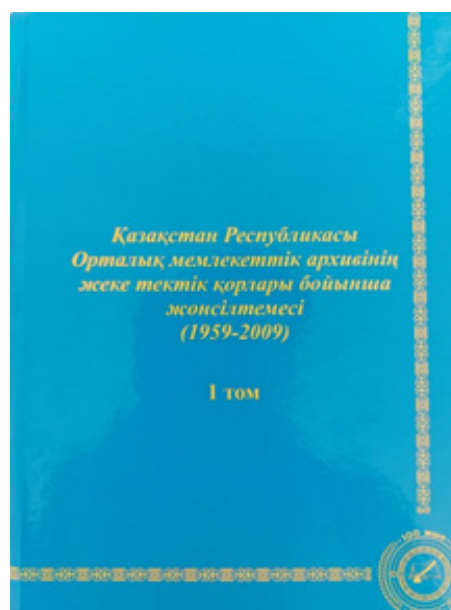
Издание адресовано широкому кругу исследователей истории и культуры Казахстана: научным работникам, сотрудникам архивных учреждений, краеведам, журналистам, студентам, учителям общеобразовательных школ.

**Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің
жеке тектік қорлары бойынша жөнсілтемесі(1959-2009), I том /
Құраст. М.Г.Жылысбаева, Алматы, 2020.**

Оқырмандар назарына ұсынылып отырған Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің жеке тектік қорлары бойынша құрылған жөнсілтемесі- 1959-2009 жылдар аралығында архив қорына сақталуға түскен бұрынғы Кеңестер Одағы, қазіргі Тәуелсіз мемлекеттер достығы және Қазақстан Республикасы көлеміне танымал мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, ғалымдардың, әдебиет пен өнер иелерінің өмір және еңбек, оның ішінде шығармашылық жолдарын бейнелейтін жеке, біріккен және коллекциялық қорлардың құрамы мен мазмұнын қамтыған алғашқы басылым.

Басылым жеке қорлардағы құнды құжаттарды жалпы қауымға танымал етіп, оларды ғылыми айналымға енгізуді мақсат тұтатын зерттеушілерге арналған.

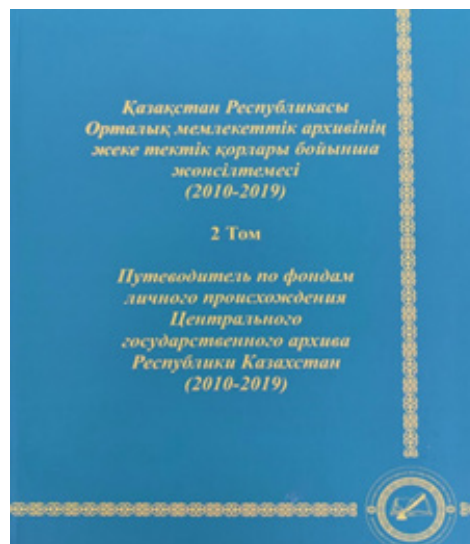

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің
жеке тектік қорлары бойынша жөнсілтемесі

Путеводитель по фондам личного происхождения Центрального государственного архива Республики Казахстан. Т.2: (2010-2019). / Құраст.: А.С. Ақтаева, А.Ж. Аширова, Е.Н. Джунусова, Қ. Даут. – Алматы: ҚР ОМА, 2023. – 240 б.

Жөнсілтемеде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде сақталған жеке тектік қорлардың құрамы мен мазмұны туралы мәліметтер барынша толық қамтылған. Басылым Қазақстанның тарихы мен мәдениетін кең көлемде зерттеушілерге: ғылыми қызмеркерлерге, архив мекемелерінің қызметкерлеріне, журналистерге, студенттерге арналады.

Путеводитель содержит наиболее полную информацию о составе и содержании фондов личного происхождения, хранящихся в Центральном государственном архиве Республики Казахстан. Издание адресовано широкому кругу исследователей истории и культуры Казахстана: научным работникам, сотрудникам архивных учреждений, журналистам, студентам.

«Қазақфильм» киностудиясы деректі фильмдерінің жолсітері» (1925-1995 жж.).

Путеводитель документальных фильмов киностудии «Казахфильм» (1925-1995 гг.)
– Алматы: «Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві», 2023, – 556 б.

Жолсілтерде «Қазақфильм» киностудиясының деректі фильмдері ұсынылған. Бұл деректі фильмдер Қазақстанның Кеңес кезеңі мен тәуелсіздігінің бастапқы кезеңі – 1925-1995 жылдардағы өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, ғылым және мәдениет саласындағы дамуы мен жетістігі туралы баяндайды.

Жолсілтерде кең ауқымды қолданушыларға, яғни режиссерлерге, теледидар редакторларына, тарихшыларға, архившілерге, оқытушыларға, студенттерге, мұғалімдерге және кинокадрлардағы тарихтың көрнекі айғақтарына қызығушылық танытқан барша көрерменге бағытталған.

В Путеводителе представлены документальные фильмы киностудии «Казахфильм», рассказывающие о развитии и достижениях Казахстана за советский период и начало независимости в области промышленности, сельского хозяйства, науки и культуры за 1925 – 1995 годы.

Путеводитель адресован широкому кругу пользователей: режиссерам, редакторам телевидения, историкам, архивистам, преподавателям, студентам, учителям и всем, кого интересуют зримые свидетельства истории в кинокадрах.

Ыдырыс Көшкінов: құжаттары мен материалдар жинағы

Идрис Кошкунув: сборник документов и материалов / құраст.: С.Қ. Шілдебай, Р.Е. Оразов.
– Алматы: «Полигарфия-сервис и К» баспасы, 2022. – 352 б.

Жинаққа көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, қазақ халқының біртуар ұлдарының бірі – Ыдырыс Көшкіновтің өмірі мен қызметі туралы архив құжаттары мен материалдары, мерзімді басылым беттерінде жарық көрген мақалалары мен ол туралы естелік мақалалар тұңғыш рет енгізіп отыр. Жинақ қайраткердің туғанына 125 жыл толуына арналады.

В сборник вошли ранее не введенные в научный оборот архивные документы и материалы о жизни и деятельности видного общественного и государственного деятеля, одного из величайших сыновей казахского народа – Идриса Кошкунува, статьи, изданные на страницах периодической печати и мемуарные статьи о нем. Сборник посвящен 125- летию со дня рождения деятеля.

**Кеңестік Қазақстан: денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуы мен дамуы (1917-1937жж.).
Құжаттар мен материалдар жинағы.**

Советский Казахстан: становление и развитие здравоохранения (1917-1937 гг.). Сборник документов и материалов /Сост.: С.К. Шилдебай, З.М. Толенова, А.А. Жүнісбаев, Р.Е. Оразов, Р.А. Абилдос. – Алматы: ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 2023. – 520 с.

Жинаққа 1917-1937 жылдардағы Кеңестік Қазақстандағы денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасу және даму үдерісін қамтитын бұрын жарияланбаған архив құжаттары мен материалдары енгізілген. Ұсынылған құжаттарда ҚазАКСР Денсаулық сақтау халкоматы мен оның жергілікті органдарының емдеу-профилактикалық және сауықтыру желісін құру және кеңейту, санаториялық-курорттық емдеу, дәріхана қызметі мен фармацевтика ісі, ана мен бала денсаулығын сақтау саласындағы қызметі, аштық пен эпидемияға қарсы күресті ұйымдастыру, медициналық кадрларды даярлау туралы құнды мәліметтер қамтылған.

В предлагаемый сборник вошли ранее неопубликованные архивные документов и материалы, освещающие процесс становления и развития системы здравоохранения Советского Казахстана в 1917-1937гг. Представленные документы содержат ценные сведения о деятельности Наркомздрава КазАССР и его органов на местах по созданию и расширению лечебно-профилактической и медико-санитарной сети, санаторно-курортного лечения, аптечной службы и фармацевтического дела, охраны материнства и детства, организации борьбе с голодом и эпидемиями, открытию медицинских учебных заведений, научных учреждений и лабораторий, подготовки медицинских кадров.

1916 жылғы Қазақстандағы ұлт-азаттық көтеріліс.

Национально-освободительное движение 1916 года в Казахстане. Құжаттар жинағы.
– Алматы: Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, 2021. – 351 б.

«1916 жылғы Қазақстандағы ұлт-азаттық көтеріліс. Национально-освободительное движение 1916 года в Казахстане.» атты жинаққа Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде сақталуы 1916 жылғы Қазақстандағы ұлт-азаттық көтеріліске қатысты тың архивтік құжаттар енгізілген.

Кітап кең оқырмандар қауымына: тарихшы ғалымдарға, архившілдерге, магистранттарға және тарихқа қызығушылық танытқандарға арналған.

В сборник «1916 жылғы Қазақстандағы ұлт-азаттық көтеріліс. Национально-освободительное движение 1916 года в Казахстане.» включены архивные документы, относящиеся к национально-освободительному восстанию в Казахстане 1916 года, хранящиеся в Центральном государственном архиве Республики Казахстан.

Книга рассчитана на широкую читательскую аудиторию: ученых-историков, архивистов, магистрантов, а также всех тех, кто интересуется историей.

Шілдебай С.Қ., Садыкова Г.Ш.

Нұрбапа Өмірзақов: қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. – Алматы, 2023. – 320 б.

Кітапта қазақ халқының біртуар ұлдарының бірі, 30 жасында Ел басқарған көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Нұрбапа Өмірзақовтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметінің Қазақстан кезеңі (1907-1938 жылдар) тың архив құжаттарының негізінде зерттеліп, қайраткердің тарихи тұлғасы қалпына келтірілген.

Зерттеу жұмысына қосымша ретінде берілген Нұрбапа Өмірзақовтың өмірі мен қызметіне қатысты архив құжаттары негізінен тұңғыш рет анықталып, ғылыми айналымға енгізіліп отыр.

Кітап тарихшыларға, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім алушыларға, сондай-ақ еліміздің тарихына қызығушылық танытатын көпшілік оқырманға арналған.

АҚПАРАТ ЖӘНЕ ХРОНИКА

ӘЛЕМ АРХИВТЕРІНЕ**INSPIRING OUTCOMES FROM THE INTERNATIONAL WORKSHOP ON ARCHIVES IN CHINA**

From 14 to 21 July 2024, Shanghai hosted the “Global Archive Community in the Digital Age: Challenges and Opportunities” workshop, a landmark event co-organized by Shanghai University, the International Council on Archives, and the Shanghai Municipal Archives.

This immersive 8-day workshop brought together archival professionals, educators, researchers, and post-doctoral fellows from around the world to engage in deep, impactful discussions and learning experiences. Let's now take a detailed journey through the event, highlighting the key moments, sessions, and insights that defined each day.

14 July: Arrival and Welcoming Events

The workshop commenced with the registration of participants at the Lehu New Building, where they were warmly welcomed to Shanghai. The opening ceremony room was prepared to set the stage for the following day's events. An evening dinner with organizers and partners of the workshop provided an opportunity for networking and fostering connections among attendees.

15 July: Opening Ceremony and Engaging Activities

The opening ceremony, hosted by Professor Duan Yong, took place in the Library Auditorium, highlighting the presence of distinguished leaders such as Liu Changsheng, President of Shanghai University, Xu Weiwan, Director of the Shanghai Municipal Archives, Josée Kirps, President of the ICA, and Lin Zhenyi, Deputy Director of the Central Archives. Their speeches underscored the workshop's significance in promoting archival excellence.

Following the ceremony, Josée Kirps delivered a keynote speech on the structure and activities of the ICA, while Dr. Feng Huiling spoke on breakthroughs in Chinese archival science. The afternoon featured an expert lecture by Mr. Tay Jam Meng from the National Archives Singapore on integrating modern technology into preservation. A class activity in the evening allowed participants to get to know one another and build connections.

16 July: A Journey Through Shanghai's Archival Landscape

The day started with a visit to the Shanghai Municipal Archives, where Josée Kirps, President of the ICA, had the honor of meeting Ms. Xu Weiwan, Director of the Shanghai Municipal Archives. The day unfolded with a thought-provoking lecture by Zhang Jianming, Director of the Archival Preservation Technology Department, who shared insights into the latest advancements in archival preservation.

An official lunch provided a delightful opportunity for Josée Kirps to receive gifts from Ms. Xu Weiwan, highlighting the warm hospitality of the Shanghai archival community. The workshop's focus then shifted to the restoration of paper archives, an essential skill in preserving our historical

records. The day concluded with a memorable evening cruise along the Bund, an unexpected treat that offered a stunning view of Shanghai's skyline.

17 July: Exploring Suzhou's Archival Innovations

The fourth day brought participants to Suzhou Municipal Archives, where the Deputy Director, Mr. Chen Kai, welcomed everyone warmly. Professor Mpho Ngoepe from the University of South Africa delivered a groundbreaking lecture on "Reshaping and Expanding the Influence of Archives in the Digital Age." His discussion on the intersection of AI and archival management was both brilliant and disruptive, challenging conventional perspectives and inspiring new approaches.

The day's itinerary also included visits to the China National Silk Archives, the Humble Administrator's Garden, Zhenze Ancient Town, and the THX Sericulture Park, enriching participants with a deep appreciation of Suzhou's cultural heritage. The evening saw the group return to Shanghai, reflecting on a day of profound learning and exploration.

18 July: Delving into Shanghai's Archival Expertise

Day five featured a lecture by Professor Jin Bo on "The Chinese Experience in Archival Data Governance in the Era of Big Data." This was followed by a visit to the Shanghai Jing'an District Archives, where the highlight was a dynamic Q&A session with Ms. Ru Xiling, Director of the District Archives. The engaging discussion further illuminated the evolving practices in archival governance and data management.

19 July: Youth Forum and Future Visions

Day six of the workshop began with a lecture by Hu Zhongliang, hosted by Professor Ding Huadong, which provided a comprehensive look at contemporary challenges in archival science. The afternoon youth forum was particularly noteworthy, as each participant presented their institution's unique challenges and opportunities, fostering a vibrant exchange of ideas and perspectives.

20 July: IFLYTEK Lecture and Closing Ceremony

A workshop on the application of large language models for archival profession by Zhang Haijian of iFLYTEK was a highlight of the morning. The workshop concluded with a closing ceremony hosted by Zhang Kun, where participants were awarded certificates. Speeches from representatives celebrated the achievements and insights gained throughout the week.

The workshop was a testament to the vibrant and evolving field of archives, marked by inspiring lectures, insightful discussions, and the warm hospitality of our Chinese hosts. Mr. Liu Changsheng, President of Shanghai University, remarked, "The MoU [with ICA] is a new step in international cooperation" and highlighted that "this is a novel cooperation model," reflecting the innovative spirit of the workshop. Ms. Xu Weiwan, Director of the Shanghai Municipal Archives, noted that the workshop served as "an important window for the world to observe China" and praised Shanghai as "a global metropolis," emphasizing the city's significant role on the international stage.

The International Workshop also proved to be an enriching experience that fostered both personal and professional growth among its participants. Widiatmoko Adi Putranto, a Researcher and Lecturer at Universitas Gadjah Mada, highlighted the value of interacting with diverse participants from around the world, which broadened his perspective and opened up new possibilities in his research area: "I met a lot of wonderful participants from different parts of the world which helped me gain invaluable perspectives and open my mind to possibilities and opportunities in this research area". Similarly, Audrey Hofwijks Koenders, from the National Archive of Suriname, achieved her goal of learning about AI and archives and discovered even more, such as smart archives and Big Data: "When I left Suriname, I had one goal: to learn one thing about AI and archives, the relation between the two. During the conference, I learned more about it because I also learned about smart archives and Big Data among other topics". These testimonials underscore the workshop's success

in facilitating knowledge exchange and collaboration, inspiring attendees to explore innovative solutions and advance their fields.

As we look forward to future gatherings, the experiences and knowledge shared during this workshop will undoubtedly continue to influence and inspire the global archival community.

<https://www.ica.org/inspiring-outcomes-from-the-international-workshop-on-archives-in-china/>

FIDA 2025 CALL FOR PROJECTS: FINALIZE YOUR PROPOSALS AND MAKE A DIFFERENCE

The ICA Fund for the International Development of Archives (FIDA) is currently accepting proposals for projects to be undertaken in 2025. With the application deadline of 16 September 2024 fast approaching, now is the time for members to finalize their submissions. This is a unique opportunity to secure funding that can significantly impact the development of archives in under-resourced regions.

Why Finalize Your Proposal Now?

1. **Maximize Your Impact:** FIDA grants are specifically designed to support projects that can transform archival practices in regions where resources and training are scarce. By finalizing your proposal, you position yourself to make a tangible difference in your community, helping to preserve cultural heritage and improve access to historical records. For more insights into how FIDA grants have empowered global archives in the past, and to understand the broader impact of these projects, you can explore this article: [Empowering Global Archives: The Impact of FIDA Grants and the Call for Projects 2025](#). This resource offers valuable examples and inspiration as you finalize your own proposal.

2. **Professional Development:** These grants don't just support projects—they also offer personal and professional growth opportunities for archivists. Whether through career development, mentoring, or training, FIDA-funded initiatives help you acquire the skills needed to manage and enhance archives in your region.

3. **Dedicated Support Available:** For additional guidance on crafting a strong application, be sure to check out the detailed advice in this article: [FIDA Call for Projects 2025: Crafting a Compelling Proposal](#). It offers practical tips and strategies to help ensure your proposal stands out during the selection process. If you need more assistance finalizing your proposal, the FIDA Coordinator is available to help. Whether you need advice on finding the right partners, refining your project scope, or understanding the application requirements, personalized support is just an email away at fida@ica.org.

4. **Seize the Opportunity:** Join our two virtual Live Q&A sessions on 29 August 2024 at 14:00 CET and 11 September 2024 at 13:00 CET for direct insights and answers from the FIDA Coordinator on the application process. For more details and to register, please click on the following links:

[First Live Q&A Session](#)

[Second Live Q&A Session](#)

[Resources at Your Fingertips](#)

To make the application process as smooth as possible, FIDA has provided all the necessary forms and guidelines. These documents have been updated, so even if you've applied in the past, it's crucial to review the latest versions:

[2024 FIDA Application Form](#)

[2024 FIDA Referee Form](#)

[2024 FIDA Guidelines for Applicants](#)

These resources are available in Word and PDF formats to suit your needs. Carefully review the guidelines to ensure your proposal meets all criteria and makes the strongest case for funding.

Final Steps: Submit with Confidence

Finalizing and submitting your proposal is the crucial next step. Remember, successful projects not only receive financial support but also contribute to the global archival community by enhancing best practices and sharing knowledge across borders.

Key Deadline: All applications must be submitted by 16 September 2024.

Selection Timeline: Proposals will be reviewed in October-November 2024, with decisions communicated by 31 January 2025.

I AM READY TO SUBMIT MY APPLICATION

Don't miss this opportunity to contribute to the preservation and accessibility of vital historical records in your region. Finalize your proposal today and take full advantage of the resources and support available to you!

More information

The FIDA Directors will expect applicants to have read the Guidelines for candidates and to explain in their application what they want to develop and how they intend to do it.

The FIDA Coordinator will be able to advise on likely partners and specialists, if these are required, and on any other matter relating to the grants. For more information, please send an email to fida@ica.org.

<https://www.ica.org/fida-2025-call-for-projects-finalize-your-proposals-and-make-a-difference/>

FAN VIRTUAL COLLOQUIUMS ON ARCHIVAL MATTERS 2024 / SEPTEMBER

We are delighted to extend our warmest invitation to the Forum of National Archivists (FAN) Quarterly Virtual Colloquium on Archival Matters for the year 2024. This series of virtual gatherings aims to foster insightful discussions and collaborative efforts in addressing the contemporary challenges faced by national archives globally.

The third session will take place on Thursday, 5 September 2024 with a focus on the theme “Shared Archival Heritage, Politics, and the Way Forward.” The colloquium will feature distinguished speakers, including Njörður Sigurðsson, Chair of the ICA Expert Group on Shared Archival Heritage (EGSAH), who will discuss recent activities of the Expert Group, and Dr. Forget Chaterera Zambuko, who will address the complexities of shared archival heritage in the global South. Additionally, Dr. Kirsten Thorpe will present on the successes and challenges since the proclamation of the Tandaya-Adelaide Declaration in 2019. Jessica Squires, former Director of Indigenous Initiatives at Library and Archives Canada (LAC) will moderate the session.

More information about each of the presenters can be found below.

KEY INFORMATION

Date and time

5 September 2024, 13:00 – 14:00 CET (Paris time). To confirm the date/time of this session in your time zone, please use the following link.

We cordially invite you to participate actively in these enriching discussions, contributing your invaluable insights and expertise to collectively address the pressing issues facing our archival community.

<https://www.ica.org/event/fan-virtual-colloquiums-on-archival-matters-2024-september/>

80 ЛЕТ ЦЕНТРАЛЬНОМУ ГОСУДАРСТВЕННОМУ АРХИВУ КИНОФОТОФОНО ДОКУМЕНТОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

8 августа 2024 года в г. Душанбе началась работа Международной научно-практической конференции «Кинофотофоно архивы в современном обществе: актуальные направления развития», посвященной 80-летию Центрального государственного архива кинофотофоно документов Республики Таджикистан.

В конференции приняли участие руководители и представители архивов стран СНГ. Организаторами конференции выступили Главное архивное управление при Правительстве Республики Таджикистан, Федеральное архивное агентство (Россархив) и Всероссийский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела (ВНИИДАД). Свои поздравления с юбилеем таджикским коллегам выразила директор Архива Президента Республики Казахстан А.Х. Мустафина.

В своем выступлении она отметила, что уникальные фонды Центрального государственного архива кинофотофоно документов Республики Таджикистан, охватывающие период с 1920-х годов по настоящее время, представляют огромную ценность, как для исследователей, так и для обычных граждан. Так же было подчеркнуто возросшее в последние годы профессиональное сотрудничество казахстанских и таджикских архивных специалистов, что во многом способствует расширению и укреплению научных и культурных связей между нашими странами. В ходе конференции участники обсудили вопросы использования архивных документов для популяризации истории и развития межгосударственного сотрудничества, современные подходы в сохранении аудиовизуальных документов и их новые форматы. Коллеги из Таджикистана подробно рассказали об истории, деятельности архивов и уникальных документах, хранящихся в их фондах.

<https://archive.president.kz/ru/news/t-zhikstan-respublikasyny-ortaly-memlekettik-kinofotofono-zhattar-arkhivine-80-zhyl/>

АСТАНА ҚАЛАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВ ҰЖЫМЫ ҰЙЫМДАСТЫРҒАН
«ТАРИХ ТАҢДАҒАН АСТАНА» АТТЫ ФОТО-ҚҰЖАТТАР КӨРМЕСІ

«Тарих таңдаған Астана!» көрмесі қала күнін мерекелеу аясында Астана қаласының тарихына арналып ұйымдастырылды.

Көрмеде Ақмола бекінісінің мұнарасынан бастап елорданың шежіресі ұсынылған. Қырғыздардың далалық аймақтарды зерттеуге арналған экспедиция жинаған материалдарына сәйкес, Қазақстанның қазіргі астанасының аумағында арғын және найман тайпалары орта ғасырларда өмір сүрген, бұл қаланың ерте қоныстанғанын көрсетеді.

Сондай-ақ революцияға дейінгі кезеңдегі қала көріністері – алғашқы сауда үйлері, азаматтық ғимараттар, қала көшелері ұсынылған. 19 ғасырдың соңы мен 20 ғасырдың басы Ақмола уезінің қала ретінде қалыптасуы және негізгі сауда орталығы ретінде қалыптасуымен тұспа-тұс келеді.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Ақмола қаласының үш атқыштар және бір атты әскер дивизиясын дайындап, майданға аттандырғаны аз емес. Көрмеде Ақмола аумағындағы әскери дивизиялардың құрылуы мен әскерге аттанар алдындағы фотоқұжаттары қойылған.

Қаланың дамуына орасан зор серпін берген тың топырақты көтеру дәуірі. Фототілшілердің жеке архив қорынан алынған Целиноград қаласының негізгі құрылыс алаңдары мен көріністері бейнеленген.

Елорданың қалыптасуының қазіргі кезеңі Қазақстан Республикасының астанасын Алматыдан Ақмолаға көшірумен және негізгі тарихи құжаттар – Қазақстан Республикасының астанасын көшіру туралы, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен және Ақмола қаласының атауын Астана қаласы деп өзгерту туралы құнды құжаттар ұсынылған. Жаңа астананың құрылыс кезеңдері мен тәуелсіз Қазақстан дәуірін сипаттайтын негізгі тарихи оқиғаларды, сондай-ақ қазіргі Қазақстанның жаңа астанасының негізгі сәулеттік көрікті жерлерін қамтитын құнды фотосуреттер де бар.

<https://www.facebook.com/profile.php?id=100013403896163>

НА ПЛОЩАДКЕ У «БАЙТЕРЕКА» РАЗВЕРНУЛАСЬ ПРАЗДНИЧНАЯ ФОТОВЫСТАВКА

Экспозиция «Астана, выбранная историей!» представляет фотокопии официальных документов о переносе столицы, снимки, характеризующие этапы строительства новой столицы и эпоху независимого Казахстана.

– Мы демонстрируем исторические фотографии из городского архивного фонда, отражающие вчерашний и сегодняшний облик столицы, – говорит директор Государственного архива города Астаны Жангельды Бимолдин. – Акмола – это особенный регион: сюда на жайлау приезжал сам Тауке-хан, на этой земле Кенесары-хан боролся за освобождение казахского народа. Историческое решение, принятое ровно 30 лет назад – 6 июля 1994 года, по переносу столицы из Алматы в Акмолу имеет особое историко-культурное значение. 20 октября 1997 года вышел Указ Президента «Об объявлении города Акмолы столицей Республики Казахстан». Сегодня Астана является не только столицей, но и культурным, духовным и политическим центром международного уровня.

О прошлом столицы напоминают виды города дореволюционного периода: первые торговые дома, гражданские здания, улицы. В конце XIX – начале XX веков Акмолинск стал крупным торговым и логистическим центром на пути из Азии в Европу. В годы Великой Отечественной войны в Акмолинске были сформированы и отправлены на фронт три стрелковые и одна кавалерийская дивизии. Этим героическим временам также посвящен отдельный раздел выставки.

Особый период – освоение целинных земель и связанное с ним широкомасштабное жилищное и административное строительство. Город получает новое имя – Целиноград. На выставке представлены фотографии главных строек и городских пейзажей 1950–1960-х годов.

По словам Жангельды Бимолдина, столица по-прежнему строится, развивается, каждый год радует нас новыми зданиями, памятниками, достижениями. Летопись значимых событий общественной жизни, происходящих на берегу древнего Есиля, ведет и будет всегда надежно хранить Государственный архив города Астаны.

А посетители уличной экспозиции единодушны в мнении: «Пусть и дальше растет наш славный город, ставший символом независимости Казахстана!»

<https://kazpravda.kz/n/na-ploshchadke-u-bayterek-a-razvernulas-prazdnichnaya-fotovystavka/>

АҚЫННЫҢ ЖЕКЕ ТЕКТІК ҚОРЫ АШЫЛДЫ

Бас қаланың Мемлекеттік архивіне ақын Сәбит (Сәкен) Төлегенұлының 1953-2004 жылдарды қамтитын құжаттары тұрақты мемлекеттік сақтауға қабылданып, жеке тектік қоры ашылды. Осыған орай мекемеде дөңгелек үстел отырысы өтті.

Жиынды Астана қаласы Мемлекеттік архивінің директоры Жангелді Бимолдин ашып, жүргізіп отырды. Сәбит Төлегенұлы – қасиетті Қорғалжын өңірінің тумасы. Мектеп жасынан өлеңге құштар болып, қолына қалам алды. Бірақ сөз өнерімен өмірін байланыстырмады. Ақмола зоотехникалық техникумын, Семей зооветеринарлық институтын бітіріп, ауыл шаруашылығы саласында еңбектенді. Алайда өлеңдері мен мақалалары аудандық «Шамшырақ нұры», облыстық «Коммунизм нұры» (қазіргі «Арқа ажары») газеттерінде жиі жарияланып тұрды. Өзі өмірден өткеннен кейін балалары «Ұрпақтарыма» атты кітабын шығарды.

Дөңгелек үстел барысында ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы бейнеролик көрсетілді. Сәбит Төлегенұлымен 45 жыл отасқан жары Балкен апа, досы Балташ Қарағожин, ақын жерлесі Жантеке ауылының тұрғыны Қанат Есов, ұлағатты ұстаздар Бота Жантаева, Жаңыл Ахметова, бауырлары Мұқаш Топатаев, Қалымқайдар Төлегенов естеліктермен бөлісті. Журналист Болат Төлепбергенов сөз өнеріне келуіне белгілі бір деңгейде Сәбит Төлегенұлының әсері болғанын айтты.

Ақынның қыздары Ардақ пен Гүлім әкелерінің жарқын бейнесін еске алды. Тағы бір қызы Мәншүк әкесіне Сәкен Сейфуллиннің құрметіне азан шақырылып, Сәкен аты қойылғанын, алайда Сәкен «халық жауы» атанғаннан кейін атасы Төлеген сол кездегі саясаттың салқыны тие ме деп Сәбитке өзгерткенін жеткізді. Сәбит Төлегенұлының ақындығы немересі Әлібіге дарыған. Жантеке ауылындағы мектептің 11-сыныбына көшкен ол атасына арнаған өлеңін оқыды. Астана қаласы Мемлекеттік архивінің ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру қызметінің басшысы Ғазиза Исахан ақынның шығармашылығына, құжаттарды архивке қабылдау мен сақтаудың ерекшеліктеріне тоқталды.

<https://www.astana-akshamy.kz/aqynnyng-tektik-qory-ashyldy/>

МОСКВАДА ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ АРХИВТЕРІНІҢ БІРЛЕСКЕН КӨРМЕСІ АШЫЛДЫ

2024 жылы 22 тамызда Москваның Большая Пироговская көшесінде орналасқан архив қалашығындағы Федералды архивтердің көрме залында тың және тыңайған жерлерді игерудің басталуына 70 жыл толуына орай ұйымдастырылған «Здравствуй, земля целинная!» атты архив құжаттары көрмесінің ресми ашылуы болды.

Ресейдің мемлекеттік экономика архивінің үйлестіруімен ашылған іс-шара Федералды архив агенттігі (Росархив) мен ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің Архив, құжаттама және кітап ісі комитетінің ұйымдастыруымен, Ресей тарихи қоғамының қолдауы барысында өткізілді.

Көрменің ашылу салтанатына Қазақстан тарапынан үйлестіруші болған ҚРОМА директоры, тарих ғылымдарының кандидаты С.Қ.Шілдебай Архив, құжаттама және кітап ісі комитетінің атынан ресми өкіл ретінде қатысты.

Көрмені ашқан РГАЭ директоры Е.А.Тюрина алғашқы сөзді Росархив басшысының орынбасары - статс-хатшы А.В.Юрасовқа берді. А.В. Юрасов тың және тыңайған жерлерді игеру тарихына шолу жасап, идеяның туындауы И. Сталиннен бастау алғанын атап көрсетті. Сонымен қатар, аталған көрменің Қазақстанмен бірлесе жасалу себептері мен маңызына кеңінен тоқталып, ортақ тарихымызды архив құжаттары негізінде объективті танудың маңыздылығына баса назар аударды. Тың және тыңайған жерлерді игеру барысында жыртылған 41,8 млн га жердің 27 млн. гектары Қазақстанға тиесілі болғаны туралы фактінің өзі көп сұраққа жауап беретінін айтты.

Содан кейін сөз алған С.Қ. Шілдебай: «Өткен жылы Орынбор қаласында өткен Архивтер саласындағы Қазақстан – Ресей ынтымақтастығы комиссиясының 4-ші отырысында «Целина: освоение целинных и залежных земель в России и Казахстане. Конец 1920-х – 1960-е гг.» атты құжаттар жинағын бірлесіп даярлау бойынша келісім жасалып, Қазақстан тарапынан бас ұйым болып ҚР Орталық мемлекеттік архиві танылған болатын. Сол уақыттан бастап 2024 жылдың 1 ақпанына дейін ҚР ОМА басшылығы Комиссияның хаттамасымен бекітілген келісімге сәйкес Қазақстанның аймақтық және Орталық архивтерінен тақырып бойынша құжаттарды анықтау жұмыстарын жүргізіп, Росархивке анықталған құжаттардың тізімін ұсынды. Сондай-ақ, бүгінгі көрмеге қойылған бірқатар құжаттардың көшірмелерін ұсындық.

Әрине, бүгінгі таңда басталғанына 70 жыл толып отырған тың және тыңайған жерлерді игеру тарихы мен оның нәтижелеріне қатысты бірқатар ғылыми еңбектердің жарық көргеніне қарамастан, бұл мәселеге қатысты архив құжаттарының ғылыми айналымға кеңінен тартылмағаны айдан-анық. Орталықтағы саяси билік пен жергілікті басшылықтың арасындағы осы мәселеге қатысты көзқарастардың қандай болғаны, табиғи жағдай мен ғылыми-зерттеу жұмыстарын ескермеушіліктен туындаған салдарлар, өте ірі көлемде жүргізілген осы науқан аясында пайда болған ұлттық, экологиялық, этникалық және әлеуметтік мәселелер әлі күнге дейін толық зерттеле қойған жоқ.

Осыған орай, КСРО көлемінде осыдан 70 жыл бұрын басталған ірі ауылшаруашылық (мега проект) жобасына қатысты қызықты құжаттар негізінде ашылған бұл көрме – өткен әрі ортақ тарихымызды жаңа қырынан тануға және оны жаңаша қорытуға септігін тигізеді деп ойлай-

мыз», - дей отырып, тың және тыңайған жерлерді игерудің күнгей жақтарымен қатар, көлеңкелі жақтарына да сәуле түсіріп, осы науқан барысында 1314 қазақ мектебінің жабылғанын, қазақтың өз жерінде 29 пайызға дейін азайғанын және т.б. әлеуметтік-экономикалық, шаруашылық, экологиялық және этникалық зардаптарына тоқталып, бұл мәселені тереңірек әрі объективті тану бағытында жұмыс жасап жатқан екі ел архивистері комиссиясы жұмысының маңыздылығын атап өтті.

Москвада ашылған көрме 23 тамыз – 6 қазан аралығында жұмыс істейтін болады.

<http://www.cga.kz/Content.php?id=522&stat=ajax&set=News>

«АБАЙ СЫРЫ» ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ САЙЫСЫ

Ағымдағы жылдың 23-ші тамызында Тілдерді дамыту және Архив ісі басқармасының ұйымдастыруымен Абай күніне арналған шаралар аясында «Абай сыры» интеллектуалды сайысы болып өтті. «Абай сыры» интеллектуалды сайыстың негізгі мақсаты – қазақтың тілін, тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, ғылымы, өнері, әдеби мұраларын насихаттау, ұжыммен жұмыс жасау дағдыларын арттыру болды. Сайыс 6 кезеңнен тұрып, ұпаймен бағаланды. Сайысқа Астана қаласы мемлекеттік архивінің ұжымы қатысып, өз білімдерін сынады.

https://www.facebook.com/profile.php?id=100013403896163&paipv=0&eav=AfZwy-214pdCbDTZVSI6rj786Sdy8CrR997p3WTQIn1OHUtjFGAzMv-a8UA4Ju2uSs&_rdr

МӘСЛИХАТ ДЕПУТАТТАРЫ АСТАНА ҚАЛАСЫ АРХИВІНІҢ ЖҰМЫСЫМЕН ТАНЫСТЫ

Астана қаласы мәслихатының әлеуметтік-мәдени даму мәселелері жөніндегі тұрақты комиссиясының кезекті отырысында «Астана қаласының тілдерді дамыту және архив ісі басқармасы» ММ-нің қоғамдық өмірдің барлық салаларында мемлекеттік тілді қолдануды дәріптеу бойынша жүргізіп жатқан жұмысы туралы» есебін тыңдады.

Отырыста Архивтің жаңа ғимаратын салу, құжаттарды реставрациялау, құнды құжаттарды цифрлық форматқа көшіру, қаладағы тіл мәселесі т.б. өзекті мәселелер талқыланды.

Мәслихат депутаттары Астана қаласы архивінің бас ғимаратын аралап, архивтің бүгінгі тыныс-тіршілігімен танысты.

<https://www.facebook.com/profile.php?id=100013403896163>

АРХИВ ЖӘНЕ БОЛАШАҚ ҰРПАҚ

«Астана қаласының мемлекеттік архиві» 2024 жылғы 20 қыркүйекте «Архив және болашақ ұрпақ» ашық есік күндері аясында Сәкен Сейфуллин атындағы агротехникалық университетінің 1 курс студенттерімен кездесу ұйымдастырды.

Архивтің бүгінгі тыныс-тіршілігімен таныстыру мақсатында университеттің 1 курс студенттеріне архив бойынша шолу экскурсиясы ұсынылды. «Астана қаласының мемлекеттік архиві» директорының орынбасары Қышқышбаев Тілеуғали Әшірбекұлы студенттерге архивтің жалпы атқаратын жұмысымен таныстыру мақсатында сөз сөйледі. Кездесу барысында студенттер архивтің сақтау орындарымен, архив құжаттарынан құрылған «Тарих таңдаған Астана!» көрмесімен, оқу залы және кітапхана қорымен, сирек кездесетін архивтік құжаттар мен қолжазбалармен танысты. Сондай-ақ, 1960-1970 жж. қаланың тарихына қатысты деректі фильм «Становление г. Целинограда как центра Целинного края – будущей столицы Казахстана», «Советский Казахстан» деректі фильмдері көрсетілді.

<https://www.facebook.com/profile.php?id=100013403896163>

Құрметті әріптестер!

Астана қаласының мемлекеттік архиві Қазақстан тарихшыларының Ұлттық конгресімен бірге «Архив habarşysy» ғылыми-көпшілік, ақпараттық- әдістемелік журналын 2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығарады.

Журналда тарих методологиясы, тарихнама және деректану, архив ісінің тарихы мен тәжірибесі, іс жүргізу, өлкетану, тұлғатану мәселелері бойынша ғылыми мақалалар, архив деректері, сонымен қатар, танымдық, ағартушылық, ақпараттық бағыттағы шолулар, мақалалар мен пікірлер жарияланады.

Редакция қолжазбалаларды электронды форматта қабылдайды. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар және т.б.) мәтінге жазылған жеріне қойылады. Мақала мәтіні ГТАХР-нан басталуы керек (Ғылыми-техникалық ақпараттық халықаралық рубрикаторы мына сілтеме арқылы анықталады <http://grnti.ru/>)

Автор/авторлар туралы ақпарат (әр жолы жаңа жолдан):

- Автордың/авторлардың аты, әкесінің аты, тегі
- Ұйым атауы, қаласы, елі
- E-mail

Мақаланың тақырыбы 10 сөзден аспауы керек:

- қалың қаріп
- бас әріптермен, ортасынан

Аннотация (200-300 сөз). Аннотация мәтінінде абзац, дәйексөздер, аббревиатура болмауы керек. Аннотацияда көлемді формула, мақала тақырыбын қайталау, жұмыс мәтіні мен әдебиеттер тізіміне сілтеме болмауы тиіс. Мақаланың ерекшеліктері мен құрылымын сақтай отырып, қысқаша мазмұны беріледі. Фрагменттерді курсивпен жазуға, астын сызуға және т.б. болмайды.

Кілт сөздер (10-12 сөз)

Кілт сөздер 12 сөзден аспайтын жеке сөздерден де, сөз тіркестерінен де тұруы мүмкін. Оларды курсивпен немесе қалың қаріппен жазуға болмайды.

Мақаланың құрылымы:

- Кіріспе
- Әдістер мен әдістеме
- Талқылау
- Нәтижесі (мақаланың негізгі бөлігі)
- Қорытынды
- алғыс (егер жұмыс грант бойынша дайындалған болса немесе осы мақаланың шығуына үлес қосқан, бірақ оның авторлары болып табылмайтын әріптестердің еңбегін көрсету қажет болса қосуға болады);
- әдебиет – референс. Әдебиеттер тізімінде соңғы бес жылда жарияланған мақалалар қамтылуы керек.

Қолжазбалар электронды форматта қабылданады. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, график, диаграмма және т.б.) мәтіннің ішінде орналастырылады.

Мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі – 14 кегль, жоларалық интервал – бір, жиектері (барлығы) – 2 см, абзац шегінісі – 1 см, мақалалар мен архив құжаттарының мәтіндерінің стандартты көлемі 50 000 таңбаға дейін (метадеректер мен әдебиеттер тізімін

есепке алмағанда 14-16 бет), ақпараттық материалдар, оның ішінде шолулар мен сыни пікірлер – 1000-3000 сөз.

Дереккөздерге сілтемелер дәйексөзден кейін тік жақшада дәйексөз көзінің реттік нөмірін және бетті көрсете отырып беріледі, мысалы [1, л. 25].

Әдебиеттер тізімі мақала мәтінінен кейін орналастырылады. Ресурстың электрондық мекенжайын ғана көрсетуге рұқсат етіледі. Мысалы: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Электронды кітаптарға, журналдарға, газеттерге және т.б. сілтемелер дәл осылай ресімделеді.

Кестелер мен графикалық ақпаратқа қойылатын талаптар

Егер ғылыми мақалаға кестелер мен графикалық ақпараттар (сызбалар, суреттер, фотосуреттер) қоса берілсе, онда олар электронды журналдың талаптарына сәйкес ресімделуі керек.

Кестелер тікелей мақала мәтініне енгізіліп, нөмірленуі және мақала мәтінінде оларға сілтеме болуы керек. Суреттер, графикалар стандартты форматтардың бірінде ұсынылуы керек: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Нүктелік суреттерді 600 dpi тұнықтықпен орындау қажет. Суреттерде барлық бөлшектер анық көрсетілуі керек.

Әдебиеттер тізімі

Мақала мәтінінде тек сілтеме жасалған дереккөздер (дәйексөздер ретімен немесе ағылшын алфавиті бойынша нөмірленген) ғана болуы керек. Нәтижелері дәлелдемеге пайдаланылған, бірақ жарияланбаған жұмыстарға сілтемелер жіберілмейді. Қолжазбаларды жариялау үшін авторлардан ақы алынбайды.

Әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтерді (мақала атауы, автордың (авторлардың) аты-жөні, ұйымның толық атауы, қаласы, елі, автор(лар)дың электрондық пошталары), сонымен қатар, аннотация мен кілт сөздерді орыс және ағылшын тілдерінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілдерінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілдерінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылса) көрсету қажет.

Содан кейін библиографияның ағылшын және транслитерацияланған бөліктерінің тіркесімі беріледі. Транслитерация <http://translit-online.ru/> онлайн платформасы арқылы жүзеге асырылады.

Бұл онлайн платформа қазақ әліпбиінің нақты әріптерін транслитерацияламайды. Авторлар бұл жерде қазақша мәтінді транслитерациядан кейін келесі ережелерге сәйкес түзетулер енгізуі керек:

ә г ң ө ү Ұ қ і

а г н о у Ү к я

Егер дереккөздің ресми аудармасы болса және ағылшын тілінде жарияланған болса онда әдебиеттер тізімінің ағылшын және транслитерацияланған бөлігінің тіркесімінде ағылшын тіліндегі ресми аудармасын көрсету қажет.

Мақала қолжазбалары қайтарылмайды және оған пікір білдірілмейді. Мақаланың мазмұнына автор жауап береді.

Редакцияның мекен-жайы: «Астана қаласының Мемлекеттік архиві» ММ, Қазақстан, 010000, Астана қ., М.Әуезов көш., 3, Телефон: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz немесе s.bayakhmetov@gosarhiv.kz

Уважаемые коллеги!

Государственный архив города Астана с Национальным конгрессом историков Казахстана с 2021 ежеквартально выпускает научно-популярный и информационно-методический журнал «Arhiv habarşysy».

В журнале публикуются научные статьи, исследование, архивные документы по вопросам методологии истории, историографии и источниковедения, истории и практики архивного дела, делопроизводства, краеведения, персонализма, а также обзоры, сообщения познавательного, просветительского и информационного характера.

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.д.) помещаются внутри текста. Текст статьи должен начинаться с МРНТИ (Международный рубрикатор научно-технической информации; определяется по ссылке <http://grnti.ru/>)

Информация об авторе/авторах (каждый раз с новой строки):

- Имя, отчество, фамилия автора/авторов
- Название организации, город, страна
- E-mail

Название статьи не должно содержать более 10 слов:

- шрифт полужирный
- расположение по центру страницы

Аннотация (200-300 слов). Текст аннотации не должен быть абзацев, цитирование, аббревиатур. Аннотация не содержит громоздких формул, не повторяет название статьи, не содержит ссылок на текст работы и список литературы. Аннотация дает краткое изложение статьи, отражая ее особенности и сохранения структуру статьи. Не допускается выделение фрагментов курсивом, подчеркиванием и т. д.

Ключевые слова (10-12 слов)

Ключевые слова могут состоять как из отдельных слов, так и из фраз, не более 12 слов. Их нельзя писать курсивом или жирным шрифтом.

Структура статьи:

- Введение
- Методы и методология
- Обсуждение
- Результат (основная часть статьи)
- Заключение
- благодарность (если работа подготовлена по гранту или по данной статье труда коллег, которые внесли свой вклад в создание, но не являются его авторами можно добавить, если нужно показать);
- литература – референс. **Список литературы должен включать статьи, опубликованные за последние пять лет.**

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т. д.) помещаются внутри текста.

Текст набирается шрифтом Times New Roman, размер шрифта - 14 кеглей, межстрочный интервал-одинарный, поля (всего) - 2 см, отступ абзаца-1 см, стандартный объем текстов статей и архивных документов до 50 000 знаков с пробелами (14-16 страниц без учета метаданных и списка литературы), информационные материалы, в том числе обзоры и критические комментарии-1000-3000 слов.

Ссылки на использованные источники приводятся после цитаты в квадратных скобках с указанием порядкового номера источника цитаты и страницы, например [1, л. 25].

Список литературы размещается после текста статьи. Допускается указание только электронного адреса ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогично оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т. д.

Требования к таблицам и графической информации

Если к научной статье прилагаются таблицы и графическая информация (чертежи, рисунки, фотографии), то они должны быть оформлены в соответствии с требованиями электронного журнала.

Таблицы должны быть включены непосредственно в текст статьи, должны быть пронумерованы и сопровождаться ссылкой на них в тексте статьи. Рисунки, графики должны быть представлены в одном из стандартных форматов: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Точечные рисунки следует выполнить с разрешением 600 dpi. На чертежах должны быть четко представлены все детали.

Список литературы

Ссылка должно содержать только те источники (пронумерованные в порядке цитирования или в английском алфавитном порядке), на которые есть ссылки в тексте статьи. Ссылки на неопубликованные работы, результаты которых используются в доказательствах, не принимаются. Авторам рекомендуется исключить ссылки на страницы и следовать следующему шаблону: номер главы, номер абзаца и т.д.

После списка литературы необходимо указать библиографические сведения (наименование статьи, Ф. И. О. автора (авторов), полное наименование организации, город, страну, адрес электронной почты автора(ов)), а также аннотацию и ключевые слова на русском и английском языках (если статья написана на казахском языке), казахском и английском языках (если статья написана на казахском языке если статья написана на русском языке), на русском и казахском языках (если статья написана на английском языке).

Затем преоставляется комбинация английской и транслитерированной частей списка литературы. Транслитерация осуществляется с использованием онлайн-платформы <http://translit-online.ru/>. Эта онлайн-платформа не транслитерирует специфические буквы казахского алфавита. Авторам следует внести здесь исправления после транслитерации казахского текста в соответствии со следующими правилами:

ә ғ ң ө ү Ұ қ і

а ғ н о у Ү к я

Если источник имеет официальный перевод и опубликован на английском языке, официальный перевод на английский язык должен быть указан в сочетании английской и транслитерированной частей ссылок.

Плата за публикацию рукописей не взимается с авторов. Рукописи статьи не возвращаются и не комментируются. За содержание статьи отвечает автор.

Адрес редакции: ГУ «Государственный архив города Астана», Казахстан, 010000, г. Астана, ул. Ауэзова, 3, Телефон: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz или s.bayakhmetov@gosarhiv.kz

Dear colleagues!

The State Archive of the city of Astana with the Kazakhstan National historians' congress begins to publish a popular scientific and information-methodical journal «Bulletin of the Archive. Astana».

The journal publishes scientific articles, archival data on the methodology of history, historiography and source studies, the history and practice of archival affairs, local history, personalism, as well as reviews and comments of cognitive, educational and informational orientation.

The editorial board accepts manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, diagrams, etc.) are placed inside the text. The text of the article should begin with IRSTI (International rubricator of scientific and technical information; determined by the link <http://grnti.ru/>)

Information about the author / authors (*each time on a new line*):

- Name, patronymic, surname of the author/authors
- Organization name, city, country
- E-mail

The title of the article should not contain more than 10 words:

- font bold
- location in the center of the page

Abstract (200-300 words). The text of the abstract should not contain paragraphs, citations, abbreviations. The abstract does not contain cumbersome formulas, does not repeat the title of the article, contains links to the text of the work and the list of references. The abstract gives a brief summary of the article, reflecting its features and maintaining the structure of the article. Selection of fragments in italics, underlining, etc. is not allowed.

Keywords (10-12 words)

Key words can consist of both individual words and phrases, in any case not exceeding 12 words. They cannot be italicized or bold.

Article structure:

- Introduction;
- Methods and methodology
- Discussion
- Results (main part of the article)
- Conclusion
- gratitude (this section is included if the work was prepared under a grant or there is a need to acknowledge colleagues who contributed to the appearance of this article, but are not its co-authors);
- literature - reference. References should include articles published in the last five years.

The editors accept manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, charts, etc.) are placed inside the text.

The text is typed in Times New Roman, font size is 14 pt, line spacing is single, margins (total) are 2 cm, paragraph indentation is 1 cm, the standard volume of articles and texts of archival documents is up to 50,000 characters with spaces (14-16 pages without taking into account metadata and list of references); information materials, including reviews and reviews - 1000-3000 words.

References to the sources used are given after the quote in square brackets, indicating the ordinal number of the source of the quote and the page, for example [1, l. 25].

The list of references is placed after the text of the article. Only the e-mail address of the resource is allowed. Example: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377> Accessed:

Links to e-books, magazines, newspapers, etc. are formatted in the same way.

Requirements for tables and graphic information

If a scientific article is accompanied by tables and graphic information (diagrams, figures, photographs), then they must also be formatted in accordance with the requirements of the electronic journal.

Tables should be included directly in the text of the article, should be numbered and accompanied by a link to them in the text of the article. Figures, graphics must be submitted in one of the standard formats: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Bitmaps should be done at 600 dpi. The drawings must clearly show all the details.

Bibliography

The reference should contain only those sources (numbered in citation order or in English alphabetical order) that are referenced in the text of the article. References to unpublished works whose results are used in proofs are not accepted. Authors are advised to exclude page references and follow the following pattern: chapter number, paragraph number, etc. Otherwise, incorrect references may occur when preparing the English version of the article.

After the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data (title of the article, full name of the author (authors), full name of the organization, city, country, e-mail address of the author (s), as well as annotations and keywords) in Russian and English (if the article is written in Kazakh), in Kazakh and English (if the article is written in Russian), in Russian and Kazakh (if the article is written in English).

Then a combination of the English and transliterated parts of the bibliography is provided. Transliteration is carried out using the online platform <http://translit-online.ru/>. This online platform does not transliterate specific letters of the Kazakh alphabet. Authors should make corrections here after transliterating the Kazakh text in accordance with the following rules:

ә з ң ө ұ Ү ҕ і
а з н о ы Ү к я

If the source has an official translation and has been published in English, the official English translation must be given in a combination of the English and transliterated parts of the references.

The authors are not charged for the publication of the manuscripts.

The manuscripts of the article are not returned and are not commented on. The author is responsible for the content of the article.

Editorial office address: *State Archive of the city of Astana, Kazakhstan, 010000, Astana, st. Auezova, 3, Phone: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz or s.bayakhmetov@gosarhiv.kz*

Журнал Қазақстан Республикасының
Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде тіркелген
тіркеу № KZ04VPY00027990

Біздің мекен-жайымыз:
010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы,
М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 119, 134)
e-mail: info@gosarhiv.kz

ЕЛОРДА ТАРИХЫНАН

Астананың ең көне ғимараты – Сәкен Сейфуллин мұражайы. Ол 1846 жылы салынған.

Сейфуллин мұражайы – қазақ мемлекет қайраткері, ақын және жазушы Сәкен Сейфуллиннің өмірі мен қызметіне арналған Астана қаласындағы музей. XIX ғасыр ғимаратында орналасқан, ол жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің тізіміне кіреді. Бұл жерде Сәкен Сейфуллин XX ғасырдың 20-30 жылдары Халық Комиссарлары Кеңесінің алғашқы төрағаларының бірі болып қызмет атқарды.

Бір қабатты ағаштан салынған мұражай Есіл өзенінің оң жағалауында, Астана қаласының С. Сейфуллин мен М. Әуезов көшелерінің қиылысында орналасқан.

Мұражай жанында ақынның ескерткіші орналасқан.

